

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ
ВЕСТНИК ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ФИЛОЛОГИЯ
JOURNAL OF YEREVAN UNIVERSITY
PHILOLOGY

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
SOCIAL SCIENCES

№ 3(42)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
YEREVAN STATE UNIVERSITY PRESS

ԵՐԵՎԱՆ - 2023

«Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն» հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ: Հրատարակվում է 2010 թվականից: Իրավահաջորդն է 1967-2009 թթ. հրատարակված «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի

Журнал "Вестник Ереванского университета. Филология" выходит три раза в год. Издается с 2010 года. Правопреемник издававшегося в 1967-2009 гг. журнала "Вестник Ереванского университета"

Three issues of "Journal of Yerevan University. Philology" are published annually. The journal has been published since 2010. It is the successor of "Journal of Yerevan University" published in 1967-2009

Խմբագրական խորհուրդ.

Գլխավոր խմբագիր՝ Ավետիսյան Անն (բ.գ.թ., դոց.)

Ավետիսյան Յուրի (բ.գ.դ., պրոֆ.), Փասապարյան Սեդա (բ.գ.դ., պրոֆ., ԳԱԱ թղթակից անդամ), Կատվալյան Վիկտոր (բ.գ.դ., պրոֆ.), Կարապետյան Շուշան (բ.գ.թ., ԱՄՆ), Հովակիմյան Արմեն (պատմաիս. խմբագրի տեղակալ, բ.գ.թ.), Մատթեոսյան Վարդան (պ.գ.թ., ԱՄՆ), Մարտիրոսյան Հրաչ (բ.գ.թ., Նիդերլանդներ), Մուրադյան Գայանե (բ.գ.դ., պրոֆ.), Ոսկանյան Վարդան (բ.գ.թ., դոց.), Չոլաքյան Հակոբ (պ.գ.դ., Միդիս), Պետրոսյան Դավիթ (բ.գ.դ., պրոֆ.), Քալանթարյան Ժենյա (բ.գ.դ., պրոֆ.)

Редакционная коллегия:

Главный редактор: **Аветисян Левон** (к.фил.н., доц.)

Аветисян Юрий (д.фил.н., проф.), **Восканян Вардан** (к.фил.н., доц.), **Гаспарян Седա** (д.фил.н., проф., член.кор. НАН РА), **Калантарян Женья** (д.фил.н., проф.), **Карапетян Шушан** (к.фил.н., США), **Катвалян Виктор** (д.фил.н., проф.), **Мартirosyan Грач** (к.фил.н., Нидерланды), **Маттеосян Вардан** (к.ист.н., США), **Мурадян Гаяне** (д.фил.н., проф.), **Овакимян Армен** (зам. ответ. редактора, к.фил.н.), **Петросян Давид** (д.фил.н., проф.), **Чолакян Агоп** (д.ист.н., Сирия)

Editorial Board:

Editor-in-chief: **Avetisyan Levon** (Ph.D. in Philology, Associate Professor)

Avetisyan Yuri (Sc. D. in Philology, Professor), **Cholakyan Hakob** (Sc. D. in History, Syria), **Gasparyan Seda** (Sc. D. in Philology, Professor, NAS RA Corresponding Member), **Hovakimyan Armen** (Deputy Managing Editor, Ph.D. in Philology), **Kalantaryan Zhenia** (Sc. D. in Philology, Professor), **Karapetyan Shushan** (Ph.D. in Philology, USA), **Katvalyan Victor** (Sc. D. in Philology, Professor), **Martirosyan Hrach** (Ph.D. in Philology, Netherlands), **Matteosyan Vardan** (Ph.D. in History, USA), **Muradyan Gayane** (Sc. D. in Philology, Professor), **Petrosyan David** (Sc. D. in Philology, Professor), **Voskanyan Vardan** (Ph.D. in Philology, Associate Professor)

ՆԱՐ-ԴՈՍԸ «ԱՆԱՀԻՏ» ՀԱՆԴԵՍՈՒՄ ԵՎ ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻ
ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐՈՒՄ

ՎԱԶԱԳԱՆ ԱՎԱԳՅԱՆ

Ուսումնասիրության առանցքում ունենալով Արշակ Չոպանյանի՝ Նար-Դոսի և նրա ստեղծագործության վերաբերյալ «Անահիտ» հանդեսի՝ 1930-ական թվականների տարբեր համարներում տեղ գտած անդրադարձումները՝ հողվածում առաջին անգամ հանգամանորեն ներկայացվում են անվանի գրականագետի գեղագիտական ու հասարակական հայացքները մեծանուն արձակագրի ստեղծագործության մասին: Նար-Դոսի գրականությանը թեև ծանոթ լինելով հեռվից՝ միջնորդաբար, այնուամենայնիվ Չոպանյանը նրբին ու հետաքրքիր դիտարկումներ է արել գրողի աշխարհայացքի, գեղարվեստական մեթոդի և մտածողության համակարգի վերաբերյալ: Խնդիր է դրվել բացահայտել Չոպանյան գրականագետ-քննադատի գնահատման գեղագիտական չափանիշները՝ մատնանշելով թե՛ արժեքավոր դիտարկումները, թե՛ հակասական, վիճարկելի կամ անընդունելի մտքերն ու տեսակետները: Հողվածում կիրառվել են համեմատական, համադրական, մեկնաբանական, վերլուծական, ինչպես նաև նկարագրական մեթոդները:

Հողվածի առաջին մասում ընդարձակ տեղ է տրված Նար-Դոսի հետ հայտնի արվեստաբան Արամ Երեմյանի հարցազրույցին, որտեղ հեղինակի մեկնաբանությունները՝ սեփական կյանքի և ստեղծագործության վերաբերյալ, առավել ամբողջացնում են նրա՝ իբրև գրողի դիմանկարը:

Բանալի բառեր – Նար-Դոս, Ա. Չոպանյան, «Անահիտ» հանդես, մշակութային մերձեցում, հարցազրույց, կենսագրություն, գրական ազդեցություն, գեղարվեստական մեթոդ, հայ ռեալիստական վեպի սկզբնավորող

1890-ական թթ. պոլսահայ գրական միջավայրում ձևավորված, հետագայում փարիզաբնակ արևմտահայ անվանի մտավորական Արշակ Չոպանյանի գործունեության էական կողմերից մեկը եղել է հայ ժողովրդի երկու հատվածների մշակութային արժեքների գնահատումը, փոխադարձ տարածումն ու ծանոթացումը. «...Արշակ Չոպանյանը ուներ համահայ մտահոգություններ և գրականագետ-քննադատի ու արվեստաբանի իր ողջ գործունեության ընթացքում գրեթե հավասարապես իր աչքի տակ պահեց արևելահայ ու արևմտահայ, սփյուռքահայ ու սովետահայ գրական-հասարակական-քաղաքական կյանքի երևույթները»¹, - գրում է Վազգեն Գաբրիելյանը:

¹ Վ. Գաբրիելյան, Արշակ Չոպանյանը սովետահայ գրականության քննադատ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1989, № 1, էջ 33-34:

Ա. Չոպանյանը ուշագրավ և գիտական լուրջ ուսումնասիրություններ է գրել ինչպես արևմտահայ, այնպես էլ արևելահայ, իսկ հետագայում՝ սփյուռքահայ ու խորհրդահայ գրողների և նրանց ստեղծագործությունների մասին՝ ազգային միասնական գրականության զարգացման համար միշտ կենսական համարելով նրանց մշակութային մերձեցման, միմյանց միջև մտավոր սերտ հարաբերություններ հաստատելու, իրար լրացնելու ձգտումը: Եվ եթե անգամ Չոպանյանի գրախոսություններից, նաև հոդվածներից ու գրվածքներից շատերը հեռու են տվյալ հեղինակի ստեղծագործության վերաբերյալ գրականագիտական-գեղագիտական հանրագումար լինելուց և ոչ էլ առաջին կամ ելակետային խոսքն են այս կամ այն գրողի կամ գործի վերաբերյալ, հաճախ էլ գուրկ են տեսական բանաձևումներից կամ իմաստասիրական բարդ դատողություններից, երբեմն ունեն թռուցիկ բնույթ՝ գրված ընդհանուր գնահատանքի մակարդակով, այնուհանդերձ դրանք ուշագրավ են նրանով, որ իրենց անպաճույճ արտաքինի տակ անպայմանորեն ուրվագծում են Չոպանյանի քննադատական խառնվածքի, գեղագիտական նախասիրությունների առանձին կողմեր, և դրանք մոռացության մատնելը կլինի անարդարացի:

Այդպես ահա հատուկ որևէ ուսումնասիրություն չգրելով՝ Նար-Դոսի և նրա ստեղծագործության մասին՝ Չոպանյանը, սակայն, իր խմբագրած «Անահիտ» հանդեսի 1930-ական թթ. տարբեր համարներում՝ իր նախասիրած լրագրային ժանրում՝ քրոնիկներում, հակիրճ բնութագրումներով անդրադարձել է նաև արձակագրին, արել մի շարք նրբին դիտարկումներ նրա ստեղծագործության որոշ առանձնահատկությունների վերաբերյալ, որոնք, սակայն, անհրաժեշտ ուշադրության չեն արժանացել: Ընդ որում անտեսել են ոչ միայն Նար-Դոսի գրականության ուսումնասիրողները, այլև Չոպանյանի գրականագիտական ու քննադատական ժառանգությամբ զբաղվողները:

Սակայն, մինչև Նար-Դոսին ուղղակիորեն անդրադառնալը Չոպանյանը «Անահիտի» 1930 թ. հինգերորդ համարում տպագրել է ամսագրի աշխատակից, գրող, գրականագետ, հայտնի արվեստաբան Արամ Երեմյանի գրույցը արձակագրի հետ՝ թվագրված 1929 թ. դեկտեմբերի 11-ով: Զրույցի շարադրանքի առաջին էջում տեղադրված է Նար-Դոսի լուսանկարը:

Գրողների ստեղծագործական արժեքը, կատարած հասարակական դերն ու գաղափարախոսությունը ավելի ճիշտ ընկալելու և լուսաբանելու տեսակետից մեծ կարևորություն տալով նրանց կենսագրության, հուշերի, նամակների, ինչպես նաև միջավայրի հետ կապված պատմական տվյալների հետազոտությանը՝ Ա. Երեմյանը գտնում է, որ շատ կարևոր են նաև հենց իրենց՝ հեղինակների մեկնաբանությունները՝ սեփական կյանքի և ստեղծագործության մասին: Իր գրույցը «տաղանդավոր վիպագիր» Նար-Դոսի հետ գնահատում է որպես այդ ուղ-

դությանը արված առաջին համեստ փորձերից մեկը²:

Նար-Դոսին ուղղված հարցումները և տված պատասխանները շոշափում են տարբեր հարցեր՝ ե՞րբ է գրողը մուտք գործել գրականություն, գրական ի՞նչ հոսանքներից է ազդեցություն կրել, ո՞ր հեղինակներ են մասնավորապես տպավորություն գործել նրա վրա, այս կամ այն գործի նյութը իրական կյանքի ց է առնված, թե՛ ոչ, և այլն:

Իր առաջին գործերը պատկերավոր համեմատելով նոր թևավորված թռչնի առաջին երգերի հետ՝ Նար-Դոսը փաստում է, որ նախ գրել է ռոտանավորներ, որոնցից մի քանիսը անգամ տպագրվել են: Հետագայում է միայն անցել արձակյին, սկզբից փոքր պատմվածքների, ապա վիպակների ու վեպերի:

Ինչ վերաբերում է գրական ազդեցությունների հարցին, պարզվում է՝ եթե ժամանակի՝ 1880-ական թվականների հայ գրականությունը նրան ոչինչ չի տվել, ինչպես ինքն է հիմնավորում, «ծայր աստիճան աղքատիկ» լինելու պատճառով, ապա փոխարենը նրա վրա «խոր եւ անջնջելի տպավորութիւն է գործել» ժամանակի ռուս գրականությունը՝ հանձինս Տուրգենևի, Դոստոևսկու, Գոնչարովի, Տոլստոյի, որոնց երկերից օգտվել է մասնավորապես իր գրվածքները հոգեբանորեն հիմնավորելու տեսակետից: Միակ բացառությունը մեզանում Նար-Դոսը համարում է Սունդուկյանի պիեսները, որոնց տպավորության տակ անգամ գրել է դրամատիկական մի գործ, որի ձեռագիրը, ինչպես ավստրալիացու փաստում է նա, կորել է: «Դարաշրջանի գրական գլխավոր ուղղութիւնը Բաֆֆիական ռոմանտիկ ուղղութիւնն էր, որն ինձ վրայ ոչ մի ազդեցութիւն չի գործել...», - ասում է նա և քիչ հետո շարունակում: «Դրօշիս վրայ գրուած է եղել.- Հեռո՛ւ Բաֆֆիական հեքիաթաբանութիւններից (բնագրում՝ հեքիաթաբանութիւնները, որ անշուշտ վրիպակի հետևանք է- Վ. Ա.), իրական կեանքը՝ ինչպես որ կայ եւ մարդուս ներքինը»³:

Պաշտպանելով ռեալիզմի՝ կյանքը, մարդկային հարաբերություններն ու հոգեբանությունը ճշմարիտ և օբյեկտիվորեն պատկերելու ելակետը և ըստ էության կրկնելով իրապաշտության զոհրապայան սկզբունքը՝ «Կեանքն ինչպես որ է», Նար-Դոսը, այնուամենայնիվ, ոչ միայն Բաֆֆու ստեղծագործության որակման հարցում, այլև 1880-ականների արևելահայ գրականությանը տված գնահատականում ընկել է չափազանցության մեջ: Անգամ առերևույթ ընկալմամբ նկատելի է նրա ծայրահեղությունը: Չէ՞ որ հենց նույն 1880-ականներին միայն Պ. Պոռոշյանի «Հացի խնդիրը» (1880), «Ցեցերը» (1888), «Բղդեն» (1889) զարգացրին հայ սոցիալական վեպը և նոր խոսք էին մեր գրականության մեջ: Չմոռանանք նաև Ռ. Պատկանյանի նորնախիջևանյան բարբառով գրված

² Տե՛ս Ա. Երևմեան, Զրոյց վիպագիր Նար Դոսի հետ, «Անահիտ», Փարիզ, 1930, թիւ 5, էջ 42:

³ Նույն տեղում, էջ 42-43:

պատմվածքները, որոնք ուղղակիորեն կապված էին տվյալ իրականությանը, արտացոլում էին իրողություններ, «ուր,- ինչպես նկատում է գրականագետ Ստ. Թովչյանը,- չեն նկատվում առանձնապես գրողի երևակայության, ստեղծագործական հնարքների, «գրչի» հետքերը»⁴:

Ինչպես գիտենք, Նար-Ռոսը իր ստեղծագործական տարերքով ու պաթոսով անտարակույս ռեալիստ է: Բայց ահա այդ ռեալիստ գրողը, հանդես գալով քննադատի դերի մեջ, լավ հասկանալով գրական ուղղությունների տարբերությունները, Բաֆֆուն գնահատելիս, ինչպես տեսանք, նրան հեզնաբար անվանում է «հեքիաթաբան»: Ռեալիստ Նար-Ռոսին, իհարկե, չէին կարող գրավել Բաֆֆու մանավանդ քաղաքական-ծրագրային վեպերի («Կայծեր», «Խենթ», «Ջալալեդդին») արկածային հանգույցները, հոգեբանական անհամոզիչ երանգները, ռոմանտիկական բուռն ու անզուսպ երևակայությունը: Անշուշտ, նրան՝ որպես «օբյեկտիվիստ գրողի» (Վազգեն Սաֆարյանի որակումն է)⁵, գրականության մեջ չէր կարող հանդուրժելի լինել նաև որևէ կանխակալ միտում կամ քարոզչական նպատակ⁶:

Սակայն Նար-Ռոսը անտեսել է մի շատ կարևոր հանգամանք. այն, որ գեղարվեստական ռճի խնդրին Բաֆֆին նայում էր հասարակական դիրքից՝ նկատի ունենալով և կարևորելով օգտակարության հարցը. «- Բաֆֆին,- ինչպես գրում է անվանի գրականագետ Հր. Թամրազյանը,- երբեք չի անտեսել գեղարվեստական հատկանիշների կարևորությունը, սակայն նրա մոտ դրանք իմաստավորվել են միայն և միայն ազգային առաջընթացի և հասարակական շահերի տեսանկյունից»⁷:

Մեծանուն վիպասանը, ասես տարիների հեռվից՝ շուրջ հիսուն տարի առաջ՝ 1883 թ., մարգարեաբար կռահելով նաև ապագա, իր ստեղծագործության ռոմանտիկական միտվածությունն ու արկածայնությունը անընդունելի համարող քննադատի իրեն ուղղված հնարավոր մեղադրանքները, պատասխան է տվել ոչ միայն իր օրերի «կրիտիկոսին»՝ Հայկունուն (Հովակիմ Գեղամյան), այլև նրան. «...հիսուն տարիներից հետո,- գրում է Բաֆֆին,- եթե մի կրիտիկոս հանձն կառնե քննել Կայծերը կամ Բաֆֆիի մյուս վեպերը, նա միշտ սխալանքների մեջ կընկներ, եթե ի նկատի չէր առնի ժամանակի պատմությունը և այն բոլոր

⁴ Ռ. Պատկանյան, Երկեր, Եր., 1980, էջ 16:

⁵ Տե՛ս Վ. Սաֆարյան, Գրողի և կերպարի անհատականությունը, Եր., 2001, էջ 178:

⁶ Ի դեպ, ինչպես գրականության հասարակական ու գեղագիտական կոչման վերաբերյալ իր պատկերացումներում, այնպես էլ Բաֆֆու գրականության մասին գնահատականներում Նար-Ռոսը ունեցել է ակնհայտ հակասություններ. մի կողմից նա պահանջել է իդեալներ և հայ ռոմանտիկ հեղինակների հետևողությամբ սահմանել նրանց գործունեության ոլորտները, մյուս կողմից համոզված պնդել է, «որ գրողը պետք է աշխատի չերևալ իր երկերում, չպետք է զգացնել տա իր գաղափարները, մի բան, որ ռոմանտիզմի հիմնական էությունն է». այդ մասին հանգամանորեն տե՛ս Վ. Սաֆարյան, Գրողի և կերպարի անհատականությունը, էջ 177-178, 189, նաև՝ Վ. Սաֆարյան, 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի հայ գրականությունը (Դասախոսություններ 1), Եր., 2022, էջ 186-187:

⁷ Հր. Թամրազյան, Հայ քննադատություն, Գիրք Գ, Եր., 1992, էջ 403:

հանգամանքներն ու շարժառիթները, որ պատճառ եղան այդ վեպերի ստեղծվելուն»⁸:

Եվ իսկապես, Նար-Ռոսն ընկել է որոշ «սխալանքի» մեջ: Բայց և այնպես, կարծում ենք, այդ սուբյեկտիվիզմը ուներ նաև ինչ-որ հասկանալի հիմքեր և թերևս կապված էր հայ վիպասանության առաջընթացի հետ: Մասնավորապես, ռուս գրականության անցումդարձերին և գրական զարգացումներին քաջաձանոթ Նար-Ռոսը, համոզված ենք, ձգտում էր վերջինիս օրինակով ընդլայնել հայ վեպի ընդգրկումը և մեծացնել տեսակարար կշիռը՝ հատկապես բարձր գնահատելով իր դերը վիպասանության զարգացման շղթայի մեջ:

Արամ Երեմյանի հարցումներին, թե «Աննա Սարոյան», «Տանտիրոջս աղջիկը» վեպերի նյութը իրական կյանքի՞ց է առնված, Նար-Ռոսը տալիս է դրական պատասխան՝ յուրաքանչյուրի կապակցությամբ հակիրճ բացատրելով, թե ինչ նպատակ է հետապնդել և ինչ է ցանկացել ցույց տալ: Իսկ Երեմյանի՝ մասնավորապես «Աննա Սարոյանի» վերաբերյալ Լեոյի տված կարծիքի հարցում՝ ճիշտ է արդյոք պատմաբան-գրականագետը, երբ վեպի գեղարվեստական հաջողության երաշխիքը համարել է սոսկ դրության արձանագրումը՝ առանց քննության առնելու նրա պատճառները, «առանց երեւոյթի պատմութեան եւ հոգեբանութեան մէջ մտնելու»⁹, Նար-Ռոսը տալիս է հետևյալ պատասխանը. «Լէօն ճիշդ է ասում, որ ես բաւականացել եմ միայն դրութիւնն արձանագրելով. բայց եթէ նա գտնում է որ ես չեմ բացատրել պատճառները, չեմ մտել երեւոյթի պատմութեան եւ հոգեբանութեան մէջ, ապա կ'ասեմ, որ այդ դէպքում ես կը նմանէի այն նկարչին, որ քաղաղ նկարելով, տակը գրէր. «Սա քաղաղ է»¹⁰: Այս դէպքում արդար է Նար-Ռոսի հեզմանքը: Լեոն, ընդհանուր առմամբ բարձր գնահատելով Նար-Ռոսի հիշյալ երկու վեպերը, նկատել է. «...Նա (Նար-Ռոսը- Վ. Ա.) միայն պատմում է իրողութիւնը: Նրա հերոսները կազմ ու պատրաստ են դուրս գալիս ընթերցողի առաջ: Եւ այդ պատճառով պ. Նար-Ռոսի այս երկու գրուածքները պէտք է պարզապէս կէանքի տեսարաններ անուանել»¹¹:

Քանի որ այս դէպքում մեր խնդրո առարկան հատկապես «Աննա Սարոյան» նամակագրական երկն է, նկատենք, որ «ոչ շատ հաջողված քննադատ» Լեոն (որակումը Վազգեն Սաֆարյանինն է)¹² շրջանցել է նրա ժանրային-ոճական առանձնահատկությունները՝ մոռանալով, որ այդ ժանրում դժվար է ստեղծել վիպաշխարհ. այստեղ բախումները

⁸ Բաֆֆի, ԵԺ, «Պ. Հայկունու կրիտիկան և «Կայծերը», հ. 10, Եր., 1964, էջ 125-126:

⁹ Լեոյի կարծիքի բնագիրը ամբողջապես տե՛ս Լէօ, Ռուսահայոց գրականութիւնը, սկզբից մինչեւ մեր օրերը. Բանաստեղծութիւն.- թատերգութիւն, վիպագրութիւն, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1904, էջ 370-371:

¹⁰ Ա. Երեմեան, նշվ. աշխ., էջ 43:

¹¹ Լէօ, նշվ. աշխ., էջ 370-371:

¹² Տե՛ս Վ. Սաֆարյան, 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի հայ գրականությունը (Դասախոսություններ 1), էջ 83:

տեղի են ունենում մարդու կամ հերոսի հոգեբանության մեջ¹³: Եվ հետո՝ նամականու ձևը թույլ չի տալիս միջանկյալ նկարագրություններ, մանրամասներ, հանգամանալից բացատրություններ. այն պահանջում է հնարավորինս սեղմ և ընդգծված ցույց տալ հանգուցային պահերը¹⁴:

«Սպանված աղավնի» վեպի՝ իր ստեղծագործական գլուխգործոցը լինելու հարցի պատասխանը թողնելով քննադատներին ու ընթերցողներին՝ Նար-Դոսը, սակայն, վերջինիս թեման գտնում է «գերիրական, եւ մշտական-այժմեական», քանի գոյություն կունենա երկու սեռերի հարաբերության խնդիրը, որը ավելի քան երբևէ, ինչպես նկատում է արձակագիրը, «ուժեղ թափով ծեծում է ռուս յետ-հոկտեմբերեան գրականութեան մեջ...»¹⁵:

Չաջորդ հարցերը վերաբերում են «Մահը» և «Պայքար» վեպերին, դրանցում շոշափված խնդիրներին: Եթե առաջինում, ինչպես հեղինակն է փաստում, շոշափել է կյանքի և մահվան պրոբլեմը, ապա երկրորդում պատկերել է ժամանակի հայ հասարակական երկու գլխավոր հոսանքների՝ պահպանողականների, որին, ի դեպ, ինքը անգիջում հարել էր¹⁶, և լիբերալ-ազատամիտների («նոր-դարական եւ մշակական»-Նար-Դոս) բախումը:

Նար-Դոսը իր նախաձեռնությամբ՝ չսպասելով հարցի, խոսում է նաև «Մեր թաղը» նովելաշարի մասին, ասում, որ դրանում ընդգրկված բոլոր պատմվածքների նյութը առնված է իրական կյանքից գրված պատանեկան տարիների անմիջական տպավորության տակ: Իսկ սովորաբար իր գրվածքներում հասարակական ո՞ր խավերի կյանքն է պատկերել, ո՞ր միջավայրն է գլխավորապես նյութ ունեցել, Նար-Դոսը պատասխանում է. «Իմ գրվածքներում ես ուզեցել եմ պատկերել առհասարակ մեծ քաղաքի խուլ թաղերում իրենց ողորմելի կեանքը քարշ տող խեղճ, աղքատ դասակարգի չարքաշ կեանքը, այդ դասակարգի մեջ տիրող մտաուր թանձր խաւարը, նախապաշարումները, մանաւանդ կնոջ սոսկալի վիճակը տղամարդու ձեռքին. այնուհետեւ նոյն քաղաքի մեշչանական (քաղքենիական- Վ. Ա.) եւ մանր-բուրժուական ընտանիքի կեանքը, մեր հասարակական հոսանքների բաղխումները, մեր ինտելիգենցիայի, զանազան ներկայացուցիչների տիպերը»¹⁷:

Վերջին հարցին, թե որոնք են իր կյանքի «բնորոշ գծերը», Նար-Դոսը իրեն հատուկ համեստությամբ¹⁸ պատասխանում է, որ ոչինչ իր կենսագրության մեջ հետաքրքիր չկա, և շատ հակիրճ, մի քանի բառով ներկայացնելով իր կյանքը՝ ավարտում է գրույցը:

¹³ Տե՛ս **Տ. Մերջանյան**, Կյանքի և մահվան խնդիրը Նար-Դոսի երկերում, Եր., 2022, էջ 104:

¹⁴ Տե՛ս «Հայ վեպի պատմություն (19-րդ դար)», Եր., 2005, էջ 395:

¹⁵ **Ա. Երեմեան**, նշվ. աշխ., էջ 43:

¹⁶ Տե՛ս **Վ. Սաֆարյան**, Գրողի և կերպարի անհատականությունը, էջ 175:

¹⁷ **Ա. Երեմեան**, նշվ. աշխ., էջ 44:

¹⁸ Նար-Դոսի խառնվածքի ու բնավորության մասին տե՛ս **Վ. Սաֆարյան**, Գրողի և կերպարի անհատականությունը, էջ 174-177:

Արամ Երեմյանն իր գրույց-հոդվածը եզրափակում է Նար-Դոսի արտաքինի նկարագրությամբ, որի պատկերավոր գծագրության մեջ բացահայտում է մեծ գրողի բնավորության առանձնահատկությունները՝ եռանդը, համառ աշխատասիրությունը, իմաստությունը: Ակնառու է գրականագետի խորին ակնածանքը Նար-Դոսի նկատմամբ:

«Անահիտի» նույն թվականի՝ 1930-ի հաջորդ համարում՝ «Լրատու գրականութեան եւ արուեստի Հայաստանից եւ Կովկասից» խորագիրը կրող բաժնում, որտեղ պարբերաբար տեղեկություններ էին տրվում Խորհ. Հայաստանում տեղի ունեցող տնտեսական վերափոխումների, հայաստանյան մշակութային կյանքի, նորատիպ հրատարակությունների ու ստեղծագործությունների և այլնի վերաբերյալ, թղթակիցը հայտնում է, որ Վրաստանի խորհրդային գրողների ֆեդերացիայի հայկական բաժանմունքը մարտի 20-ին Տպագրիչների ակումբում կազմակերպել է գրական դատ Նար-Դոսի «Մպանված աղավին» վեպի շուրջ, որը առաջ է բերել մեծ հետաքրքրություն¹⁹: Իսկ հանդեսի՝ համանուն խորագիրը կրող 1931 թ. թիվ 1-2 միացյալ համարում փոխանցվում է, որ Վրաստանի խորհրդային գրողների ֆեդերացիայի հայկական բաժանմունքը ապրիլի 23-ին կազմակերպել է զեկուցում՝ նվիրված Նար-Դոսի ստեղծագործություններին: Ներկաներից շատերը իրենց համակրանքի և գնահատության խոսքն են հնչեցրել գրողի հասցեին: «Խորհրդային Հայաստան» լրագրից առնված տեղեկությունների միջնորդությամբ տեղեկացվում է նաև, որ նույն թվականի հունիսի 14-ին Ռուսթավելու անվան թատրոնի համերգային դահլիճում տեղի է ունեցել Նար-Դոսի 45-ամյա գործունեության հորելյանը, որտեղ հանդիսության կազմակերպիչ, Վրաստանի հանրային կրթության գործավար Կվիրակաձեն իր ոգևորիչ ճառում հաղորդել է, որ Վրաստանի լուսժողովատը որոշել է Նար-Դոսին տալ Վաստակավոր գրողի կոչում՝ նրան ապահովելով թոշակով, և Ախալքալաքի շրջանի Ալաստան գյուղի յոթնամյա դպրոցը վերանվանել նրա անունով: Բազմաթիվ ողջունողներից, նրանց թվում նաև Դ. Դեմիրճյանից և Ալազանից հետո՝ հորելյանական նիստի վերջում, հանդես է եկել «ալեգարդ յոբելեարը»՝ շնորհակալական ջերմ հարգանք հայտնելով իր գրական վաստակը գնահատողներին և խորհրդային իշխանությանը՝ գրողներին «գուրգուրանքի» արժանացնելու, քաջալերելու և գնահատելու համար: Հաղորդվում է նաև, որ Վրաստանի կառավարությունը որոշել է Նար-Դոսին նշանակել կենսաթոշակ, վրացերենով տպագրել նրա «Մեր թաղը» ժողովածուն և «Մպանված աղավին» վիպակը, իսկ Հայաստանի պետհրատը՝ նրա գրվածքների լիակատար ժողովածուն: Ադրբեջանի պետհրատը նույնպես հրատարակում է նրա լավագույն երկերը, իսկ Ռուսաստանի պետհրատը ռուսերենով արդեն լույս է ընծայել «Մահը» վեպը²⁰:

¹⁹ Տե՛ս «Լրատու գրականութեան եւ արուեստի Հայաստանից եւ Կովկասից», «Անահիտ», Փարիզ, 1930, թիվ 6, էջ 126:

²⁰ Տե՛ս **Ա. Զօպանեան**, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1931, թիվ 1-2, էջ 187-188:

«Անահիտի» նույն՝ 1931 թ. մայիս-օգոստոսյան համարում՝ իր նախասիրած լրագրային ժանրում՝ քրոնիկում, կովկասյան թղթակցի միջնորդությամբ Չոպանյանն է նաև հաճույքով տեղեկացնում, որ և՛ Երևանում, և՛ Թիֆլիսում տոնվել են Նար-Ռոսի 45-ամյա և Դեմիրճյանի 35-ամյա գրական գործունեության հոբելյանները: Չոպանյանը դրանք գնահատում է որպես «բերկրառիթ», «խորհրդային ռեժիմին պատուաբեր» երևույթներ, որոնք նաև վկայում են ամբողջ պետության և ոչ միայն հայ, այլև «դրացի ու դաշնակից ժողովուրդներու ե... ազգերու եղբայրական» մեծարանքը, «միահամուռ յարգանքն» ու «սիրոյ արտայայտութիւնը» «ցեղին մտաւոր ու գեղարուեստական գործին վաստակաւորներուն հանդէպ»²¹: Սակայն նրբազգաց մտավորականը նաև ցավով փաստում է, որ նման մեծ գրագետների հոբելյաններին, «որ ամբողջ Հայութեան մտաւոր կեանքի սիւներէն են», արտասահմանի հայ գաղութներից որևէ մեկին հնարավորություն չի տրվել մասնակցելու²²:

Երկու տաղանդավոր արձակագիրներին համատեղ գնահատելով և հաճախ զուգահեռներ տանելով՝ Չոպանյանը Նար-Ռոսի կապակցությամբ մասնավորապես է, որ նա «հայ իրապաշտ վեպին մեծագոյն վարպետն է Արեւելահայոց մէջ», և անմիջապես նկատում՝ «Շիրվանզադէն յետոյ»²³: Ձեռքի տակ չունենալով Նար-Ռոսի որևէ գիրք կամ ստեղծագործություն՝ Չոպանյանը նրա մասին տալիս է ավելի շատ ընդհանրական գնահատականներ՝ ափսոսանքով փաստելով, որ գրողի գործերը Կովկասից դուրս շատ քիչ են կարդացված, իսկ ավելի հաճախ՝ ծանոթ միայն անունով: Համենայնդեպս՝ իր ընթերցողին խմբագիրը տեղեկացնում է, որ Նար-Ռոսը, ինչպես և Դ. Դեմիրճյանը, որ արդեն Առաջին աշխարհամարտից առաջ դրսևորել և ապացուցել էին իրենց տաղանդը, «թէւ ոչ համայնավար, ...առաջին բոլորէն բարեկամ եւ համակրող ցոյց տուած են նոր րեժիմին»: Գալով Նար-Ռոսի ստեղծագործության բովանդակությանը՝ Չոպանյանը գրում է. «Նար-Ռոսի վեպերը արդեն կծու քննադատութիւն մըն էին պուրժուական ընկերութեան, պատկերացում մը մարդկային անարդարութեանց, կեղեքմանց, շահագործմանց»²⁴:

Որպես առավելություն Չոպանյանը նկատում է, որ երկու հեղինակներն էլ, իրենց աշխարհայացքը զուտ գրական գործերի մեջ արտահայտելով, մնացել են ճշմարիտ արվեստագետներ՝ հեռու կուսակցական «բռնազբօսիկ եւ անկենդան» քարոզներից: Չոպանյանի գեղա-

²¹ Նույն տեղում, էջ 162: Այդ հոբելյանների առիթով Ա. Չոպանյանը նաև արժանի է հատուցում ԽՍՀՄ սյուս հանրապետությունների մասնակցության երևույթին. տե՛ս նաև՝ **Կ. Դալլաքյան**, Արշակ Չոպանյան, Եր., 1987, էջ 423:

²² Տե՛ս **Ա. Չոպանեան**, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1931, թիւ 1-2, էջ 162:

²³ Գրեթէ նույն միտքը, սակայն այլ ձևակերպմամբ ու բառերով արտահայտել է Հր. Թամրազյանը՝ գրելով. «Մեզանում ոչ ոք այդպես խորը չի ըմբռնել ռեալիզմի բնույթը... որքան Շիրվանզադէն». **Հր. Թամրազյան**, նշվ. աշխ., էջ 506:

²⁴ **Ա. Չոպանեան**, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1931, թիւ 1-2, էջ 162:

գիտության մեջ այս ըմբռնումը նորություն չէր. նա միշտ էլ պահանջ էր դնում արվեստի մեջ քողարկել հեղինակային միտումնավորությունն ու ջատագովությունը, գաղափարական բացահայտ ու անսքող քարոզը²⁵: «Ազգին շահը կուսակցության շահին վեր դնել միշտ»²⁶, - այս էր Չոպանյանի նշանաբանը: «Ճշմարիտ գրագետն ու բանաստեղծը, կոչուի Թումանեան կամ Չարենց, Թեքեան կամ Սիամանթո, Ահարոնեան կամ Իսահակեան, Բաֆֆի կամ Ալիշան, իրենց բուն գրական գործերուն մեջ՝ ամեն կուսակցությունե վեր կը բարձրանան, կը դառնան ներկայացուցիչները ազգին հոգւոյն ու հանճարին: Ասիկա չհասկցողը՝ բուն գրական քննադատութեան ու նաեւ ճշմարիտ կուսակցական գործունէութեան՝ անգիտակ կը մնայ»²⁷, - համոզված գրում է գրականագետը: Եվ վերջապէս, չէ՞ որ, ինչպէս իրավացիորեն նկատում է քննադատը, «տաղանդը, երբ կայ, ու եւ վարդապետութեան կեղերը կը ճեղքէ ու իր ծաղիկները դուրս կը հանէ, իրականացնելով գրականութեան եւ արուեստի բուն նպատակը, Գեղեցիկը»²⁸:

Վերջին անգամ Ա. Չոպանյանը Նար-Դոսին անդրադարձավ նրա մահվան կապակցությամբ 1933 թ.: Իր խոսքի մեկնարկում գնահատելով Նար-Դոսին՝ ասես նրա մեծությունը ընդգծելու համար դարձյալ համեմատում է Շիրվանզադէի հետ, սակայն այս անգամ նրանց դնում է նույն աստիճանի վրա. «Նար-Դոս (Միքայէլ Յովհաննէսեան) հայ իրապաշտ վեպին ռահվիրան եղած է մեր մեջ, Շիրվանզադէի հետ, եւ իր գործերու շարքով այդ գրական սեռին մեջ մեծ վարպետ մը հանդիսացած է,- գրում է նա՝ քիչ ներքևում շարունակելով:- Նար-Դոս եւ Շիրվանզադէ, մտցուցին վեպի մեջ այդ իրապաշտ ուղղութիւնը, գոր Մունդուկեան, առաջինը հայ իրապաշտներուն, մտցուցած էր թատերգութեան մեջ»²⁹:

Փոյթ չէ, որ ինչպէս նախկինում³⁰, այնպէս էլ ընդամենը մի քանի տարի առաջ արևելահայ գրականության մեջ ռեալիստական վեպի սկզբնավորողի՝ իր իսկ կողմից Շիրվանզադէին շնորհված բացարձակ առաջնորդությունը Չոպանյանը առնում է նրանից և այն հավասարապէս բաշխում վերջինիս և Նար-Դոսի միջև: Առավել զարմանալին այն է, որ քիչ հետո էլ Նար-Դոսին գնահատում է «աւելի գուտ իրապաշտ», քան Շիրվանզադէն է, «որուն աւելի ընդարձակ ու բազմատարր գործին մեջ,- ինչպէս գրում է,- քիչ մը ռոմանթիզմ կայ խառնուած»³¹: Եվ վերջին

²⁵ Տե՛ս նաև Կ. Դալլաքյան, նշվ. աշխ., էջ 453-454:

²⁶ Ա. Չոպանեան, Մեր երեկն ու այսօրը, «Անահիտ», Փարիզ, 1933, թիւ 1-2, էջ 8:

²⁷ Ա. Չոպանեան, Առողջն ու վատառողջը Շահան Շահնուրի գրականութեան մեջ, «Անահիտ», Փարիզ, 1939, թիւ 1-2, էջ 91:

²⁸ Ա. Չոպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1930, թիւ 5, էջ 107:

²⁹ Ա. Չոպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1933, թիւ 1-2, էջ 60:

³⁰ Դեռ 1909 թ. «Անահիտի» առաջին շրջանում, Ալ. Շիրվանզադէին նվիրված հոդվածում Ա. Չոպանյանը գրում է. «Շիրվանզադէ մեր ամենէն իսկական «իրապաշտն» է», Ա. Չոպանեան, Շիրվանզադէ, «Անահիտ», Փարիզ, 1909, թիւ 7-8, էջ 146:

³¹ Ա. Չոպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1933, թիւ 1-2, էջ 60:

հանգամանքը Շիրվանզադեի համար դիտարկելով որպես առավելություն («ատոր համար՝ աւելի լայն ու այլազան, աւելի հրապուրիչ է ան») ասես մի տեսակ շփոթություն է ստեղծում: Եվ քանի որ քննադատը հետո չի պարզում իր միտքը, լռում է, և բացակայում է բացատրությունը, ուստի դժվար է գուշակել, թե ինչ նոր բան կարող էր տեսած լինել նա Շիրվանզադեի ոճի և եղանակի մեջ՝ նման գնահատական տալու համար: Սակայն շուտով գալիս է ասվածի սրբագրումը. 1935 թ. Շիրվանզադեի մահվան կապակցությամբ ասես արդեն վերջավորված օրինականացում է իր նախկին տեսակետը. «...ան (Շիրվանզադե- Վ. Ա.) արևելահայ գրականութեան մեջ մտցուց իրապաշտ վեպը եւ այդ գրական սեռին մեջ մեծագոյն վարպետը հանդիսացաւ...»³²:

Վերադառնանք Նար-Դոսին: Համառոտ ակնարկ տալով գրողի կենսագրության վերաբերյալ ու ներկայացնելով հասարակական միջավայրը՝ Չոպանյանը, հավատարիմ իր որդեգրած քննադատական սկզբունքներին³³, Նար-Դոսի նախընտրած գեղարվեստական նյութի տարածությունն ու թեմաները պայմանավորում է ոչ միայն նրա ապրած կյանքով ու շրջապատով, այլև, որ շատ կարևոր է, անհատական խառնվածքով՝ դրանով չանտեսելով գրողի ներքին տարերքի դերը նրա ստեղծագործության մեջ. «...Նար-Դոս իր խառնուածքէն ու իր կեանքին ու շրջապատին իսկ պայմաններէն մղուած է արտադրել գործեր ուր մարդկային կեանքը կը պատկերացուի անոր անարդարութիւններէն, անհաւասարութիւններէն, անբարոյացուցիչ տգեղութիւններէն զգուած, ընդվզած, եսամոլ կեղեքիչներու դէմ ասելութեամբ լի, շահագործուող ու զոհուող տկարներուն հանդէպ արգահատանքով տոգորուն մտայնութեամբ մը... Իր գործերուն մեջ, հարուստ ջոջը եւ մամոնայի երկրպագու կղերական դեկավարը ժխտական գոյներով ներկայացուած են...»³⁴:

Այնուհետև Չոպանյանը ցույց է տալիս խոշոր ռեալիստ գրողի արվեստի սոցիալական միտվածությունը, որը, ինչպես ինքն է վկայում, «չ'արտայայտուի յեղափոխական տեսութիւններով ու մարդկային ընկերութեան անարդարութեանց դէմ կռուող հերոսներու պատկերացումներով...»³⁵: Նար-Դոսի գործերը, ինչպես համոզված է Չոպանյանը, օբյեկտիվորեն ներկայացնելով ժամանակի հասարակական հարաբերությունները, իրենց թողած տպավորությամբ ընթերցողի մեջ սերմանել են «ընդվզման ու վերանորոգիչ պայքարի տրամադրութիւն», ճիշտ այնպես, ինչպես Սունդուկյանի և Շիրվանզադեի «ընկերական յեղա-

³² Ա. Չոպանեան, Շիրվանզադե, «Անահիտ», Փարիզ, 1935, թիւ 6, էջ 44:

³³ Ա. Չոպանյանի տեսական-քննադատական սկզբունքների մասին տե՛ս Ա. Չոպանեան, Ուսումնասիրութեան մը շուրջը, «Ծաղիկ», Վ. Պոլիս, Ազգային, Գրական եւ Քաղաքական կիսամեայ հանդես, Նոր շրջան, թիւ 7, 20 մայիս 1895, էջ 261: Նաև՝ Ժ. Քալանթարյան, Հայ գրականագիտության պատմություն, Եր., 1986, էջ 377-392:

³⁴ Ա. Չոպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», 1933, թիւ 1-2, էջ 60:

³⁵ Նույն տեղում:

փոխութիւն պատրաստող գործերը»³⁶: Նման ձևակերպմամբ, կարծում ենք, գրականագետը շատ է խտացնում գույները և հեռանում ճշմարտությունից³⁷: Անշուշտ չի կարելի ժխտել թե՛ Սունդուկյանի, թե՛ Շիրվանզադեի և թե՛ Նար-Ղոսի աշխարհայացքի դասակարգային բովանդակությունը, նրանց երկերի սոցիալական հագեցվածությունը, իրականության մերկացման քննադատական ուղղությունն ու դատապարտումը, այն, որ գրողները անտարբեր չեն եղել կյանքի անցուղարձին, հասարակական հարաբերություններին, սակայն դա դեռ չի նշանակում, թե նրանք իրենց ստեղծագործություններով նախապատրաստել են սոցիալական հեղափոխություն: Ասվածը ենթակա է խիստ վերապահության, անգամ՝ մերժման: Այլ բան, որ նրանք, պատկերելով իրենց ժամանակի սոցիալական միջավայրը, հասել են հասարակական կյանքի թերությունների և հակասությունների գեղարվեստական ամբողջացմանը, և այդ թերությունները ցանկանալով տեսնել վերացած՝ հասարակության վերափոխման և բարեփոխման մեջ ավելի հաճախ դրել են անհատի խնդիրը կամ նրա մաքրագործման պահանջը, գաղափարական բողոքը, որը եթե անգամ վերաճել է սոցիալական դժգոհության, ապա չի հասել դասակարգային ուղիղ կռվի կամ ըմբոստության նպատակի:

Գալով Նար-Ղոսի կյանքի վերջին շրջանին՝ Չոպանյանը վերստին վկայում է, որ գրողը համակրանքով է ընդունել խորհրդային իշխանությունը, առանց համայնավար դառնալու՝ դարձել «նոր րեժիմին» բարեկամ ուղեկիցը, հանգամանք, որ, ինչպես գրականագետն է բացատրում, շատ առումներով պայմանավորված էր նաև նրա գործերի հիմնական բնույթով: Մի քանի տողով էլ անդրադառնալով գրողի ստեղծագործական կյանքի վերջին շրջանին, հրատարակած նոր գործերին ու անավարտ մնացած հղացումներին՝ դարձյալ նկատում է, որ Նար-Ղոսի գրական արտադրությունները գրեթե անձանոթ են արևմտահայությանը: Եվ ակնկալելով, որ գեթ մահվանից հետո նրա գործերի նոր հրատարակությունը կտարածվի արտասահմանում և կգրավի նաև արևմտահայ ընթերցողին՝ ավարտում է խոսքը իր որակմամբ «խնամոտ, դժուարահաճ, կատարելասէր գրող,- ժուժկալ, ճշգրիտ ու յստակ ոճով նրբավրձին իրապաշտ» հեղինակի մասին³⁸:

ВАЧАГАН АВАГЯН – Нар-Дос в журнале «Анаид» и в оценках Аршака Чобаняна. – В данной статье, посвященной отзывам Аршака Чобаняна о Нар-Досе и его творчестве в разных номерах журнала «Анаид» за 1930-е годы, впервые подробно представлены эстетические и общественные взгляды известного литературоведа о творчестве знаменитого романиста. Будучи знакомым с литера-

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Ի դեպ, Կ. Դավլաբյանը Ա. Չոպանյանին նվիրված իր արժեքավոր մենագրության մեջ առանց որևէ հիմնավորման լուր ընդառաջ է եկել Ա. Չոպանյանի այս տեսակետին բավարարվելով սոսկ նրա ասածի կրկնությամբ, տե՛ս Կ. Դավլաբյան, նշվ. աշխ., էջ 440:

³⁸ Տե՛ս Ա. Չոպանյան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1933, թիւ 1-2, էջ 61:

турой Нар-Доса на расстоянии, посредническим путем, Чобанян сделал тонкие и интересные наблюдения о мировоззрении, художественном методе и системе мышления писателя. Задача автора статьи - выявить эстетические стандарты оценки Чобаняна-литературоведа, указав как на ценные наблюдения, так и на спорные, дискуссионные или неприемлемые мысли и взгляды.

В первой части статьи значительное место отведено интервью известного искусствоведа Арама Еремяна с Нар-Досом, где комментарии автора о собственной жизни и творчестве дополняют его портрет как писателя.

Ключевые слова: *Нар-Дос, Аршак Чобанян, журнал «Анаит», культурное сближение, интервью, биография, литературное влияние, художественный метод, родоначальник армянского реалистического романа*

VACHAGAN AVAGYAN – *Nar-Dos in "Anahid" Journal and Archag Tchobanian's Evaluations.* – Current article, focusing on Archag Tchobanian's references on Nar-Dos and his work in different issues of "Anahid" journal in 1930s, the aesthetic and public views of the famous literary critic on the work of the famous novelist are thoroughly presented for the first time. Although familiar with Nar-Dos's literature from a distance, through mediation, Tchobanian made subtle and interesting observations about the writer's worldview, artistic method and thinking system. The task of article's author is to reveal the aesthetic standards of evaluation of Tchobanian the literary critic, pointing out both valuable observations and controversial, disputable or unacceptable thoughts and views.

In the first part of the article, an extensive space is given to the famous art critic Aram Yeremyan's interview with Nar-Dos, where the author's comments on his own life and work complete his portrait as a writer.

Key words: *Nar-Dos, Archag Tchobanian, "Anahid" journal, cultural rapprochement, interview, biography, literary influence, artistic method, originator of the Armenian realist novel*

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԱՐՄՏԱՆԻ ՎԿԱՆ

ԱՐԾՐՈՒՆ ԱՎԱԳՑԱՆ

Հոդվածում վեր է հանվում հայ գրականության դասական հեղինակ Հակոբ Մնձուրու (Հակոբ Տեմուրճյան) կյանքի պոլսյան շրջանը: Եղեռնի հետևանքով Հակոբ Մնձուրին ստիպված եղավ իր ողջ կյանքն ապրել հարազատ ծննդավայր Արմտանից հեռու, քանի որ աքսորվել ու սպանդի էին ենթարկվել ինչպես հարազատ ծննդավայր Արմտան գյուղի բնակչությունը, այնպես էլ իր ողջ գերդաստանը, այդ թվում և չորս երեխաները: Կ. Պոլսի «Մեհեան» և «Ոստան» հանդեսներում տպագրված մի քանի պատմվածքների հեղինակ Մնձուրին ամենամագործ աշխատանքներին զուգահեռ մխրճվում է գրական-ստեղծագործական ոլորտ՝ դառնալով կարոտի գրականության և սփյուռքահայ գրականության սկզբնավորողներից մեկը: Նրա հիմնական թեման գյուղն էր ու գյուղացին, հայրենի բնաշխարհն ու կենդանական աշխարհը, որ ընդհանրապես խտացնում էին աշխատանքի ու արարման խորին խորհուրդը ի հակակշիռ սպանդի ու ավերման: Մնձուրու գրեթե բոլոր պատմվածքներում ներկա է ինքը՝ մերթ որպես մասնակից ծավալվող դեպքերի, մերթ որպես ականատես, մերթ էլ որպես իր կերտած հերոսների և ընթերցողի հետ զրուցակից: Եվ այդ ամենը հետևանք այն բանի, որ նա գրում էր այլևս չգոյ մարդկանց ու եզերքի մասին, որոնք անընդհատ գալիս էին, լցնում նրա հիշողությունները, որոնցից նա «պարպվում», «խաղաղվում» էր գրելու միջոցով՝ նպատակ ունենալով յուրովի վերակենդանացնել նրանց բոլորին, շարունակել նրանց կյանքը:

Մնձուրու պատմվածքները, գեղարվեստական արժեքներից զատ, նաև երկրագիտություն են, ազգագրություն, ժողովրդական կենցաղի, բարքերի ու սովորույթների փաստագրում, բայց ամենից առաջ այն հայկական եղեռնի վավերագրումն է, նրա վկայությունը, մի գրականություն, որի ընթերցման ժամանակ ընթերցողի մեջ առաջանում է այն հարցը, թե ո՞ր է այդ մարդիկ, և ի՞նչ պատճառով նրանք չկան:

Մնձուրու պատմվածքների մեծ մասը թեև հազիվ 2-3 էջից են բաղկացած, սակայն նրա չորս գրքերը, մամուլում տպագրած վիպակներն ու գրություններն իրենց ամբողջության մեջ մեկ միասնական վեպ են կազմում, որ կարելի է անվանել Արևմտահայաստանի Արմտան գյուղի ասք՝ ուղղված ներկա ու գալիք սերունդներին՝ ի հավերժացումն հայրենի հողի ու բոլոր նահատակների:

Բանալի բառեր – «Կապույտ լույս», Արմտան, գյուղական թեմատիկա, «Նազար» թատերախաղ, Մնձուրի, Մեծ եղեռն

1914-ի աշնանը Հակոբ Մնձուրին մեկնում է Պոլիս՝ վիրահատելու նշագեղձերը: Վիրահատությունից զատ՝ կար շատ կարևոր ևս մեկ գոր-

ծոն: «Մեհեան» հանդեսում Յակոբ Տեմիրճեան ստորագրությամբ արդեն տպագրվել էին նրա երկու գործերը («Գիւղի գիշերներ», 1914, թիվ 3 և «Գիշերին մէջ», 1914, թիվ 6): Անհրաժեշտ էր գրական այդ մուտքը ամրակայել, ով գիտէ, գուցէ նոր գործեր էր իր հետ տանում՝ չիմանալով, որ պարբերականի օգոստոսյան համարը այլևս չէր տպագրվելու: Գուցէ և գնում էր «*ինքզինք ճանաչել տալու*» պոլսահայ գրական աշխարհին, իր «*Յակոբ Տեմիրճեան ըլլալը*» հաստատելու: Եվ իրոք. Պոլսում «*մինչև կոնակը*» սև-սեթ մազերով, կարճահասակ, գլուղացու տեսքով, «*ոտքերը եսենիով*» Տեմիրճեանին տեսնողները պիտի զարմանային ու կասկածէին: Չէ՞ որ գրողն ու բանաստեղծը ընդունված և կայուն իր տիպարն ուներ՝ սպիտակ մաշկ, «*սժգոյն դեմք*», «*սլացիկ հասակ մը*», մինչդեռ նա...:

Մնծուրու հայրն արդեն մեկ տարի էր, որ Պոլսում էր և կերավաճառի խանութ էր աշխատեցնում: Մեկ-երկու օր անց, փողոցում հանդիպելով համերկրացու, Մնծուրին տեղեկանում է, որ այդ օրը զավատ վերադարձող հայերի խումբ է ճանապարհ ընկնում: Եթէ խումբը երկու օր սպասէր, ինքը կվիրահասովեր և նրանց հետ կվերադառնար: Չէին կարող սպասել, նավը կմեկնէր առանց նրանց:

Նույն օրը Մնծուրին վիրահատվում է: Բժշկից տեղեկանալով, որ կարող է վերադառնալ երկիր, Մնծուրին վազում է նավահանգիստ, բայց. « - *Նաւը գնաց, ըսաւ Քերոբէն, քեզ ալ կը դնէինք նաւը դուն ալ կ'երթայիր, քսանը հինգ վայրկեան մը հագիւ եղաւ*»: Եվ լավ եղավ, որ ուշացավ: Սա արդեն երրորդ դեպքն էր նրա կյանքում, որ փրկվեց մահից: Մնծուրին անհամբեր սպասում է հաջորդ նավին և երկիր գնացող հայերի հաջորդ խմբին: Մենակ չէր կարող գնալ, քանի որ Կերսոնից, որը նավի վերջնակայանն էր, օրերով ճամփա պիտի գնար ոտքով, իսկ ճանապարհներին վիստում էին ավազակները:

«*Ո՞վ կրնար երեսակայել, թէ Սերպիոյ մէջ Աւստրիոյ գահաժառանգը պիտի սպանուէր...*» (Տեղեր, էջ 173): Սպանվել էր:

Եվրոպական պետությունները սկսել էին գայլային ախորժակով պատերազմել միմյանց դեմ: Թուրքիան ևս զորահավաք է հայտարարում. «*Փողոց, փողոց տաւուլ չալուեցաւ*»¹: Մնծուրուն հացագործ զինվոր են հրամանագրում: «Ալ ի նչպէս կրնայի երկիր երթալ» (Տեղեր, էջ 174): Նա դեռ չգիտէր, որ շուտով չէր լինելու ո՛չ երկիր, ո՛չ տուն, ո՛չ չէն, և ինքը ողջ կյանքում «*պատանդ մը*» պիտի մնար Պոլսում:

Կ. Պոլսի «Մեհեանում» տպագրված «Գիւղի գիշերներ» գործն ուներ «Փոքր Արմտան-Երիզիա» նշումը: Ի տարբերություն իր առաջին գործի («Հարս և սկեսուր»)՝ այստեղ Մնծուրու խոսք էր թափանցել արմտանյան բնանկարը, որն այլևս անբաժան էր մնալու նրա գործերից: Պատմվածքը ներկայացնում է աշնանային ուշագրավ մի համապատ-

¹ **Յ. Մնծուրի**, Տեղեր ուր են եղեր եմ, Իսթանպուլ, 1984, էջ 171: Այս գրքին հղումները այսուհետ կնշվեն շարադրանքում (Տեղեր և էջը):

* Թուրքիան պաշտոնապես պատերազմի մեջ է մտել 1914-ի նոյեմբերին:

կեր. արդեն ավարտվել են դաշտային աշխատանքները, մինչդեռ գյուղում շարունակվում է եռուզեռը, թոնիրներից էլնում է ծուխը, տեղի է ունենում բերք ու բարիքի շտեմարանավորում...

«Մեիյանում» տպագրված հաջորդ գործը՝ «Գիշերին մեջ», ավելի շուտ բնապատկեր է, քան պատմվածք:

1915-ի սկզբներին Թուրքիայում սկսվեցին զանգվածային ձերբակալությունները, տեղահանություններն ու արքայությունները. «1915 Մայիսին գաւառէն նամակ չեկաւ: Երկու անգամ պատասխանաւոր հեռագիր ուղղվեցաւ, չպատասխանուեցաւ: Երրորդիս պատասխանուեցաւ, թէ **հոս չեն, սեւթը մէճհուլ** (անհայտ վայր – Ա. Ա.) *դրկուեցան*»:

«Պապս, Մելքոն, 88 տարեկան էր, մայրս, Նանիկ, 55 տարեկան էր, տղաքս, Նուրհանը՝ 6, Մարանիկը՝ 4, Անահիտը՝ 2, Խաչօն՝ 9 ամսուան, կինս՝ Ողբտան՝ 29 տարեկան: **Ասունք ինտոք քալեցին:** Պապս մինչեւ – *Չուսագեղ Աղբիւր չէր կրնար երթալ*» (ընդգծ. – Ա. Ա.) (Տեղեր, էջ 174):

Այդ հետո Մնձուրին պիտի կախմիսցի քուրդ Թեմերից իմանար, որ ինչպես արմտանցիները, այնպես էլ ողջ գավառը «*սուներուն դոները ժամուն դոներուն պէս պագեր էին ու գատուեր...*» (Տեղեր, էջ 175):

Մնձուրին ևս նրանց շարքերում կլիներ, եթե Կ. Պոլսում չգտնվեր:

«*Իմ չմեռնիլս... 25 վայրկեանի մը. միմիայն 25 վայրկեան ուշացումի մը կը պարտիմ... նավը ճամբայ ելեր էր*» (Տեղեր, էջ 175):

Փոստան ծանր ու գիշերային աշխատանքներին զուգահեռ՝ Մնձուրին շարունակում է ստեղծագործել, տպագրում մի քանի պատմվածքներ, որոնցից մեկը «Մեռեր է Քաղաքը ծիրանի» գործն է, որը գրողը «եղերերգութիւն» է անվանում, և որը վերաբերում է Ակն քաղաքին: Հետագայում «Հանդէս մշակոյթի» ամսագրում տպագրած իր «Ժամանակագրութիւնում» Մնձուրին գրում է, որ «*հիմա*» այլ ձևով կգրեր այդ գործը, թեև իր ժամանակին այդ պատմվածքը հավանել էր «Ոստանի» հրատարակիչ Միքայել Շամտանձյանը և լուր ուղարկել, որ «... նոյն շունչով գրուածքներ գրեմ իր հանդեսին համար»: Եվ ահա, ականջալուր լինելով, Մնձուրին խմբագրություն է ուղարկել իր ուշագրավ գործերից մեկը՝ «Ան Կերգեր Երգերու Երգը», որն ունի «*Անոնց որ երգերու երգը, Ակնայ երգը կ'երգեն*» ընծայականը և Յակոբ Մնձուրի* ստորագրությունը: Պատմվածքում ներկայացվում է «*թէ երգող, թէ նուագող*» թափառական աշուղին, որի կլանող նվագին ունկնդիր «*...լեռները սրածայր կ'ելնէին ու կ'իջնէին, ու այգիները շառագոյն պար կը դառնալին, մինչ գետակները այգուետ կը կայնեցնէին իրենց վագրերը...*»²:

«Ոստան» հանդեսում Մնձուրին տպագրում է նաև «Քրոջ սեր»³ պատմվածքը:

* Յակոբ Մնձուրի գրական անունը նրան տվել է իր մտերիմ, արևմտահայ մտավորական, գրող Չիֆթե-Սարաֆը (Աբխաղոմյան)՝ իրեն էլ մկրտելով Հովհաննես Ասպետ գրական անվամբ:

² «Ոստան», Կ. Պոլիս, 1920, թիվ 5-6:

³ Տե՛ս «Ոստան», Կ. Պոլիս, 1920, թիվ 10:

Մնձուրին գրում է, որ իր բուն ստեղծագործական կյանքը սկսել է 1923-ից. «Առաջին Աշխարհամարտէն առաջ գրածներս... չորս հինգ հաստ մըն են... Ձինադադարին (այսինքն՝ 1918-ից հետո – Ա. Ա.) սկսայ երենայ ու... կը շարունակեմ»: «Կը շարունակեմ» Մնձուրու համար նշանակում էր գրել, անընդհատ գրել, նշանակում էր. «... Կը գրեմ, կ'արտագրեմ, կը հեղեմ» (Տեղեր, էջ 175):

Վերոհիշյալ վկայությունը առնվազն երկու առումով կարևոր է: Խոսքը «կ'արտագրեմ» և «կը հեղեմ» բառերին է վերաբերում: «Կ'արտագրեմ», ասել է թե՛ նորից գրել: Տարբեր առիթներով, այդ թվում և 1953 թ. «Հանդէս մշակոյթի» մեջ տպագրած «Ժամանակագրութիւն» գրության մեջ, Մնձուրին հաճախ է վկայում, որ ինքը դժվարությամբ է գրում. «... ի նչ մէկ, ի նչ երկու, ի նչ երեք, ի նչ չորս անգամ նստելով, ես որ ամէն նստելուս նորէն ետ կը դառնամ, առաջինները կը պատռեմ, նորէն կը գրեմ, ես որ ի նչ ալ ընեմ, շուտ գործ չեմ կրնար հանել»⁴:

«... շուտ չեմ կրնար գրել, ձեռքես ուշ, ձեր երեւակայածէն աւելի ուշ գործ կ'ելլէ,- գրել է Մնձուրին: - Գրածս կարճ ալ ըլլայ նոյնն է: ...Եթե ասեմ, որ դժվարութեամբ եմ գրում, շարքներով «մտքով կը բանիմ», դիմացինը «երեսիս պիտի նայի, մտային առողջութենէս պիտի կասկածի: ... Օրը երկու երեք էջ կը գրեմ»⁵:

Մնձուրին սովորություն ուներ գրելու փոքրիկ թղթերի վրա: Պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ հաճախ գրում էր դեպի փուռ երկար ճանապարհին կամ ետդարձին ավիի մեջ (անգամ ավիի վրա), որտեղ կարող էր տեղ անել միայն փոքրիկ թղթիկը: Գրածները հաճախ չէր հավանում: Նորից էր գրում, մինչև որ հասնում էր իր ուզածին. «Նախադասութիւններս ուզածիս պէս բիրեղացուցած եմ: ... Խիճ չկայ: Անձերս իրականներու չափ իրական են: ... Տիպոկոս բնական է, ատկէ ուրիշ կերպ չպիտի խօսէին անձերս. գործողութիւնս տրամաբանական է: Ես ու գրածս կը ժպտինք իրարու: ... Կը երգեմ, կը կատակեմ...»: Եվ նորից առկայծում է Մնձուրու հումորը. «Ի նչ ընեմ որ խելքս շուտ վրայ չգար»: «... Գիտեմ որ չպիտի կրնամ հրատարակել գրածներս: ... Բնութենէն առի, բնութեան կը դարձնեմ նորէն կ'ըսեմ ես ինծի: Բայց արտադրելու հեշտանքէն ձեռքս չեմ կրնար ետ քաշել: Ըսելը, տայը հետս պիտի ընթանայ»: Շարունակելով խոսել իր ստեղծագործական մեթոդի ու երկունքների մասին՝ նա գրում է. «Աստե՛ն մը նիւթս ես կը գտնէի բան մը գրելու համար: Ետքը հասկցայ որ ես գտնելու չեմ, ան գալու է ինծի»⁶:

Ինչ վերաբերում է «կը հեղեմ» արտահայտությանը, ասենք, որ Մնձուրին ապրել ու ապրելու էր ամեն օր «կրկնվող» և երբեք չկրկնվող իրադարձությունների բովում, որտեղ գերակշիռը նրա մտածումներն էին, որ վերաբերում էին անցյալին: Եվ ուրեմն, անընդհատ **լցվում** էր.

⁴ «Հանդէս մշակոյթի», Իսթանպուլ, 1953, թիւ 16:

⁵ «Մարմարա», Իսթանպուլ, 1955, թիվ 4039:

⁶ Նույն տեղում:

«Կը լեցուիմ, պէտք է պարպուիմ որ խաղաղիմ»⁷: Եվ քանի որ Մնձուրու գրականությունն իր «խառնվածքի գրականությունն է, ենթակայական է», նրա այդ «լցվելը» ավարտվում էր հեղելով, այլ խոսքով՝ անընդհատ գրելով, որը նա պարպվել է անվանում:

1920 թ. «Ոստանում» տպագրված «Քրոջ սեր» (թիվ 10) և «Աւետիս» (թիվ 14) գործերը վկայում են, որ Մնձուրին արդեն գտել էր իր ստեղծագործական թեման ու ոլորտը՝ գյուղը և նրա մարդիկ, ընդ որում, վերջին գործը նրա ստեղծագործական գագաթներից մեկն էր մնալու: Հատկանշական է, որ եթե իր նախորդ գործերում գրողը ներկայացնում էր գյուղական կյանքի առանձին դրվագներ, սովորույթներ ու պատկերներ և կամ մշակում ժողովրդական հեքիաթների սյուժեներ, այս վերջին երկու գործերում արդեն առկա է պատկերակերտման մնձուրիական տաղանդը, բնանկարներ կերտելու ձիրքը, սյուժեներ կառուցելու միտումը, մարդկային հարաբերությունների, հոգեբանության ու զգացմունքների խոր ծայքերը թափանցելու ունակությունը: Թերևս սխալ չի լինի ասել, որ եթե մի պահ Մնձուրու ողջ գրականությունը պատկերացնենք որպես մի գունազարդ հագարաթոչուն, նրա ոտքերը «Ոստանում» տպագրված այս երկու գործերն են, որոնք նրան անդառնալիորեն տարել են Արմտանի դաշտերն ու այգիները, ժողովրդական կյանքի ու ընտանեկան ջերմ հարաբերությունների գրավիչ աշխարհը: Այսինքն՝ այն, ինչ Մնձուրին անվանում է «բառերով նկարչություն ընել», «իր լիրիզմը, ռոմանտիզմը, ռեալիզմը ղնել»: Եվ այն միտքը, թե «կհավատամ, թե լավագույն բանը, զոր կրնայի ընել գյուղը տալն էր»⁸, արդեն այս շրջանից նրա համոզմունքն է դառնում, որն արտահայտվում է որքան իրապաշտական տարրերի օգտագործմամբ, այնքան էլ խոսքի զեղումնայնության, քնարականության, գունաերանգային պատկերների համակողմանի կիրառություններով, անգամ բառերին տրված ձայնային հատկանիշներով:

Այդ երկրի ու այդ մարդկանց կյանքի անբաժանելի մասն էր պանդխտությունը, որը հաճախ տղամարդկանց համար շարունակվում էր ողջ կյանքի ընթացքում՝ նրանց կանանց ստիպելով այրու կյանքով ապրել, կատարել տան ու դաշտի ծանր աշխատանքները: Պատահական չէ, որ հայկական գավառներում, Մնձուրու խոսքով ասած՝ «ամէնէն կանչուած երգերում» կային նաև այսպիսի տողեր. «Աս տարի ալ պիտի չգամ, // Թող ճամբուս չնային» (Տեղեր, էջ 98): Հայ կյանքի չարիքներից մեկի՝ պանդխտության վերաբերյալ Մնձուրին գրել է տարբեր տարիների (այդ մասին նա շատ է խոսում մանավանդ «Տեղեր ուր ես եղեր եմ» գրքում): Գրողի այդ թեմայով գրած առաջին գործը եղավ 1920 թ. Կ. Պոլսի «Ոստան» հանդեսում տպագրած «Աւետիս»⁹ պատմվածքը, որը

⁷ «Մարմարա», Իսթանպուլ, 1968, 27 հունիսի:

⁸ **Հ. Մնձուրի**, Կապույտ լույս, Եր., 1968, էջ 15:

* Մնձուրու բոլոր երեք քույրերը մահացել են մինչև բռնագաղթը հարսնահար հիվանդությունից:

⁹ Տե՛ս «Ոստան», Կ. Պոլիս, 1920, թիվ 14:

նրա լավագույն գործերից մեկն է՝ գրված գեղարվեստական բարձր մակարդակով:

Այս պատմվածքից հետո Մնձուրին Ստամբուլի մամուլի զանազան օրգաններում տպագրեց բազում գործեր: Բայց պիտի անցնեին տասնյակ տարիներ, մինչև որ նա կունենար իր պատմվածքների առաջին գիրքը («Կապոյտ լոյս», 1958):

«Ոստանում» տպագրվել է նաև «Եղնիկ աղպարը» հեքիաթը (մաս Ա, 1920, թիվ 19-20)՝ խիստ բնութագրական ընծայականով. «*Լեռներուն երեսը, ճամբաներուն եզերքը անթաղ մնացած մեր բիրաւոր նահատակ մանուկներուն հոգիներուն*»: Այն մանուկներին, որ սուրբ եղնիկների տեսքով շարունակում են ապրել հայ հոգիներում: Նույն ամսագրի 1922 թ. թիվ 21-24 միացյալ համարում Մնձուրին տպագրեց այդ հեքիաթի Բ մասը:

Հեքիաթագիր Մնձուրին սովորական առումով այնքան էլ հեքիաթագիր չէ: Նա, ինչպես այս, այնպես էլ հետագայում գրած տասից ավելի գործերում հանդես է գալիս մշակողի դերում՝ հիմք ընդունելով թափառող սյուժեների տարբերակներից որևէ մեկը:

Այդ ժանրի գործերում Մնձուրին հաճախ է դիմում նաև պատրաստի նյութերի, որոնցից էին ժողովրդական բանահյուսությունն ու ժողովրդական գրույցները, որոնք տեղային պատումի տարբերակներ էին, և կամ՝ ինքը՝ Մնձուրին էր նման բնույթ հաղորդում դրանց, հերոսների գործունեության ոլորտը տեղափոխում Արմտանի միջավայր, որը նրան հնարավորություն էր տալիս գրելու իր հարազատ բնաշխարհի մասին. «*Հեքիաթներս միշտ իմ գիրդիս մէջ եղածի պէս կ'ըսես*»¹⁰, վկայում է Մնձուրին իր «Արմտան» գործում:

Կ. Պոլիս գալուց հետո Մնձուրու կյանքում շատ բան էր փոխվել, կամ, որ ավելի ճիշտ է, ոչինչ չէր փոխվել. նույն դառը ճակատագիրն էր, իր ժողովրդի ու իր հարազատների կորստից ծնված անանց մորմոքները, գրելու սովայտանքները, տնտեսական ծանր կացությունը:

Ընտանիքը պահելու համար Մնձուրին կատարում է ամենազանազան աշխատանքներ. «... *խանութպան էի: Կերավաճառ էի, անասնոց գարի, խոտ, թեփ, յարդ կը ծախեի: ... ածուխ ալ կը ծախեի: ... ուրիշ ի նչ կրնայի ընել, ստիպված էի: Վեց հոգի էինք* (ինքը, կինը, հայրը, երեք երեխաները. – Ա. Ա.), *պիտի ապրուէինք*» (Տեղեր, էջ 99):

Մնձուրին հայտնվել էր մի քաղաքում, որը թեն ծանոթ էր, սակայն օտար էր ու օտար: Շահասեր, նենգ ու եռուզեռով լեցուն այդ քաղաքում «*յետին թուղթի կտոր մը, փաստաթուղթ մը*» չունէր, որ իր «*բան մը գիտնայր ապացուցեր*», թույլտվություն ունենար ուսուցիչ աշխատելու:

Պատահում է այնպես, որ նրա ծանոթ պարսիկ գնորդները խաբելով ապառիկ տանում են ապրանքը և գումարը այլևս չեն տալիս: Եվ ոչ միայն նրանք: Խոսելով իր այդ վիճակի մասին՝ Մնձուրին դառնութեամբ

¹⁰ Թ. Մնձուրի, Կապոյտ լոյս, Իսթանպուլ, 1958, էջ 90:

յամբ (իսկ գուցե և հումորով) գրում է. «Մկիւտարի խանութս գոցեցի: Ինչ ունէինք կատուին բեռցայ» (Տեղեր, էջ 104): Այսինքն՝ երկարամյա աշխատանքից հետո ողջ ունեցածը մի կատվի բեռ է եղել:

Մնձուրին տասնյոթ տարի աշխատում է Թոքթաթյան պանդոկում որպէս գրագիր, հաշվեկալ, արկղակալ, քարտուղար, իսկ երբ պանդոկը փակվում է, մինչև իր մահը ծառայում է Տագսիմի Սբ. Հարություն հայկական փոքրիկ եկեղեցում որպէս եկեղեցական և մոմավաճառ...

Բայց ուր էլ գնաց և ինչ էլ արեց, Մնձուրին նույն Մնձուրին էր, և... գրում էր. չգրել չէր կարող, որովհետև անընդհատ *մնձրվում* էր նրա սիրտն ու հոգին: Գրում էր աշխատանքի ժամերին՝ իր գրությունները թաքցնելով մանավանդ դեկավարի (իր գրություններում նրան *«կոտո»* է անվանում) հսկող աչքերից, գրում էր անկողնու մեջ, քայլելիս, անգիր գրականություն էր ստեղծում՝ հետագայում գրառելու համար, որոնց մի մասն էլ մոռացվում էր, երբեմն՝ կրկնվում:

Դժվարին, եթե չասենք անհնար մի բան էր միատեղել անընդհատ հոսող դառնաղետ հուշերը և դրանց գեղարվեստականացումը, գրականության վերածումը, որը Մնձուրու պարագայում նշանակում էր նորից ու նորից անթեղել վիշտը և, մանավանդ, հարություն տալ մահացածներին, երբ այդ բոլոր մահացածներն իր հարազատներն էին, և ուրեմն՝ նորից ու նորից պեղել հենց իրեն, խորանալ իր մեջ, արթնացնել իր հոգու վերքերը: Հենց սա էլ Մնձուրուն առանձնացնում է գյուղը պատկերող մեր մյուս ստեղծագործողներից, ինչպէս և *«հոգևոր հայրենիք»* դավանող մի շարք գրողներից՝ Վ. Շուշանյան (*«Ճերմակ Վարսենիկ»*), «Գարնանային»), Բ. Նուրիկյան (*«Այգեկուտք»*) և այլք, ովքեր համազգային կորուստը ջանացին փոխարինել հոգևորի գաղափարով: Մնձուրին խնդրին մոտեցավ այլ ելակետով՝ հայրենիքն ընդունելով որպէս իրական գոյ, որպէս անանց իրականություն ու *կենդանի եզերք շարունակելի* դարձնելով այդ երկիրն ու նրա մարդկանց ֆիզիկական կյանքը: Դրա ապացույցը չէ՝ այն իրողությունը, որ Մնձուրին իր գործերը գրում էր ներկա ժամանակով: Եվ նա ոչ այնքան *«գրում»* էր, որքան *«գրուցում»* ու պատմում, ինչպէս որ կգրուցեր ողջ մարդու հետ, պատմում այնպէս, ինչպէս դրանք գալիս էին՝ առանց չափազանցումների ու հնարումների (ինչ պիտի հնարեր, ինչպէ՞ս պիտի հնարեր, երբ այդ ամենն այնքան խորն էր, այնքան ճշմարիտ, այնքան աննախադեպ): Եվ արդյո՞ք հնարավոր էր աղետը պատմել կամ գրել, դարձնել գրականություն, չափել ինչպէ՞ս, և չափել ինչո՞վ: Չէ՞ որ գրողական տաղանդ ունենալուց առավել այստեղ պահանջվում էր այդ ամենի այլասացություն, նաև հրահրում՝ իր կերտած մարդկանց կյանքի պատմություններից ընթերցողի մեջ առաջացող այն հարցի, թե հապա՞ռ էր են այդ մարդիկ, ո՞ր է այդ կյանքը, ինչո՞ւ չկան:

Ըստ Մնձուրու՝ գրողն իր «ամեն ըսածին մեջ» ինքը պետք է լինի, իր մտածումները, կեցվածքը: Ասել է՝ ամեն գրող իր *«պատկերը»* պիտի

տա: Եվ այդ «պատկերը» Գյուղ-Մնձուրին էր՝ այն աստիճանի միաձուլյ, որ Ռ. Հատտեճյանին իրավացիորեն գրել է տվել, որ գրողն ու Մնձուրի մարդը «նոյնցած են, մեկ մարմնի վերածուած են», և դեռ ավելին՝ «իր արտաքին երևույթն իսկ» իր գյուղի ու գրականության պատկերն է:

«... իմ մեջս կապրեին հիշատակները, տեսարանները իմ տունիս, իմ գյուղիս, իմ մանկությանս օրերուն: Ատոնց վերհիշումները բուռն կարոտներ կարթնընցնէին իմ ներսս»¹¹, - գրում է Մնձուրին իր «Սիրահարություն մը» պատմվածքում, որը նշանակում էր, «բուռն կարոտներ» առաջացնելուց զատ, նաև «բուռն» հետաքրքրություններ առաջացնել և ցավալի հարցեր շոշափել, դրանցով հանդերձ՝ խոհերի մղել: Այդ կարոտներ դարձած վերհիշումներն էլ գրական նյութ են «հայթայթել» Մնձուրուն, դարձել գաղափար ու ասելիք, սփռվել նրա գրություններում: Այլ խոսքով՝ Մնձուրու համար գրականությունը գյուղն էր, գյուղը՝ հողը, իսկ հողն այլ բան չէր, քան՝ հայրենիքը:

Հարցնենք. որտեղից այսքան կարոտ, մի թե այն պիտի բացատրել միայն նրա մարդկային խառնվածքով, որը միայն մի կողմն է: Մյուսը, և շատ ավելի կարևորը, համազգային այն ցավը, կորուստը, մորմոքը չէ՞ր, որ Մնձուրու համար դարձել էր կյանքի մտածում, ապրելու ձև ու ուղեկից, որը և ասելիք ու գրելիք էր դառնում:

Մնձուրին սիրում էր գյուղը: Եվ այդ գյուղ ասվածը նա տեսնում էր նաև վեպերի ու քերթվածների միջից. «Գրողները հաճախ հոգիին ի՛նչ դողացումներով, ի՛նչ քնարերգությամբ, հայրենաբաղձիկ ի՛նչ ոգեկոչումներով երգած էին զայն, խոսած անոր վրա: Ես կհամակվեի, կհափշտակվեի միշտ ալ զգացական այդ դրվագներեն» (Երկեր, էջ 86):

Ինչպես նկատելի է, գրելու գործում քիչ դեր չեն խաղացել «համակող» ու «զգայական» գործոնները, որոնք Մնձուրու մարդկային խառնվածքի հատկանիշներն էին իհարկե: Բայց առ այդպիսի գրականության Մնձուրու նախասիրությունը պետք է բացատրել նաև մի ուրիշ հիմնավորմամբ՝ «հայրենաբաղձիկ» բառով, որ օգտագործում է գրողը վերոհիշյալ հաստվածում, և որը՝ որպես որակում, ամենայն հավանականությամբ ստեղծել է ինքը, որը ոչ միայն որպես էություն ու ձգտում է գոյություն ունեցել նրա մեջ, կարոտ ու մորմոք, այլև կոչում ու կանչ, հեռուներից լսվող անկանգ մեղեդի, որին հավելվել է գրականության դերի նկատմամբ ունեցած այն համոզումը, որ ամեն մի գրականություն իր ժողովրդի «հոգին ու գեղեցկությունները պետք է ցուլացնի» իր ավիշը, իր ներշնչանքը հայրենի հողից, բուն իսկ ակից առնելով:

Մնձուրու ստեղծագործական կյանքը, զարգանալով նախապատերազմական շրջանից, բուն ծավալում ստացավ զինադադարից հետո: Նրա գործերը տպագրվեցին «Ժամանակում», «Ազդարարում», «Անիում», «Դեպի լոյսում», «Հանդէս մշակոյթի»-ում» և մանավանդ «Մարմարայում»:

¹¹ Հ. Մնձուրի, Երկեր, Եր., 1986, էջ 86: Այս գրքից կատարված մեջբերումներն այսուհետ կնշվեն միայն Երկեր և էջը:

Այս ընթացքում գրում է նաև «Նազար» թատերախաղը (լույս է տեսել Բոստոնի «Հայրենիքում», 1929-ին) և «Երկրորդ ամուսնություն» վիպակը («Ազդարար», Կ. Պոլիս, 1931): Մնծուրին իր այս երկու գործերն էլ չի հավանել: Առաջինը մեղադրամա է, որտեղ թյուրիմացության ու կասկածամտության հետևանքով իր ընտանիքից պանդխտությամբ երկարատև բացակայած հայրը սպանում է արդեն մեծացած ու անճանաչելի դարձած և մոր անկողնում քնած իր որդուն: Երկրորդում Մնծուրին որոշ ինքնակենսագրական տարրերի օգտագործումներով ներկայացնում է եղենից մազապուրծ գաղթականների, ովքեր կորցրել են իրենց հարազատներին ու ընտանիքները, որոնցից են և վիպակի հերոս տեղեկետար Գեորգը և նրա կինը՝ Արաքսին, որոնք ամուսնացել են երկրորդ անգամ, կազմել նոր ընտանիք և ջանում են նորից կառչել կյանքին:

Վիպակը բավականին նյութ է տալիս 1920-ական թվականների Պոլսի կյանքի ու առօրյայի մասին, բայց բացակայում է մթնոլորտային այն գրավիչ երանգավորումը, որը բնորոշ է Մնծուրու գյուղական կյանքը պատկերող գործերին: Ինչպես արդեն նշեցինք, վիպակում ներկայացվող որոշ պատկերներ արտացոլում են Մնծուրու ճակատագրի բնորոշ իրողություններ և մանրամասներ, ինչը և ուշագրավ է դարձնում շարադրանքը¹²:

Այս ընթացքում է, որ պոլսահայ մամուլը, գրականությունը, որի մասին խոսելով «Մարմարա» թերթն այն բնութագրել է *«ոչ արգասաբեր»* հողի վրա աճող, *«անապատի մը մէջ ինկած»*, սկսում են քիչ-քիչ սնունդ ստանալ նաև Մնծուրու գեղարվեստական գործերի շնորհիվ:

Մնծուրին գրում էր. գրում էր անցյալ մի աշխարհի մասին, ուր կյանքը *«կհևար, կժայթքեր դուրս բոլոր անկյուններեն»*:

Անժխտելի ճշմարտություն է, որ գրողի բուն ճանաչումը միշտ էլ տեղի է ունենում գրքով: Հասպա ինչո՞ւ Մնծուրին գրում էր ու իր գրածները գիրք չէր դարձնում: Պատճառների պատճառն այն գերագույն, անգամ ծայրահեղ ներամփոփվածությունն էր, որ Մնծուրին ցուցաբերում էր կյանքի բոլոր հարաբերություններում, այդ թվում և գրականության ասպարեզում: Իհարկե կար և տպագրության ծախսերի խնդիրը, մանավանդ այն համոզումը, որ *«եթէ իմ գործս որեւէ շահեկանութիւն չի բերեր, ոսկեկազմ տպագրութիւնով ալ ելլէ, կը մոռցուի: Հակառակը, հողերուն տակն ալ մնայ, կը փնտռուի, կը հանուի»*¹² (ընդգծ. – Ա. Ա.):

Եվ ահա, 1958-ին Ստամբուլի գրական հասարակությունը և նույն Սանուց միությունը¹³ ձեռնարկում են Մնծուրու պատմվածքների

* Վիպակը գրողի տպագրված առաջին գիրքն էր:

** Մնծուրին չի հավանել նաև իր մի շարք այլ գործեր և ցանկություն է ունեցել դրանք նորից *«կաղապարել»*, *«շտկումներ»* կատարել:

*** Մնծուրին, *«Զինադադարին վերջաւորութեան»* (1921-ին) ամուսնացել էր անապատից՝ արքայից Կ. Պոլիս վերադարձած Արտանույշ անունով մի այրի կնոջ հետ, որից ունեցավ երեք զավակներ:

¹² Յ. Մնծուրի, Կռունկ ուստի՞ կուգաս, Իսթանպուլ, 1974, էջ 11:

**** Մինչ այդ միությունը նշել էր Մնծուրու գրական գործունեության 50-ամյակը:

տպագրությունը առանձին գրքով, որն իր բնութագրական վերնագրով գրողի ծննդավայրի լեռնաշղթայի և երկրի գույները, բույրերն ու կյանքն էր ներկայացնում, նրա մարդկանց բազմահարուստ աշխարհը՝ «*հալեցված*» բնաշխարհի գեղեցկություններով:

«Կապոյտ լոյսը»^{*} ընդգրկում էր կորսված աշխարհի տեսիլն ու Մնձուրու գրելաոճի կապոյտ լուսեղենությունը: Լույս, որ հառնում էր հայրենի հողից ու նրա մարդկանցից: Հուրախություն, թե տխրություն՝ գրքի հեղինակն այդ ժամանակ արդեն... 72 տարեկան էր, և ինչպես նախկինում, այնպես էլ տպագրման ժամանակ ոչ մի նախաձեռնություն չէր ցուցաբերել իր գործերը գրքի ձևով ընթերցողներին մատուցելու համար:

Գիրքը, որ բաղկացած էր 320 էջերից, ընդգրկեց Մնձուրու 50 պատմվածք: Գրքի հրատարակիչները միանգամայն ճիշտ էին նկատել տալիս, որ Մնձուրու գործերը գրքի ձևով տպագրվելով՝ «... ոչ միայն կորուստ է կը փրկուի հայ վաստակաւոր գրողի մը ինքնատիպ մէկ գործը, այլ մանաւանդ կը վերայայտնուի անդարձ կորուսած կեանք մը...» (ընդգծ. – Ա. Ա.) (Կապոյտ լոյս, էջ 5):

Շուրջ տասը տարի հետո՝ 1967-ին, տպագրվեց Մնձուրու «Արմտան» ժողովածուն, որի նախաձեռնողները եղան Ռոպերտ քոլեջի պրոֆեսորները, 1974-ին՝ «Կռունկ ուստի՝ կուգաս» պատմվածքների ժողովածուն, որը նախաձեռնել էր «Մարմարայի» խմբագրությունը: Գրողի երկու գրքերը կրում են տեղավայրերի անուններ՝ «Կապոյտ լոյս» (լեռան), «Արմտան» (գյուղի): Եվ դա պատահական չէր. չէ՞ որ դրանք հենց այդ աշխարհում ապրող մարդկանց կյանքն էին պատկերում և նաև շեշտադրում սիրելի եզերքը, շեշտում այն կապը, որ կար նրանց միջև: Երրորդ՝ «Կռունկ ուստի՝ կուգաս» գրքի վերնագիրն ավելի լայն ու խորքային ասելիք է պարունակում. մի կողմից ընդգծում սարսուռ առաջացնող «ուստիի» բացակայությունը, մյուս կողմից՝ նրա հոգևոր «կուգասի» հարատևությունը: Գրողի մահվանից վեց տարի հետո՝ 1984-ին, Ստամբուլում «Ռշտունի Գարագրգեան գրական մատենաշարի» հովանավորությամբ տպագրվեց Մնձուրու ինքնակենսագրական, 1914-1970-ական թվականներն ընդգրկող, ինչ-որ տեղ նաև հիշողություններ և օրագրական նյութեր պարունակող «Տեղեր ուր ես եղեր եմ» գիրքը (ընտրված վերնագիրը պատկանում է Մնձուրուն):

Ինչպես վկայում է իր «Ի՛նչ ըրի» գրության մեջ, Մնձուրին գրել է հարյուրավոր պատմվածքներ, որոնց մի մասն այսօր էլ շարունակում է մնալ թերթերի էջերում, նաև՝ զանազան գրողներին, գրքերին, իր գրականությանը վերաբերող տեսական վերլուծություններ ու գնահատումներ, գրականագիտական հոդվածներ, դատումներ, նամակներ,

^{*} Կապոյտ լոյս լեռը երկգագաթ էր և իր այդ ճեղքվածությամբ ասես խորհրդանշում է նաև Մնձուրու ճակատագիրը, որը եռաճեղք եղավ՝ երեք անգամ փրկվեց մահից, և անցնող տարիները նման եղան այդ լեռան այրված ու խարկված լանջերին:

հարցազրույցներ ունեցել, որոնց բոլորին «Ժամանակագրութիւն» անվանումն է տվել, նաև՝ նկարագրություններ, պատկերներ, իր խոսքով ասած՝ «այլնայլք» ու «հայրենական գիւղանկարներ», հեքիաթներ, մեծ մասը նույնպես ցրված տարբեր թերթերում ու հանդեսներում*։ Ուշագրավ մի մանրամասն. ի՞նչ պիտի հասկանալ մնծուրիական «այլնայլի» տակ. կարճ գրությունն է՞ր, գրականության հետ քիչ առնչություն ունեցող գրառումն է՞ր, իսկ գուցե և գրական որևէ ժանրի մեջ չտեղավորվող, յուրատեսակ՝ գուտ մնծուրիական խոհեր, որոնց նա ժանրային առանձին պատկանելություն է վերագրում, անգամ անվանումներ տալիս՝ «գետանկար», «ձյունանկար», «դաշտանկար», «գյուղանկար»...

Ավելի ուշագրավ է «հայրենական գիւղանկար» որակումը, որը շատ բնորոշ է նրա ողջ գրականությանը, որտեղ գյուղ և հայրենիք հասկացությունները հանդես են գալիս միաձույլ, միմյանց լրացնող, միմյանցով պայմանավորված բաղադրիչներ, որտեղ շեշտը դրվում է «հայրենական» բառի վրա՝ ոչ թե լուկ գյուղանկար, այլ՝ հենց **հայրենական** գյուղանկար։ Մա չէ՞ր, որ հաստատում էր Մնծուրին, երբ գրում էր, որ իր գրականությունը «մէկ ուրիշ տեսակ է», թե՛ «ժիռնալիսթ» (տեղագրական – Ա. Ա.) **գրականութիւն** է։ Իսկ, ինչպես հայտնի է, «գյուղանկարը» տեղագրության նեղ առումն է, լայն առումը «հայրենանկարն» է։ Այո, Մնծուրու պատկերած աշխարհն իր գյուղն է ու նրա մարդիկ են, բայց այդ «իբրը» էլ ավելի լայն հասկացություն է։ Այդ «իբրը» ողջ Արևմտահայաստանն է, ամեն հայկականն է, նաև համամարդկայինն է, որոնցով և առանձնանում է գրողի խոսքը, դառնում ամենքինը։ Ամենաուշագրավն այն է, որ թեև Մնծուրին **ներկա** է իր բոլոր պատմություններում, նրա պատմվածքներն այն տպավորությունն են թողնում, որ գրողն **իբր** գյուղի մասին չէ, որ գրում է, այլ՝ **իմ, քո, նրա՝ ամենքի**։ Եվ թեև Մնծուրին գրում է, որ «... պիտի չսահմանափակուէի անոր» (գյուղի Ա. Ա.) **մէջ, եթէ գիւղին գոյութիւնը շարունակուէր։ Անոր անհետացումն ալ պատճառներէն մէկն է**¹³, սակայն իրականում, նա չի էլ սահմանափակվել նրա շրջանակում, և «Անորը» վերաբերում է նաև Երկրին, որն ամենայն համակողմանիությամբ էլ ներկայացրել է. «... եթէ աւելի գործ մը չտուի, կ'ուրախանամ որ գոնէ պատմեցի շատը այն ամէնքէն որ գիտէի, ունէի, **պետք էր որ չմնար իմ մէջս։ Ես իմ օրերուս գաւառը**^{**} պատմեցի, իմ գիւղս՝ Արմտաններս կեդրոն ըլլալով Երզնկան, Քեմախը, Ակը. Ինչպես Չմշկածագը, Արաբկիբը, Տիվրիկը, ինչպես Զկոթը, Աշխարովան, Շապին Գարահիսարը» (ընդգծ. – Ա. Ա.) (Տեղեր, էջ 203)։

Առկա է Մնծուրու նաև մէկ ուրիշ վկայություն, որը շատ ավելի է ընդլայնում նրա գրականության ընդգրկումները. «Այո, **գիւղէն, գիւղա-**

* Նրա գրությունների մի մասն էլ 1921-ին այրվեցին Սլյուտարի հրդեհում։

¹³ «Մարմարա», Կ. Պոլիս, 1968, 27 հունիսի։

** «Իմ օրերուս գաւառ» ասելով Մնծուրին հասկանում էր «մինչեւ 1914-ի օրերու գաւառը»։

ցիւն են իմ պատմութիւններէս շատը, **բայց ես մարդը կը պատմեմ**»¹⁴ (ընդգծ. – Ա. Ա.): Եվ այդ մարդը «*նչ այսօրվանը, 1914 են առաջվան*» մարդն էր (Կապույտ լույս, էջ 13):

Մնձուրին վեպ չի գրել (թեև համագումար՝ նրա գրածը մի մեծ վեպ է), գրածների մեծ մասը պատմվածքներ են «*չորս հինգ կամ մի քիչ ավելի էջերով*», որոնց մեծ մասը «*ամենօրեայ կեանքին*» պատկերումներ են: «*Այդ օրը իմ անձս կամ իմ անձերս ո՞ւր գացեր են ի նչ ըրեր են*» (Տեղեր, էջ 203):

Ինչո՞ւ էր գրում Մնձուրին: Հարց, որ նաև գրողն է ինքն իրեն տվել:

«*Ես, ինչպէս ամէնը իմ շրջապատէս, դրամ շահելու համար չենք գրեր: ... Մենք ոչ թե գրելով, այլ արհեստ մը, պաշտօն մը, որնէ գործ մը, ծառայութիւն մը ընելով կ'ապրինք: Ուրեմն ինչո՞ւ կը գրէք: Մի՛ գրէք: Աստ չենք կրնար ընել: ... Չենք կրնար միայն դիտել: Պիտի պարպուինք: Պիտի ըսենք: Ի՞նչ է գրականութիւնը ամէնէն վերջը, մէկ բառով: ԸՍԵԼ Է: ԻՆՔՁԻՆՔԸ ԳԼԵԼ Է: ... իսկ երբ կը գրենք, ըսենք մանաւանդ խոսքեր գոր մեր խելքովը կ'երեւակայենք թէ ուրիշ մը պիտի չկրնար գտնել, ըսել, կը պայծառանանք, կը ճառագայթենք, տանը ապրուստին, դրամին ամէնէն վերջը կանդրադառնանք*» (Կռունկ, էջ 11):

Այս չէ՞ յուրաքանչյուր ստեղծագործողի էությունն ու մտածումը՝ ասել բաներ, որ ուրիշը չի կարող, **ասել իրեն** ու իր խոհերը (որոնք հաճախ ընթերցողին են նաև), պարպվել՝ նոր նյութերով լցվելու համար, և ուրախանալ, պայծառանալ գրածներով:

Մնձուրու պատմվածքներից ցուլանում է անտեսանելի մի լուսեղէնություն, որն ընթերցողի մեջ լավատեսական տրամադրություններ է արթնացնում, և դա՛ չնայած այն բանին, որ Մնձուրին գրում է մի աշխարհի ու նրա մարդկանց մասին, որոնք չկային (նրանք ողջակեզներ էին վայրագ մի պետության), որոնք ունեին բազում աստվածներ ու սրբեր, որոնց համար եկեղեցիներ, վանքեր, աղոթատեղիներ էին կառուցել, և որոնց կյանքում գերագույն սրբությունը ստեղծումն ու աշխատանքն էր, որը բերկրանք էր պատճառում ամենքին, տոն էր նրանց համար, Մնձուրու խոսքերով ասած՝ «Արտային հանդես» («Մի-րահարություն մը»), հավելենք՝ նաև «*ստեղծագործական հանդես*»:

Գաղտնիքը, անշուշտ, գրողի պատումի այն վարակիչ ձևն է, որն ընթերցողին ներառում է իր մեջ, ներկա ու մասնակից դարձնում պատմվող դեպքերին, պատրանք ստեղծում, մոռացնել տալիս, որ այդ ամենը անցյալ են և ոչ թե ներկա:

Իսկ ո՞ւր մնաց ողբերգականը: Չէ՞ որ Մնձուրու գրությունները վերջիվերջո **մեծ կորուստի** հետևանքն ու արդյունքն են և հենց այդ **կորուստի** մասին են: Հարցը ինքնին սխալ չէ՞, գուցե պետք է հարցնել որտե՞ղ է ողբերգականը, քանի որ այն ներսում է, առաջին հայացքից գուցե և ոչ միշտ տեսանելի: Պատասխանը՝ ինչո՞ւ չկա այդ մարդկանց

¹⁴ Նույն տեղում:

կյանքի հետագա պատմությունը հարցման մեջ է, ինչո՞ւ այդ պատմությունը պատմություն է մինչև 1914 թվականը՝ դառն իրողության մեջ է:

Մնձուրու գրականությունը օժտված է նաև մեկ այլ հատկանիշով. այն ոչ միայն սեր, այլև հպարտություն է առաջացնում ընթերցողի մեջ, որ եղել է մի այդպիսի աշխարհ, ու եղել են այդպիսի մարդիկ՝ միշտ տարված հողի ու աշխատանքի պաշտամունքով, տուն ու տեղի ամենօրյա գործերով, հավատարիմ եղել կրոնական ու ազգային ավանդույթներին, արտքաղի ամիսներին քնել բաց երկնքի տակ ու տարվել աստղերի խաղով, պանդխտել, բայց անպայման տուն վերադարձել, ժամերով քայլել գրավիչ կնոջ հետևից ու համարձակություն չունեցել տենչանքը հայտնել ու նաև խորամանկել, երգիծել, պարծեցել, ժպտացել ու տխրել, կենդանու հետ ծանր աշխատանք կատարել ու նրա հետ խոսել, ինչպես մարդու հետ մարդն է խոսում:

Այդ հպարտության, այդ լավատեսության, այդ լուսեղենության առկայությունը մնձուրիական գրականության մեջ արդյունք է նաև լեզվապատկերային այն հարստությունների, որոնցից են գունային, երանգային և անգամ ձայնային պատկերավորումների կիրառությունները նրա գրեթե բոլոր գործերում, որն ինքնին առանձին քննության նյութ է:

Կյանքի վերջերին Մնձուրին թեև նշել է, որ իր լավագույն գործերը գրել է *«վաթսունէս, եօթանասունէս, ութսունէս վերջը»* (Տեղեր, էջ 184), սակայն դա այնքան էլ այդպես չէ, քանի որ 1920-ականներին նա արդեն գրել էր մի շարք նշանավոր ու արժեքավոր գործեր՝ *«Աւետիս»*, *«Ան կը երգեր երգերու երգը»*, *«Մունջը»*, *«Քենը»* և այլն:

Սկսած զինադադարից (1918) Մնձուրին միշտ երազել է բնակություն հաստատել Հայաստանում: Ցավոք, այդ բաղձանքը իրականություն չդարձավ: *«Ի՛նչ կը ցաւիմ որ հոս մնացի, ես որ գալ ու հող մնալ կուզեի»*¹⁵: Մինչև հիմա իրականություն չեն դարձել նրա կողմից գրականության և արվեստի թանգարան ուղարկված մի շարք գրությունների ու գործերի տպագրությունը. *«Հոս չկրցայ հրատարակել...: Պիտի հրատարակե՞ն, ի՞նչ գիտեմ... ֆաթալիզմին կը յանձնեմ, թող ըլլան ինչ որ սահմանուած է»* (Տեղեր, էջ 209):

1968 թ. դեկտեմբերին՝ տարեգլխից *«երկու օր առաջ»*, Պուլի բլրալանջերից մեկից իջնելիս, որը նրա *«ամենօրեա ճամբան ալ չէր»*, թեթև ձյան և փողոցում թափված երկաթե լարերի պատճառով, որոնք փաթաթվում են ոտքերին, Մնձուրին վայր է ընկնում և կոտրում ձախ սրունքի ոսկորը, որին հետևում է մինչև իր մահը (1978), տասը տարի տևած հիվանդությունը՝ նրան զրկելով իր առավելություններից մեկից՝ երկար քայլելու հնարավորությունից՝ այլևս անցյալ դարձնելով այն, որի մասին գրում էր. *«... իմ սրունքներս իմ հպարտութիւններս են»* (Տեղեր, էջ 192):

Առանց հոգնելու նա ավելի քան ութսուն տարի քայլել էր Արմտա-

¹⁵ «Բազին», Բեյրութ, 2021, թիվ 1, էջ 65:

նի սարերում ու ձորերում և Պոլսի ծուռ ու մուռ փողոցներով...: Բայց «...աստուածները չհանդուրժեցին, նախանձեցան քայլելու, ոտքերս պատժեցին, որովհետև ես ըմբոստացայ իրենց դէմ, կը յայտարարէի թէ ես չեմ յոգներ, ժամերով կը քալեմ» (Տեղեր, էջ 193):

Մնձուրին ապրեց 92 տարի: Բայց դրանք իրականում տարիներ չէին, այլ հատիկ-հատիկ ձգված օրեր, հոգսերով լեցուն ժամեր, թախիծով պարուրված րոպեներ, միշտ լցված նահատակ դարձած իր տնեցիների, համագյուղացիների, հայրենակիցների կրած սարսուռներով:

Մահվանից հետո էլ տարիներն անգոր գտնվեցին նրա հանդեպ. Մնձուրու գրականությունը այլևս հավերժի ճամփորդը դարձավ հաստատելով, որ Արմտանը, ողջ արևմտահայությունը, հանձին այդ գրականության, գտել է իրեն **ապրեցնողին**, իր վերացումից հետո՝ իրեն **մոռացնել չսովորին**՝ աշխարհին ուղղելով գրողի տապանաքարի վրա փորագրված խոսքերը. «Գիրը չի մեռնիր, գիրը անմահ է»:

Ամփոփելով հարց տանք ինքներս մեզ. ո՞րն է մնձուրիական գրականության ամենագլխավոր արժանիքը, և որտեղ է Մնձուրու մեծությունը: Մեծությունը **վկայություն տայն է**: Վկայություն **գեղարվեստի հանդերձով**, որը շատ ավելի անժխտելի ապացույց է ու տևական, քան չոր փաստն ու չոր խոսքը: Նա այդպես էլ անվանում է իր գրականությունը՝ «*վկայություններս ըսել*»:

Թուրքական բռնակալությունը զենքով ու զորքով ոչնչացրեց մի ողջ եզերք և նրանում ապրող ու արարող ժողովուրդ: Մնձուրին իր գրականությամբ **վերականգնեց** ամեն ավերվածը, հաստատեց, որ նրանք ապրել են իրենց հարազատ հողի վրա և շարունակելու են իրենց կյանքի ընթացքը շատ ավելի երկար, քան այնտեղ բնակալածները: Եվ քանի որ Մնձուրու հերոսները «*քոչուս*» են պատմվածքից պատմվածք, ասելիքից ասելիք, արդյունքում մենք ունենում ենք անկանգ կյանքի մի ընթացք, որն անկասելի է, և որի անունն է «Կապոյտ լոյս», «Արմտան», «Կռունկ ուստի՞ կուգաս», «Տեղեր ուր ես եղեր եմ», բազում «*այլևայլք*», որոնք դեռևս սպասում են իրենց տպագրությանը և իրենց ընթերցողներին:

АРЦРУН АВАГЯН – Свидетель Геноцида армян из Армтана. – В статье освещен константинопольский период жизни Акопа Мндзури (Акопа Темурчяна), классика армянской литературы. В результате геноцида Акопу Мндзури пришлось всю жизнь прожить вдали от родного Армтана, поскольку население его родного села Армтан, а также вся его семья, включая четверых детей, были сосланы и вырезаны. Мндзури, автор нескольких рассказов, опубликованных в константинопольских журналах «Мехеан» и «Остан», погружается в литературно-творческую сферу, становясь одним из пионеров ностальгической литературы и армянской литературы диаспоры. Его главной темой была деревня и крестьянин, родная природа и животный мир, которые, обобщая, конденсировали глубокую тайну труда и созидания как противовеса резне и разрушению. Почти во всех его рассказах он присутствует то как участник разворачивающихся событий, то как очевидец, то как собеседник с созданными им персонажами и читателем.

Его рассказы, кроме своей художественной ценности, являются еще и географией, этнографией, документацией народной жизни, нравов и обычаев, но прежде всего, это документация армянского народа, его свидетельства, литература, при чтении которой возникает вопрос в сознании читателя, кто эти люди и почему они ушли?

Хотя большинство его рассказов занимают до 2-3 страниц, четыре его книги, повести и сочинения, опубликованные в печати целиком, образуют единый роман, который можно назвать легендой о селе Армтан в Западной Армении, обращенной к нынешнему и будущим поколениям, за увековечение Родины и всех мучеников.

Ключевые слова: *«Голубой огонек», Армтан, сельская тема, спектакль «Назар», Мндзури, Геноцид армян*

ARTSRUN AVAGYAN – *The Witness of the Armenian Genocide from Armtan.* – The article highlights the Constantinople period of the life of Hakob Mndzuri (Hakob Temurchyan), the classic author of Armenian literature. As a result of the genocide, Hakob Mndzuri had to live his whole life away from his native Armtan, because the population of his native village Armtan, as well as his entire family, including his four children, were exiled and slaughtered. Mndzuri, the author of several short stories published in Constantinople based “Mehean” and “Ostan” journals, plunges into the literary-creative sphere, becoming one of the pioneers of nostalgic literature and Diaspora Armenian literature. His main theme was the village and the peasant, native nature and animal world, which, by generalizing, condensed the deep mystery of work and creation as a counterweight to slaughter and destruction. In almost all of his stories, he is present, sometimes as a participant in the unfolding events, sometimes as an eyewitness, sometimes as an interlocutor with the characters he created and the reader.

His stories, apart from their artistic values, are also geography, ethnography, documentation of folk life, manners and customs, but above all, it is a documentation of the Armenian people, its testimony, a literature which, when reading, raises the question in the reader’s mind, who are those people and why are they gone?

Although most of his stories consist of up to 2-3 pages, his four books, novels and writings published in the press in their entirety form a single novel, which can be called a legend of the village of Armtan in Western Armenia addressed to the present and future generations, for the perpetuation of the native land and of all the martyrs.

Key words: *“Blue Light”, Armtan, rural theme, “Nazar” theater play, Mndzuri, Armenian Genocide*

ON ONE IMPORTANT PECULIARITY OF THE IMPERATIVE SINGULAR IN THE DIALECT OF ARARAT

SARGIS AVETYAN

Morphological rules of forming the Imperative in the dialect of Ararat mainly correspond to those applied in the colloquial speech of Literary Modern Eastern Armenian. Nonetheless, some subdialects have an important peculiarity – an *u* vowel-final rather than *h* vowel-final form in the Imperative singular of transitive simple verbs of the the *է* (< Old Arm. *ե* and *ի*) conjugation – which, to our knowledge, so far has not been explained properly from either a diachronic or synchronic perspective. It is argued that the form in question has been created through analogy with the Imperative singular of three high-frequency transitive verbs (*namely*, *ստել*, Imp. sg. *ստա՛*, *ածել*, Imp. sg. *ածա՛*, *անել*, Imp. sg. *աքա՛*). Therefore, it is no accident that only transitive simple verbs of the the *է* conjugation usually show the ending *u* in the Imperative singular, whereas intransitive ones in the same conjugation class have regularly preserved the standard ending *ի*, the latter, in its turn, dating back to the Old Arm. ending *իք*, or, possibly, the stem-final diphthong *էա՛* via the intermediate stage of *է* (that is, *էա՛* > *է* > *ի*). Later the ending *u* of the Imperative singular has also been extended analogically from transitive simple verbs of the *է* conjugation to causative verbs in some subdialects (most regularly in the subdialect of Vataršapat (Ējmiacin), where this has become a productive morphological rule that admits of no exceptions).

Key Words: *morphological rules, the dialect of Ararat, Imperative singular, transitive simple verbs, high-frequency transitive verbs, the է conjugation, the subdialect of Vataršapat (Ējmiacin), the ending u*

H. Ačařyan, when illustrating the Imperative singular of the է (<ե and ի) conjugation simple verbs in the dialect of Erevan or Ararat¹, adduces the doublets *սի քի/սի քա*². He further notes that ‘the second form of the Imperative, which has the ending *u*, is peculiar to the Ējmiacin region, for example, *ուքա՛*, *վաքա՛*, *լքա՛*, *աղանձա՛*, *շալալա՛* etc., whereas the dialect of Erevan proper employs *ուքի՛*, *վաքի՛*, *լքու*, etc.”³. However, H. Ačařyan doesn’t specify whether all simple verbs of the է (<ե and ի) conjugation in the subdia-

¹ In Armenian dialectology, the terms *the dialect of Erevan* and *the dialect of Ararat* are often used in the same sense (cf., for example, A. Łaribyan, *Hay barbaragitut’yun: hnč’yunananut’yun ew jewabanut’yun* [Armenian dialectology: phonology and morphology], Yer., 1953, p. 218).

² See H. Ačařyan, *Hay barbaragitut’iwn: uruagic ew dasaworut’iwn hay barbarneri*, [Armenian dialectology: A sketch and classification of Armenian dialects], Moskua: Nor-Naxijewan, (Ēminean azgagrakan žotovacu, vol. 8), 1911, p. 43.

³ *Ibid.*, p. 44.

lect of Eĵmiacin show the ending *w* in the Imperative singular. Moreover, he doesn't touch the question of the origin of the form under consideration. Other dialectologists either have overlooked the issue altogether⁴ or have simply stated, following H. Aĉarıyan, that the Imperative singular of simple verbs of the *ł* (<*ł* and *h*) conjugation, is usually formed with the ending *h*, and only in some subdialects with the help of the ending *w*⁵.

Of course, A. Grigoryan, unlike H. Aĉarıyan, explicitly claims that in the subdialect of Eĵmiacin, all verbs mark the Imperative singular with the ending *w*⁶. However, it appears to be an incautious statement which is not supported by the relevant linguistic evidence (more on which below). It is also quite surprising and unexpected that R. Markosyan doesn't even mention the form in question in his comprehensive study of the dialect of Ararat. Instead, he notes that the Imperative singular of causatives is made with the ending *ni* in the majority of subdialects, and only some of them show the ending *w*⁷. As to simple verbs of the *ł* (<*ł* and *h*) conjugation, R. Markosyan only states that the desinential *p* of the Imperative singular is often dropped, resulting in new vowel-final forms of the Imperative singular, such as *płpłńh*, *płwłh*, *ńpłńh*, *płńh*, etc.⁸ Still, he also cites some forms of the Imperative singular which end in *-hp*, as, for example, *płpłh p*, *łłpłh p*⁹. Note should be taken, however, that the final *p* in the ending *-hp* of the Imperative singular has been lost regularly not only in simple verbs of the *ł* (<*ł* and *h*) conjugation, but also in suffixed-verbs in general, with the result that now it is practically missing in all subdialects within the dialect of Ararat¹⁰. Therefore, the forms *płpłh p*, *łłpłh p* cited by R. Markosyan, cannot be viewed as

⁴ Cf., for example, A. Łaribyan, op. cit., pp. 225-227, M. Asatryan, Hay barbaragitut'yan gorcnakakan ašxatank'neri jeŕnark [A Manual of practical works of Armenian dialectology], Yer., 1985, p. 128.

⁵ See, for example, A. Grigoryan, Hay barbaragitut'yan dasənt'ac' [A handbook of Armenian dialectology], Yer., 1957, p. 217, 220-221. Cf. also V. Katvalyan, Bayazeti barbařə yev nra lezvakan aŕnĉ'ut'yunnerə řrjaka barbařneri het [The dialect of Bayazet and its linguistic relationships with surrounding dialects], Yer., 2016, p. 140.

⁶ See A. Grigoryan, op. cit., p. 221.

⁷ See R. Markosyan, Araratyan barbar [The dialect of Ararat], Yer., 1989, p. 151. Cf. also p. 173.

⁸ Ibid., p. 151.

⁹ Ibid., p. 151.

¹⁰ Cf., for example, Ořakan gyul, Hayereni barbaragitakan atlası antip nyut'er [Village Ořakan, Unpublished materials of Armenian dialectological atlas], tetr № 20, points 641-642, Ařarak k'alak', Hayereni barbaragitakan atlası antip nyut'er [Town Ařarak, Unpublished materials of Armenian dialectological atlas], tetr № 151, points 641-642, P'arpi, Hayereni barbaragitakan atlası antip nyut'er [P'arpi, Unpublished materials of Armenian dialectological atlas], tetr № 9, points 641-642, Mułni gyul, Hayereni barbaragitakan atlası antip nyut'er [Village Mułni, Unpublished materials of Armenian dialectological atlas], tetr № 44, points 641-642, Ełvard, Hayereni barbaragitakan atlası antip nyut'er [Ełvard, Unpublished materials of Armenian dialectological atlas], tetr № 86, points 641-642, K'anak'er gyul, Hayereni barbaragitakan atlası antip nyut'er [Village K'anak'er, Unpublished materials of Armenian dialectological atlas], tetr № 230, points 641-642, Nork' gyul, Hayereni barbaragitakan atlası antip nyut'er [Village Nork', Unpublished materials of Armenian dialectological atlas], tetr № 79, points 641-642, Yerevan (Kentron), Hayereni barbaragitakan atlası antip nyut'er [Yerevan (Centre), Unpublished materials of Armenian dialectological atlas], tetr №, 23, points 641-642, to name just a few.

genuine dialectal forms but rather appear to be due to influence from the literary language.

Before proceeding to discuss the Imperative singular of simple verbs of the *է* (< *t* and *h*) conjugation synchronically and diachronically in the dialect of Ararat, we must first make a clear distinction between these verbs, which have normally retained the *է* (< *t*) conjugation type in all verb forms, the only exception being the new Imperative singular with the ending *ւ* (cf. *ուրա՛ւ*, *վարա՛ւ*), and those verbs which have historically been transferred to the *ւ* conjugation type in the majority of subdialects and, accordingly, are conjugated in nearly all verb forms (including the Imperative singular) in exactly the same way as simple verbs of the *ւ* conjugation, cf. on the one hand, *ւրնալ* (< Old Arm. *ւնալ*), aor. *ւրնացի*, *ւրնացիր*, *ւրնաց...*, Imp. sg. *ւրնա՛ւ*, and on the other hand, *ծիծաղալ*, *խօսալ* (< Old Arm. *ծիծաղել*, *-իւ*, *խօսել*, *-իւ*), aor. *ծիծաղացի*, *ծիծաղացիր*, *ծիծաղաց...*, *խօսացի*, *խօսացիր*, *խօսաց...*, Imp. sg. *ծիծաղա՛ւ*, *խօսա՛ւ*, etc.¹¹ To our surprise, however, some dialectologists traditionally assign verbs such as *ծիծաղալ*, *խօսալ*, to the group of simple verbs of the *է* (< *t*) conjugation rather than of the *ւ* conjugation¹².

The form of the Imperative singular of simple verbs of the *է* (< *t* and *h*) conjugation also differs in origin from a similar form in some other dialects which, however, has not arisen by analogical extension (as described above) but through a regular sound change *էւա՛ւ* > *ւ* or *էւա՛ւ* > *է՛ւ* > *ւ*. For example, in the dialect of Agulis, where the penultimate syllable usually carries the accent, the Old Arm. diphthong *էւա՛ւ* has yielded *է՛ւ* in the accented syllable, and *ւ* in the unaccented position, cf. *գրիլ* (< *գրել*), Imp. sg. *գրե՛ւ*, *կտրիլ* (< *կտրել*), Imp. sg. *կտրե՛ւ*, *նստիլ* (< *նստիլ*), Imp. sg. *նստե՛ւ*, on the one hand, and *խաբիլ* (< *խաբել*), Imp. sg. *խաբա՛ւ*, *թակիլ* (< *թակել*), Imp. sg. *թակա՛ւ*, etc., on the other hand¹³. This is also the case in the dialect of Karchevan¹⁴, whereas in the dialect of Kakhavaberd, the phonetic change *էւա* > *ւ* has regularly taken place in accented as well as in unaccented syllable, cf. *խըսիլ* (< *խմել*), Imp. sg. *խըսա՛ւ* and *ղա՛րկիլ* (< *ուղարկել*), Imp. sg. *ղա՛րկա*, etc.¹⁵ In the dialect of Arabkir, however, the Old Arm. diphthong *էւա* of the Imperative singular appears to have become *ւ* via the transitional stage *է*. The point is

¹¹ Cf., for example, Ošakan gyuł..., points 631-633, 641, 644, Ašarak k'alak'..., points 632-633, 641, Mułni gyuł..., points 632-633, 641, Ełvard..., points 632-633, 641, K'anak'er gyuł..., points 632-633, 641.

¹² Cf., for example, Ošakan gyuł..., points 632-633, 641, Ašarak k'alak'..., points 632-633, 641, Mułni gyuł..., points 632-633, 641, Ełvard..., points 632-633, 641, K'anak'er gyuł..., points 632-633, 641.

¹³ See S. Sargseanc', Agulec'oc' barbařə (zōkeri lezun): lezuabanakan hetazōtut'iwn [The dialect of Agulis: a linguistic study], Vols. 1-2, Moscow, 1883, pp. 119-120, also pp. 34, 49-52, 108-109.

¹⁴ See H. Muradyan, Karčewani barbařə [The dialect of Karčewan], Yer., 1960, pp. 130-136.

¹⁵ See H. Muradyan, Kak'avaberdī barbařə [The dialect of Kak'avaberd], Yer., 1967, pp. 62-63, 138-140.

that the diphthong *kw* has normally given *t*, as evidenced by such forms as կորեալ > կորե՛կ, վառեալ > վառե՛կ, ցորեան > ցորե՛ն, etc.¹⁶ On the other hand, the vowel *t* has regularly given *u*/*u* in final position not only in the 3rd person singular of the Present Indicative, Optative and Subjunctive (all three going back to the Old Armenian Present Indicative), but in some independent words and proper nouns as well, as for, example, *ուտել*, 3 person sg. Present Indicative *կուտիմ նր*, *խտել*, 3 person sg. Present Indicative *խտիմ նր*, *Հեղինե* > *Հեղինա*, *Այիշե* > *Այիշիմ*, etc.¹⁷ Therefore, considering that the further development of the newly originated vowel *t* (< Old Arm. *kw*) has been precisely identical to that of the inherited Old Arm. *t* in the dialect of Arabkir, it seems quite reasonable to think that the final *u* in the Imperative singular of simple verbs of the *t* conjugation (cf. *խտել*, Imp. sg. *խտիմ*)¹⁸ has also arisen through the regular sound change *kw* > *t* > *u*.

As to the *u*-final Imperative singular of simple verbs of the *t* conjugation in the dialect of Ararat, analogical influence from three high-frequency transitive verbs, namely, *ստել*, Imp. sg. *ստստ՛*, *ածել*, Imp. sg. *ածստ՛*, *անել*, Imp. sg. *սրստ՛*, is quite likely to have been responsible for the appearance of the form in question. An indirect support for this explanation appears to come from the fact that only transitive simple verbs of the *t* (< *t* and *h*) conjugation usually show the ending *u* in the Imperative singular, whereas intransitive verbs in the same conjugation class have normally retained the standard ending *h*, the latter, in its turn, going back either to the Old Arm. ending *hp* or the diphthong *kw* via the transitional stage *t* (that is, *h* < *t* < *kw*)¹⁹. Incidentally, this pattern operates not only in the subdialect of Vafaršapat but in some others (in those of Ašarak, Ošakan, P'arpi, Eṭvard, etc.) as well, cf. on the one hand, *բրնստ՛*, *գրրստ՛*, *էփստ՛*, *խաշստ՛*, *կրդրստ՛*, *պրհստ՛* (*պստհստ՛*), *պստստ՛*, *սրրստ՛*, *փստստ՛*, *փոստստ՛*, *քստստ՛*, and on the other hand, *սրրհ*, *նրստհ*, *վստհ*, etc.²⁰ Although the subdialect of Vafaršapat (Ējmiacin) has not been described and analysed within the framework of *Unpublished Materials of Dialectological Atlas of the Armenian language*, an analysis of the relevant linguistic material available in the book *Hay žotovrdakan hek'iat'ner*, h. 2, (Yer., 1959) [*Armenian Folk Tales*, vol. 2, Yer., 1959], reveals the operation of the same above

¹⁶ See Melik' S. Dawit'-Bēk, Arabkiri gawařabarbař: jaynabanakan ew k'erakanakan usumnasiru'iwñ [The dialect of Arabkir: a phonetic and grammatical study], Vienna, 1919, pp. 129-130.

¹⁷ Ibid., pp. 118-119, 259.

¹⁸ Ibid., p. 259.

¹⁹ For a historical account of *h*-final forms of the Imperative singular in Armenian dialects, see S. Avetyan, Main factors conditioning the absence of the final *p* and the origin of the final *h* of the Imperative singular in Armenian dialects. // Banber Yerevani hamalsarani. Banasirut'yun [Bulletin of Yerevan University: Philology], 2023. № 1, pp. 68-78.

²⁰ Cf., Ošakan gyuř..., points 641, P'arpi..., points 641, Ašarak k'alak'..., points 641, Eṭvard..., points 641.

morphological rule based on the distinction of transitive vs. intransitive verbs in the subdialect of Vałaršapat as well, cf. մի ամարաթ շինա՛ (p. 547)²¹, շորերդ հանա՛ (p. 565), մեզ ազատա՛ (p. 511), հավաքա՛, բե՛ (p. 551), պատմա՛ (p. 552), ուրշին դրկա (p. 96) on the one hand, and պակկի (p. 421), կաննի «կանգնի՛ր» (p. 417), նստի (p. 269), նստի՛ (p. 100), քնի (p. 100), etc., on the other. Later the ending *u* of the Imperative singular has also been extended analogically from transitive simple verbs of the *է* conjugation to causative verbs in some subdialects (most regularly in the subdialect of Vałaršapat, where this has become a productive morphological rule, admitting of no exceptions, cf. Կարմրացրա՛, դիր իմ քվոր հետ (p. 274), անցկացրա՛ ծովի էն դրադը (p. 90), Պղինձը ջուր լցրա (p. 268), արհնը լցրա մի ամանի մեջ (p. 346), etc.).

However, one should also take account of the fact that in the corresponding volumes of the *Hay žotovrdakan hek'iat'ner*, [Armenian Folk Tales], alongside genuine dialectal forms, there do infrequently occur some forms of the Imperative singular which are readily explainable due to influence from the colloquial speech of Literary Modern Eastern Armenian. Specifically, this seems to be the case with *ի*-final by-forms of the Imperative singular of simple verbs of the *է* conjugation in the relevant subdialects, as, for example, .../սիի՛, ջաղացպան, հ'աշկերդ «փակի՛ր... աչքերդ» (p. 490) beside Գնա հ'աշկերդ /սիա «գնա՛ աչքերդ փակի՛ր» (p. 489), Պատմի՛, պատմի՛ (p. 408), արի ինձ պոկի (p. 492) beside Իմ բմբից միսը պոկա (p. 173) (from the subdialect of Ošakan), ինձ պսակի (p. 237), քցի՛ թուրդ (p. 81) beside գուրդը քցա (p. 80) (from the subdialect of Ašarak), Տար էձը ծախի (p. 612) beside էձը տար ծախա (p. 608), Ա՛ն, ձենըդ կտրի (p. 481) beside Ա՛ն, ձենդ կտրա (p. 481), ձէ՛նդ կտրա (p. 610) (from the subdialect of P'arpi).²²

As stated above, analogical extension seems to have been the most plausible motivation for the remodelling of the Imperative singular of the *է* conjugation simple verbs in the concerned subdialects of Ararat, with the verb *սսել* having played a pivotal role in this process. As known, this verb, unlike other simple verbs of the *է* conjugation, featured a deviant form ending in a stem vowel *u* in the Imperative singular, namely, *սսու՛* (< the aorist stem *սսաց* due to the prehistoric loss of the stem-final *g*) already in Old Armenian. Apart from this, the above analogical change may have been facilitated by the fact that the aorist of the verb *սսել*, in its turn, has been reshaped by analogy with the *է* conjugation simple verbs in the dialect of Ararat and now it is conjugated regularly just as other simple verbs of the *է*

²¹ Here and below, for the forms cited from the subdialect of Vałaršapat, the corresponding pages of the book *Hay žotovrdakan hek'iat'ner*, h. 2, (Yer., 1959) [*Armenian Folk Tales*, vol. 2, Yer., 1959], are referred to in brackets.

²² Here for the forms cited from the subdialects of Ošakan, Ašarak and P'arpi, the corresponding pages of the book *Hay žotovrdakan hek'iat'ner*, h. 1 (Yer., 1959) [*Armenian Folk Tales*, vol. 1, Yer., 1959], are referred to in brackets.

conjugation, cf., for example, *wutgh* - aor. 1 sg., *wutg* – aor. 3 sg., *wutghú* – aor. 3 pl. versus Old Arm. *wuugh*, *wuug*, *wuughú*, respectively. Furthermore, it is noteworthy that the Imperative plural of the verb *wutl* has also been remade on the model of the *ł* conjugation simple verbs in the dialect of Ararat (cf. *wut'p* vs. Old Arm. *wuugt'p*), whereas the form of the Imperative singular has remained intact. The above situation is consistent with typological evidence, according to which the Imperative singular is usually more resistant to analogical change due to higher frequency of use than the Imperative plural, which frequently and more readily undergoes analogical change and morphological restructuring²³.

As far as the verb *wδtl* is concerned, it had a root-stem of aorist which also functioned as the Imperative singular in Old Armenian, cf. aor. stem *wδ-*, Imp. sg. *w'δ*. However, the verb *wδtl* has undergone twofold analogical changes in the further development of the Armenian language: on the one hand, new aorist forms have been created analogically after those of regular simple verbs of the *ł* conjugation, and on the other hand, the form of the Imperative singular has been remade on the model of the verb *wutl*, hence the Imp. sg. *wδw'* conforming to the form *wuuw'*. Though it is hard to say exactly when the new analogical Imp. sg. *wδw'* has arisen, it is noteworthy that it has fully displaced the earlier form of the Imperative singular in nearly all dialects of the Armenian language. Therefore, the form *wδw'*, being itself a relatively earlier analogical formation, is also likely to have favoured or contributed to the analogical remodelling of the Imperative singular of the *ł* conjugation simple verbs in the dialect of Ararat.

And, last but not least, the respective forms of the verb *wútl* may also have encouraged the above analogical change. Specifically, the morphological relationship between the Imperative singular and Imperative plural could contribute to the creation of a new analogical form of the Imperative singular based on the Imperative plural by the principle of proportional analogy²⁴, namely, *wpu'* (Imp. sg.) – *wpt'p* (Imp. pl.) : *x* – *ıwnt'p*, where *x* = *ıwnu'*. In addition, the morphological relationship between the aorist and the Imperative may have been another facilitating factor, especially in those subdialects where the 3rd person singular of the aorist ends in *-łg* (as, for exam-

²³ Cf. **A. Y. Aikhenvald**, *Imperatives and Commands*, Oxford University Press, 2010, pp. 339-351, 362-364. Cf. also **S. Avetyan**, *Hramayakan yelanakó dasakan hayerenum tipabanakan yev patmakan tesankyunic'* [The Imperative in Classical Armenian from a typological and historical perspective]. // *Banber Yerevani hamalsarani. Banasirut'yunn*, [Bulletin of Yerevan University: Philology], 2021, № 3, p. 41ff., and **S. Avetyan**, *Ardi hayereni ynt'ac'ik p'op'oxut'yunneric' mekó kirarāhen lezvabanut'yan luysi nerk'o* [One of the Ongoing Changes in Modern Armenian in the Light of Usage-Based Linguistics]. // *Banber Yerevani hamalsarani. Banasirut'yunn*, [Bulletin of Yerevan University: Philology], 2019, № 2 (29), pp. 48-62.

²⁴ For proportional analogy, see **R. S. P. Beekes**, *Comparative Indo-European Linguistics: An Introduction*, 2nd ed., revised and corrected by **M. de Vaan**, Amsterdam/Philadelphia, 2011, pp. 75-76.

ple, in the subdialect of Vałaršapat, cf. aor. *ւրեցի, ւրեցիր, ւրեց...* and Imp. *ւրաւ' - ւրե՛ք*) rather than *-ուց* (as, for example, in the subdialect of Ashtarak, cf. aor. *ւրեցի, ւրեցիր, ւրուց...* and Imp. *ւրաւ' - ւրե՛ք*).

Perhaps one might assume that the *u*-final form of the Imperative singular of the *ւ* conjugation transitive simple verbs in the dialect of Ararat, has resulted from a regular sound change $\text{ւա}' > \text{u}$, or $\text{ւա}' > \text{ւ} > \text{u}$, whereas both the *ի*-final form of intransitive verbs and the *ի*-final by-form of some transitive verbs, continue the Old Arm. ending *իր*. To put it another way, the ending *իր* (prior to the loss of the final *ր*) may have spread analogically from simple verbs of the former *ի* conjugation to simple verbs of the *ւ* (< Old Arm. *ւ*) conjugation in some subdialects but has not fully displaced the alleged survival of the Old Arm. stem-final diphthong $\text{ւա}'$, hence the above doublets *ծախաւ' / ծախի*, *կրորաւ' / կրորի*, *քաշաւ' / քաշի* and so on. However, the lack of reliable and independent examples of the presumed sound change $\text{ւա}' > \text{u}$, or $\text{ւա}' > \text{ւ} > \text{u}$ in the concerned subdialects, on the one hand, and the obvious restriction of the ending *աւ'* to transitive verbs, on the other hand, clearly speak against such an assumption. The point is that articulatorily motivated sound changes, as a rule, take place mechanically and without any regard to the morphological characteristics (including the distinction of transitive vs. intransitive verbs) of the words occurring in the relevant phonetic environments. Therefore, analogy is most likely to have been responsible for the appearance of new *u* vowel-final forms of the Imperative singular in the dialect of Ararat, as laid out above.

To sum up, the *u* vowel-final forms of the Imperative singular of the *ւ* (< *ւ* and *ի*) conjugation simple verbs occurring in some subdialects within the dialect of Ararat, so far have not received due attention in Armenian dialectology. A detailed analysis of the relevant synchronic as well as diachronic evidence leads to the conclusion that the forms in question are quite likely to have arisen through analogy with the Imperative singular of three high-frequency transitive verbs, *namely*, *սուել*, Imp. sg. *սուաւ', սուել*, Imp. sg. *սուաւ', սուել*, Imp. sg. *ւրաւ'*, with the verb *սուել* having played a pivotal role in this process. An indirect support for this explanation appears to come from the fact that only transitive simple verbs of the the *ւ* (< *ւ* and *ի*) conjugation usually show the ending *աւ* in the Imperative singular, whereas intransitive verbs in the same conjugation class have normally retained the standard ending *ի*, which, in its turn, goes back either to the Old Arm. ending *իր* or, possibly, the stem-final diphthong $\text{ւա}'$ via the transitional stage *ւ* (that is, $\text{ւա}' > \text{ւ} > \text{ի}$). Later the ending *աւ* of the Imperative singular has also been extended analogically from transitive simple verbs of the *ւ* conjugation to causative verbs in some subdialects (especially, in the subdialect of Vałaršapat (Ējmiacin), where this has become a productive morphological

rule which admits of no exceptions).

The above analogical change may also have been facilitated by the fact that the aorist of the verb *սսել*, in its turn, has been reshaped by analogy with the *է* conjugation simple verbs in the dialect of Ararat, and now it is conjugated regularly just as other simple verbs of the *է* conjugation. Furthermore, it is noteworthy that the Imperative plural of the verb *սսել* has also been remade on the model of the *է* conjugation simple verbs (cf. *սսէ՛ք* vs. Old Arm. *սսացէ՛ք*). However, the form of the Imperative singular (*սսս՛*) has remained intact. It is quite expected and normal from the typological viewpoint considering that the Imperative singular is usually more resistant to analogical change due to higher frequency of use, whereas the Imperative plural frequently and more readily undergoes analogical change and morphological restructuring.

ՍԱՐԳԻՍ ԱՎԷՏՅԱՆ – Արարատյան բարբառում եզակի հրամայականի մեկ կարևոր առանձնահատկության շուրջ – Արարատյան բարբառում հրամայականի կազմության ձևաբանական կանոնները հիմնականում համապատասխանում են արդի գրական արևելահայերենի խոսակցական տարբերակում գործող ձևերին: Այդուհանդերձ, որոշ խոսվածքներ ունեն մի կարևոր առանձնահատկություն, մասնավորապես՝ *է* (< հ. հայ. *ե* և *ի*) խոնարհման անցողական պարզ բայերի եզակի հրամայականում ոչ թե *ի* հանգով, այլ *ա* հանգով ձև (ինչպես, օրինակ՝ *ուզա՛, վառա՛, գրրա՛*), որը, որքանով մեզ հայտնի է, մինչև օրս պատշաճ կերպով չի բացատրվել ո՛չ տարածամանակյա, ո՛չ էլ համաժամանակյա տեսանկյունից: Փաստարկվում է, որ տվյալ ձևը առաջացել է բարձր կիրառահաճախականություն ունեցող երեք անցողական բայերի (այն է՝ *սսել*, եզ. հրամ. *սսս՛, ածել*, եզ. հրամ. *աժա՛, անել*, եզ. հրամ. *արս՛*) հրամայականի ձևերի համաբանությամբ: Ուստի պատահական չէ, որ սովորաբար միայն *է* խոնարհման անցողական պարզ բայերն են եզակի հրամայականում հանդես բերում *ա* վերջավորությունը, մինչդեռ նույն խոնարհման անանցողականները պահպանել են կանոնիկ *ի* վերջավորությունը, որն էլ, իր հերթին, ծագում է հ. հայ. *իր* վերջավորությունից կամ, հնարավոր է, հիմքավերջյան *եա՛* երկբարբառից՝ անցնելով *է* միջակա աստիճանով (այսինքն՝ *եա* > *է* > *ի*): Ավելի ուշ եզակի հրամայականի *ա* վերջավորությունը որոշ խոսվածքներում *է* խոնարհման անցողական պարզ բայերից համաբանությամբ տարածվել է նաև պատճառական բայերի վրա (առավել կանոնավոր կերպով Վաղարշապատի (Էջմիածնի) խոսվածքում, որում այն դարձել է բացառություն չճանաչող գործուն ձևաբանական կանոն):

Բանալի բառեր – *ձևաբանական կանոններ, Արարատյան բարբառ, եզակի հրամայական, անցողական պարզ բայեր, բարձր կիրառահաճախականություն ունեցող անցողական բայեր, է խոնարհում, Վաղարշապատի (Էջմիածնի) խոսվածք, ա վերջավորություն*

САРГИС АВЕТЯН – К одной важной особенности императива единственного числа в Араратском диалекте. – Морфологические правила образования императива в Араратском диалекте в основном соответствуют тем, которые применяются в разговорной речи современного восточноармянского литературного языка. Тем не менее, некоторые говоры имеют одну важную особенность – форму, оканчивающуюся на гласный *ш*, а не на гласный *һ* в императиве единственного числа переходных простых глаголов спряжения *է* (< др. арм. *t* and *h*), как, например, *նգիշ´*, *շիշիշ´*, *զրրիշ´* – которая, насколько нам известно, до сих пор не была должным образом объяснена ни с диахронической, ни с синхронной точки зрения. Аргументируется, что данная форма была создана по аналогии с императивом единственного числа трёх высокочастотных переходных глаголов (а именно: *սուէլ*, Imp. sg. *սիւիշ´*, *սծէլ*, Imp. sg. *սծիշ´*, *սնէլ*, Imp. sg. *սրիշ´*). Более того, глагол *սիւէլ* сыграл ключевую роль в этом процессе аналогического преобразования. Поэтому не случайно, что только переходные простые глаголы спряжения *է* обычно показывают окончание *ш* в императиве единственного числа, в то время как непереходные глаголы в том же классе спряжения, регулярно сохранили стандартное окончание *һ*, которое, в свою очередь, восходит к древнеармянскому окончанию *հր*, или, возможно, к конечному дифтонгу *էի* глагольной основы через промежуточную стадию *է* (то есть, *էի* > *է* > *һ*). Окончание *ш* императива единственного числа далее распространилось по аналогии с простыми глаголами спряжения *է* также на каузативные глаголы в некоторых говорах (наиболее регулярно в говоре Вагаршапата (Эчмиадзина), где это стало продуктивным морфологическим правилом, не допускающим никаких исключений).

Ключевые слова: морфологические правила, Араратский диалект, императив единственного числа, переходные простые глаголы, высокочастотные переходные глаголы, спряжение *է*, говор Вагаршапата (Эчмиадзина), окончание *ш*

Հ.-Ե. ԵՐԿԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻՑ ՍԵՐԱԾ
ԵՐԿԲԱՐԲԱՌԱԿԵՐՊԵՐՈՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ
(տարածամանակյա և ապաժամանակյա քննություն)

ՎԱՐԴԱՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հայերենագիտության մեջ հին հայերենի երկբարբառային համակարգի տարածամանակյա քննության փորձերը կրել են դրվագային բնույթ: Ընդ որում, հիմնականում քննության նյութ են դարձել հ.-ե. երկբարբառային համակարգի հետ ծագումնաբանական առնչություններ ունեցող երկբարբառային կազմությունները: Սույն ուսումնասիրության մեջ նախ՝ տարածամանակյա մոտեցումով ցույց են տրվում հին հայերենի աւ (աւ), էւ (եւ), իւ (իւ), այ (այ), ոյ (ոյ) երկբարբառակերպերի ծագումնաբանական առնչությունները հ.-ե. հիմք-լեզվի երկբարբառային և ոչ երկբարբառային նախաձևերի հետ, այնուհետև ապաժամանակյա մոտեցումով, այն է՝ հ.-ե. և ոչ հ.-ե. լեզուներից կատարված փոխառությունների հետ տիպաբանական զուգահեռների միջոցով, ինչպես նաև վիճակագրական մեթոդի կիրառումով հիմնավորվում է, թե ինչու հ.-ե. հատկապես տվյալ երկբարբառը պիտի համարել հայերենի այս կամ այն երկբարբառակերպի հիմնական նախաձև, թեև. 1) երբեմն հայերենի մեկ երկբարբառակերպին համապատասխանում են հ.-ե. մեկից ավելի երկբարբառային նախաձևեր (հմտ. հյ. աւ (աւ) < հ.-ե. *eu, *āu, հյ. ոյ (ոյ) < հ.-ե. *eu, *ou), 2) հ.-ե. նախաձևերի շարքում կան նաև ոչ երկբարբառային կազմություններ (հմտ. հյ. էւ (եւ) < *ēu. աղբեր < *b^hrēu₂,- հյ. իւ (իւ) < հ.-ե. *ij. ձիւ < *ghūōm):

Բանալի բառեր – Հ. Հյուբշման, Հ. Պեդերսըն, երկբարբառակերպ, երկբարբառային նախաձև, ոչ երկբարբառային նախաձև, տարածամանակյա հայեցակերպ, ապաժամանակյա հայեցակերպ

Հին հայերենն ուներ տասնհինգ երկբարբառակերպ՝ աւ (աւ), էւ (եւ), իւ (իւ), ու (օւ), լա (լա), լէ (լե), լէ (լե), լի (լի), լո (լօ), այ (այ), ոյ (ոյ), յա (յա), յէ (յե), յի (յի), յո (յօ), որոնցից վեցը՝ աւ (աւ), էւ (եւ), իւ (իւ), լո (լօ), այ (այ), ոյ (ոյ), «երկբարբառ» բնորոշումով տարբերակվել է դեռևս 19-րդ դարավերջի և 20-ի սկզբի հայերենագիտության մեջ (Հ. Հյուբշման, Ա. Մեյե, Հ. Պեդերսըն, Ն. Մառ, Մ. Աբեղյան, Հ. Աճառյան), իսկ մյուսները տարբերակել ենք մենք՝ վերջերս հրապարակված մի ուսումնասիրության մեջ¹:

¹ Տե՛ս Վ. Պետրոսյան, Հին հայերենի երկբարբառային և եռաբարբառային կազմությունների հարցի շուրջ (համաժամանակյա հայեցակերպ) // ԲԵՀ. Բանասիրություն, 2023, թիվ 1, էջ 57-67: Ճիշտ է, Ն. Մառը դրանց համար չի գործածում «երկբարբառ» տերմինը, այլ անվանում է «խումբ» (“*epynna*”), որովհետև նա քննում է համապատասխան «տառերով» արտահայտվող միավորների հնչյունական (իմա՝ հնչույթային – Վ. Պ.) արժեքները, սակայն ակնհայտ է, որ այդ տառախմբերը դիտարկում է իբրև երկու հնչյունով արտա-

Նշվածներից առանձին երկբարբառակերպերի՝ հ.-ե. երկբարբառային համակարգի հետ ծագումնաբանական առնչությունների առաջին դիտարկումները պատկանում են Հ. Հյուբշմանին, Ա. Մեյեին և Հ. Պեդերսընին: Նրանք մասնավորապես արձանագրել են հետևյալ համապատասխանությունները. 1) հ.-ե. *eu և *ou > հյ. nj (հմմտ. հուն. *λευκός*, *λοῦσσον* - հյ. *լոյս* [lojs] (< *leuk- «լուսավորել»),- հուն. *σπουδή* - հյ. *փոյթ* [p'oi't'] (սեռ. *փուրթ*) (< *speud- «ճնշել. շտապեցնել»),- իրան. *kapauta-*, պիլ. *kapōt* - հյ. *կապոյտ*, - հյ. *քոյր* [k'oir] - սնսկ. *svásar*, լիտ. *sesūo*, լատ. *soror*, հիբլնդ. *siur*, գոթ. *swistar*, հիբլնդ. *syster* (< *syesōr / *swesōr/) և այլն): Եթե Հ. Հյուբշմանը հյ. nj-ի կիսաձայն j (i) բաղադրիչի համար հնարավոր է համարում սերումը հ.-ե. *s-ից², ապա Ա. Մեյեն *քոյր* (< *syesōr) բառի օրինակով նշում է *esō > *ehu > (h-ի սղումով) *eu անցումները, որից էլ հյ. *ոյ*: Այսինքն՝ հ.-ե. *s > հյ. nj անցում *h-ի միջանկյալ աստիճանով: Այդ երևույթը բացատրելու փորձ է արել նաև Հ. Պեդերսընը: Նրա կարծիքով տեղի է ունեցել *eu և *ou երկբարբառների միաձուլում. *eu-ն և *ou-ն «կ'երեւան շեշտին նախընթաց վանկի մը մէջ իբրև u, շեշտեալ՝ իբրև oi. այս oi ձայնին ծագման սկիզբը պէտք է ըլլայ öu (> öü > öi > oi)»: Ինչպես Կ. Բրուգմանը, Հ. Պեդերսընը ևս ընդունում է, որ «eu նախապես ou եղած է»: Այդ երկբարբառների միացումը նա համարում է «նմաներանգության»⁴ արդյունք, որը «մի միայն յայտնապէս բաւական փակ e և o ձայնաւորներուն վրայ ազդած է»⁵: Ընդ որում՝ հին հայերենի երկբարբառներն ըստ առաջացման բաժանելով առաջնայինների և «երկրորդականների» (իմա՝ երկրորդաբար առաջացածների - Վ. Պ.)՝ նա «երկրորդական երկբարբառներուն մէջէն հնագոյններն» է համարում «s ձայնի մը կորսուելովը ծագում առած», այսինքն՝ հյ. nj-ի տիպի երկբարբառները⁶: 2) Հ.-ե. *ai (*āt/*ət), *oi > հյ. այ (հմմտ. *daiyer > հյ. *տայր*, հուն. *δαίρ*, - *oid- «ուռչել» > հուն. *οἶδημα* «այտուց», *οἶδος* «ուռուցք» - հյ. *այտ* «թուշ», - *aig- > հուն. *αἶψ*, *αἶγός* - *այծ*, - *pater > հուն. *πατήρ*, լատ. *pater* - հյ. *հայր*, - *ātēr- > ավ. *ātar-*, պիլ. *ātur* - հյ.

հայտված հնչյութաբանական մեկ միավոր, ըստ էության՝ երկբարբառային կազմություն: Բացառություն է միայն երկգիր *ni* (*ow*)-ն, որին նա վերագրում է մենաբարբառային արտաբերություն, այլ կերպ համարում է պարզ ձայնավոր (տե՛ս **Н. Маррь**, *Грамматика древнеармянского языка*, С.-П., 1903, էջ 9-18): Այս առումով ուշագրավ է, որ Գ. Ջահուկյանն իր վաղ շրջանի աշխատություններից մեկում չի բացառել հին հայերենի *ni* (*ow*)-ի երկբարբառային բնույթ ունենալը (տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Եր., 1954, էջ 63):

² Տե՛ս **Հ. Հյուբշման**, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 2004, էջ 226:

³ Տե՛ս **А. Meillet**, *Esquisse d'un grammaire comparée de l'arménien classique*, Vienne, 1936, էջ 44:

⁴ Գործածվում է գերմաներենի *Umlaut* բառի նշանակությամբ, որը, որպես ձայնդարձի տեսակ, բնորոշ է գերմանական լեզուներին, սահմանվում է իբրև «գերմանական լեզուներում արմատական ձայնավորների պատմականորեն երանգային փոփոխություն՝ ածանցի կամ վերջավորության ազդեցությամբ» (*Лингвистический энциклопедический словарь*, М., 1990, էջ 535):

⁵ **Հ. Պեդերսըն**, Հայերեն և դրացի լեզուները, Վիեննա, 1907, էջ 107:

⁶ Տե՛ս **Հ. Պեդերսըն**, նշվ. աշխ., էջ 126:

այր(-եմ) «այրում եմ» և այլն)՝ նշելով, որ *յ*-ի համարժեքն է *հ*-ե. կիսա-
ձայն **j* (**y*)-ն կամ հպական խուլ **t*-ն⁷: 3) Հ.-ե. **au* > *ui* (հմմտ. հուն.
սնսկ. *nāus* «նավ», հուն. *ναός* - *հյ. նաւ*,- հուն. *πάτωρ* - *հյ. յաւրայ* «խորթ
հայր», *αῶλις* - *աւթ* «գիշերը մի տեղ անց կացնելը» և այլն)⁸:

Ըստ *հ*-ե. երկրաբառային համակարգի հետ ծագումնաբանական
առնչությունների հին հայերենի երկրաբառակերպերը կարելի է բաժա-
նել երկու խմբի՝ այդպիսի առնչություններ ունեցողների և չունեցողների:
Հ.-ե. երկրաբառային համակարգից են սերում կամ առնվազն *հ*-ե.
երկրաբառային նախածներ ունեն, մասնավորապես, պատմահամեմա-
տական հայերենագիտության մեջ երկրաբառ համարված *աւ*, *ել*, *իւ*, *այ*,
ոյ հնչյութաբանական բարդ միավորները (իմա՝ երկրաբառակերպերը)
և, այսպես կոչված, «երկրաբառային ձայնավոր» *ու*-ն⁹, որոնց երկրորդ
բաղադրիչը *ւ* (*u*) կամ *յ* (*i*) կիսաձայնն է: Այսպես.

1) **Աւ** (*au*). *աւղ* «կոշիկ» (< **eu*- «հագուստ կամ կոշիկ հագնել»՝ -*d*^h-
աձականով. հմմտ. ավ. *aōra*- «կոշիկ», լիտվ. *au-iū* «կոշիկ կրել», լեթթ. *au-ju*,
հին սլավ. *obu-ja* «կոշիկ հագնել», ռուս. *об-убе* «կոշիկ»)՝¹⁰, - *աւթ*
«գիշերելը. մեկ օրվա ճանապարհ» (< **au-ti*-՝ **au*- «գիշերել, քնել»
արմատից. հմմտ. հուն. *αῶμος* «գիշերատեղի»)՝¹¹, - *հաւ* (-ի, -աց) «ծայր,
սկիզբ» (< **paus*- «բաց թողնել, արձակել». հմմտ. հուն. *παύω* «դադար-
եցնել», *παύλα* «դադար, հանգիստ», լատ. *pausa* «դադար, վերջ», *pausare*
«դադար առնել, կանգնել», հսլավ. *pustiti* «թողնել, բաց թողնել»)՝¹², - *մաւր*
«ցեխ, տիղմ, ճահճուտ» (< **mauri*-/ **māuri*- «խոնավ. կեղտոտ հեղուկ.
կեղտոտել». հմմտ. լիտվ. *mauras*, *muras* «թաց և պարարտ խոտ, արոտ»,
հուն. *μῦρω* «հոսել, ողողել», լիտվ. *mūrti* «բոլորովին թրջվել», *maurai*
«ճահճացած ջրերի մեջ աճող մի տեսակ բույս, մորաբույս», լեթթ. *maura*
«տան շուրջն աճող թաց ու պարարտ խոտ», *mauragas* «ճահճաբույս»,
հսլավ. *murava*, ռուս. *мырава* «կանաչ, դալար խոտ» և այլն)¹³, - *նաւ* «նավ»
(< **nāu*- «նավ». հմմտ. սնսկ. *nāu*- «նավ, մակույկ», ավ. *nava*,- հին պրսկ.

⁷ Տե՛ս **Հ. Հյուբշման**, նշվ. աշխ., էջ 223, **A. Meillet**, նշվ. աշխ., էջ 44:

⁸ Տե՛ս **A. Meillet**, նշվ. աշխ., էջ 44:

⁹ Տե՛ս **Ա. Աբրահամյան**, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1976, էջ 5: *Ու* (օւ)-ի տարածա-
մանակյա և ապաժամանակյա բնութագրերին անդրադարձել ենք մի շարք հոդվածնե-
րում (տե՛ս **Վ. Պետրոսյան**, Հին հայերենի ձայնավորական համակարգի ծագումը և
հնչաբանական արժեքայնությունը // «ԲԵՀ. Հայագիտություն», 2017, թիվ 2, էջ 43-58,
Նույնի՝ Հայկական և հնդեվրոպական երկրաբառային համակարգերը // ՎԷՄ, 2015,
թիվ 3 (51), էջ 115-127, **Նույնի**՝ Հին հայերենի երկրաբառային կազմութիւնների հնչյո-
թաբանական և հնչիւնաբանական արժեքները // «Հայկագեան հայագիտական հան-
դես», 2018, էջ 57-78), ուստի այստեղ այն քննության նյութ չի դառնա:

¹⁰ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՆԱԲ), հ. IV,
Եր., 1979, էջ 607:

¹¹ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, ՆԱԲ, հ. IV, էջ 610: Հմմտ. **Հ. Հյուբշման**, Հայերենի քերականու-
թյուն (այսուհետև՝ ՀՔ), Եր., 2003, էջ 411, **Գ. Ջահուկյան**, Հայերեն ստուգաբանական
բառարան (այսուհետև՝ ՆԱԲ), Եր., 2010, էջ 101:

¹² Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, ՆԱԲ, հ. III, Եր., 1977, էջ 67, **Գ. Ջահուկյան**, ՆԱԲ, էջ 453:

¹³ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, ՆԱԲ, հ. III, էջ 374: Գ. Ջահուկյանն առաջարկում է **māu*-
meu*- նախածնային տարբերակները (տե՛ս **Գ. Ջահուկյան, ՆԱԲ, էջ 519):

nāviyā «նավատորմի», պիլ. *nāv*, հուն. *ναῦς*, լատ. *nāvis*, հիբր. *nau* և այլն¹⁴:

2) Այ (aj). *այծ* (< **aiǵ-* . հմմտ. հուն. *αἴζ* (սեռ. *αἰγός*) «այծ», սնսկ. *ajā* «այծ», *ajá-* «բուծ», *ajikā* «այծ», ավ. *izaēna-* / *īzaena-* «մաշկյալ, կաշեղեն», պիլ. *azak* «այծ», լիտվ. *ožỹs* «բուծ», *ožkà* «այծ» և այլն¹⁵,- *խայս* «խատուտիկ, պիսակավոր» (< **k^hāid-* ` **(s)kāid/t* «լուսավոր, պայծառ». հմմտ. սնսկ. *kētū-* «լուս, պայծառություն», ավ. *čī9ra-* «փայլուն, պայծառ», լատ. *caelum* «երկնիք» (?), *caesius* «ճաղար (աչք)», հիսլ. *heitr* «տաք», գոթ. *heitō* «ջերմություն», լիտվ. *kaistū* «տաքանալ», հ. վ. գերմ. *heitar* «պայծառ» և այլն¹⁶,- *տայգր* (< **daiwēr* «ամուսնու եղբայրը». հմմտ. հոմ. հուն. *δαῖρ*, սնսկ. *dēvár-*, հսլավ. *dēvrī*, հ. վ. գերմ. *zeihhur*, հանգլ. *tācor*, լատ. *lēuir* (< *dēuir*), լիտվ. *dieveris*, լատիշ. *diēveris* և այլն¹⁷:

3) Եւ (eu). *ալէւր* «ալյուր, փոշի» (< **aleuro-* ` **al-* «աղալ» արմատից. հմմտ. հուն. *ἄλευρον* «ալյուր») ¹⁸,- *առէւծ* (< **reug-* ` **reu-* «ռոնալ, գոչել, մոնչալ» արմատից ` **ǵ* աճականով. հմմտ. հոմ. հուն. *ἐρέγγομαι* «բառաչում եմ, մոնչում եմ» (“*реву, рычу*”), լատ. *rūgio* «առյուծի մոնչալը», հսլավ. *rǔžō* «մոնչում եմ», հռուս. *рѣжати* «մոնչալ» (“*ржать*”), հանգլ. *rēoc* «վայրի», հ. վ. գերմ. *ruhen*, գոթ. *in-rauhtjan* «կատաղել», հիսլ. *raukn* «լծելու կենդանի» (“*упряжное животное*”), լիտվ. *rūkti* «մոնչալ, բառաչել» և այլն¹⁹: Հայերեն ձևում բառասկզբի *ա-* (a)-ն նախահավելական մասնիկ (սուզման) է, ինչպես որ հունականի *ε-* (e)-ն:

4) Իւ (iu). *անիւ* «անիվ, կառքի ակ, տնի» (< **snēuo-* ` **snēu-* «պտտել». հմմտ. հիբր. *snua* «ոլորել, հյուսել», *snúigr* «պտտվող» (ջրաղացաքարի մասին), լատիշ. *snaujis* «օղակ») ²⁰,- *հիւծ-անեւ* «հյուծվել, մաշվել» (< **sēug-* ` **seug-* «տխուր, հիվանդ». հմմտ. գոթ. *siuks* «հիվանդ») ²¹:

5) Ոյ. *բոյլ* (-ի) I. «խումբ, հոտ» (< **b^heu-li-* ` **b^heu-* «ուռչել». հմմտ.

¹⁴ Տե՛ս նաև **Ն. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. III, էջ 433, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 563: Ըստ **Ն. Հյուբշմանի**՝ իրանական փոխառություն է (տե՛ս **Ն. Հյուբշման**, ՀՔ, էջ 201):

¹⁵ Տե՛ս նաև **Ն. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 169: Հմմտ. **Ն. Հյուբշման**, ՀՔ, էջ 417, **Թ. Բ. Գամքրելիձե**, **Վյաչ. Վ. Իվանով**, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, т. II, Тбилиси, 1984, էջ 585, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 49:

¹⁶ Տե՛ս նաև **Ն. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 326, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 314:

¹⁷ **Ն. Աճառյանի** ՀԱԲ-ը և **Գ. Ջահուկյանի** ՀՄԲ-ը *տայգր* բառը չունեն, բայց այն կա **Ն. Աճառյանի** «Հայոց լեզվի պատմության» բնիկ (իմա՝ հ.-ե. ծագման) բառերի ցանկում (տե՛ս **Ն. Աճառյան**, նշվ. աշխ., մաս I, Եր., 1940, էջ 74՝ **daiwēr* ձևից): Հմմտ. **Ն. Հյուբշման**, ՀՔ, էջ 496, **Օ. Семереньи**, *Введение в сравнительное языкознание*, М., 1980, էջ 53, **Թ. Բ. Գամքրելիձե**, **Վյաչ. Վ. Իվանով**, նշվ. աշխ., էջ 760:

¹⁸ Տե՛ս նաև **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 25-26, **Ն. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. I, էջ 94: **Ն. Հյուբշմանը** ևս *ալիւրը* ծագումնաբանորեն կապել է *աղալ* և հատկապես սրանից առաջացած *աղալրի* ձևերի հետ (տե՛ս **Ն. Հյուբշման**, ՀՔ, էջ 414):

¹⁹ Տե՛ս նաև **Ն. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. I, էջ 259, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 74, **Թ. Բ. Գամքրելիձե**, **Վյաչ. Վ. Իվանով**, նշվ. աշխ., էջ 511: Ըստ **Թ. Գամքրելիձեի** և **Վյաչ. Իվանովի**՝ հ. վ. գերմ. *rohōn* «մոնչալ» և լիտվերենի *rūkti* ձևերը առաջացել են հ.-ե. **reuk^{hl}*- արմատական տարբերակից (տե՛ս նույն տեղը):

²⁰ Տե՛ս նաև **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 58: **Ն. Աճառյանն** այս բառը թողնում է չստուգաբանված (տե՛ս **Ն. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. I, էջ 196):

²¹ Տե՛ս նաև **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, Եր., 2010, էջ 462: **Ն. Աճառյանի** «Արմատականում» այս բառը ևս ստուգաբանված չէ. հմմտ. **Հիւծ** «ծիրիլ, հալիլ, մաշիլ, ճնգիլ, նուաղիլ» (տե՛ս **Ն. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. III, էջ 99):

գործ. *bauljan* «ուռչել», հանգլ. *byle*, մ. վ. գերմ. *beul* «ուռչել», սերբ. *buljiti* «աչքերը չռել»²², - *բոյն* (< *b^heu-no- «աճել, բարգավաճել, լինել»։ հմմտ. արբ. *bun* «հովվական հյուղակ», իլլիր. *Boónvos* (տեղանուն)²³, - *բոյծ* (> *բուծանել*) (< *b^heug'- «վայելել, ուտել»։ հմմտ. հինդկ. *bhuj* «վայելել, ուտել», *bhóga* «ուտելիք. վայելելը», լատ. *fungor* «կատարել, իրագործել», անգլաք. *brúcan* «վայելել», գործ. *brūkjan* «վայելել, գործածել» և այլն)²⁴, - *բոյս* (< *b^heu-ko-՝ *b^heu- «աճել, բարգավաճել»։ հմմտ. հուն. *φυτόν* «բույս, բողբոջ. զավակ, սերունդ», ռուս. *булье* «բույս») ²⁵, - հյ. *լոյս* «լույս» (< *leuk- // *louk- «լուսավորել, լուսավոր»։ հմմտ. սնսկ. *rōka-* «լուսավոր», *rōcatē* «երևալ, փայլել», ավ. *raoxšna* «փայլող, շողացող», թոխ. Ա, Բ *luk*, իւեթ. *luk(k)*- «լուսավոր», հուն. *λευκός* «փայլուն, սպիտակ», լատ. *lūx* «լոյս», *lucis* «լուսաբաց», հայրուս. *lauxnos* «լուսատու. աստղեր», գործ. *liuhap* «լույս», հինդ. *lōche* «փայլակ», հալավ. *luča* «ճառագայթ», լեհ. *luna* «բոցի ցուլք» (*отблеск пламени*), ռուս. *лучь* «լույս», *лучь* (բրբռ.) «աղոտ լույս») ²⁶, - *ձոյլ* «ձույլ, միաձույլ, ձուլվածք» (< *g^heu-lo- «լցնել, թափել»։ հմմտ. հուն. *χέω* «լցնել, թափել», *χῶνος* «հալոց, կաղապար», լատ. *lūtis* «ջրամանի կտուցը», գործ. *giutan*, հ. վ. գերմ. *giozan* «ձուլել», հշվեդ. *giuta* «ձուլակաղապար») ²⁷, - *կոյ* (> *կու*) «թրիք, քակոր» (< *g^hōu-to- // *g^hōu-so- // *g^hū- «քակոր, թրիք, կղկղանք»։ հմմտ. հինդկ. *gūtha-* «կղկղանք», ավ. *gūṭa-*, պրս. *gūh*, թոխ. *kewiye*, հալավ. *govīno*, ռուս. *говно*, լեհ. *gówno*, անգլաք. *cowād* բոլորն էլ «աղբ, կղկղանք») ²⁸, - *լոյտ* «նախատիկնք, անարգանք» (*լուտամ*) < *loud- , - *լոյծ* «հոսանուտ. հեղուկ» (*լուծանել*) (< *leug- «կտորել, խախտել»։ հմմտ. հինդկ. *rujati* «կտորում է, ջարդում է», հանգլ. *tolūcan* «քայքայել, կործանել», լիտվ. *lauči* «կտորել» և այլն), - *փոյթ* (-ոյ) (< *speud- «ճնշել, շտապել»։ հմմտ. հուն. *σπεύδω* «շտապել, փութալ», արբ. *pune* «գործ, աշխատանք», կիմր. *ffwdan* «շտապողակա- նություն», լատ. *pudet* «ամաչել», լիտվ. *spudinti* «շտապել, փախչել») ²⁹:

Ինչպես այլ դեպքերում, վերոհիշյալ հինգ երկբարբառակերպերի բուն նախաձևերը հաստատելու հարցում նույնպես երկրորդական չեն հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական լեզուներից կատարված փոխա- ռությունների տիպաբանական բնութագրերը: Ըստ այդմ.

Ա) *Ա* երկբարբառակերպը հանդիպում է. ա) *սեմական* (հմմտ. *ū, if, eḥ/ab* > *աւ*. ակկադ. (ն. ասուր.) *anūtu, unūtu(m), enūtu(m)* «անոթ, աման.

²² Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 135:

²³ Տե՛ս նույն տեղը:

²⁴ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, ՀՄԲ, հ. I, էջ 468, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 135:

²⁵ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 135:

²⁶ Տե՛ս **Հ. Հյուբշման**, ՀՔ, էջ 453, **Հ. Աճառյան**, ՀՄԲ, հ. II, էջ 294-295, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 300-301, **Օ. Семереньи**, նշվ. աշխ., էջ 54, **Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов**, նշվ. աշխ., էջ 685:

²⁷ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, ՀՄԲ, հ. III, էջ 150, 158, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 476:

²⁸ Տե՛ս **Հ. Հյուբշման**, նշվ. աշխ., էջ 461, **Հ. Աճառյան**, ՀՄԲ, հ. II, էջ 628-629, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 418:

²⁹ Տե՛ս **Հ. Հյուբշման**, նշվ. աշխ., էջ 501, **Հ. Աճառյան**, ՀՄԲ, հ. IV, էջ 515, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 766-767:

գործիք, պիտույք, գույք, կահ-կարասի» > հյ. *անաւթ* (-ոյ) «անոթ, աման, գույք. գործիք, միջոց նն», - արաբ. *šārif* (հզն. *šawārif*) «ծեր էգ ուղտ» > հյ. *շառաւն* «ուղտ», - սսոր. *keḫšā, keḫeš*, արաբ. *kabš*, ակկադ. *kabsu* «մատաղ խոյ» > հյ. *քաւշ* (-ի, -ից) «արու այծ», *քաւշէլ* «հարձակվել», ք) *հրանական* (հմմտ. *āv, ab/'b/af/af, aiw (?)*, *aḍv, av/'w/aoy, ap* > **աւ.** (**armān* >) մ.պ. *armān*, պ. *xurmā* > հյ. *արսաւ* (ն, ու), - հ.պ. *abigāva-/abijava-*, պրթ. *'bg'w* «աճ, հավելում», մ.պ. *aḫzūdan*, պ. *afzūdan* > հյ. *աւզուտ* (/օզուտ) (-ի), - (**afšarak* >) պ. *afšara* «պտղահոյտ, քամուր» > հյ. *աւշարակ*, - (**avtar / *avitara-*) ավ. *aiwitara-* > հյ. *աւտար* (/օտար) (ի-ա), - (**aḫdēn* >) մ.պ. *aḍvēn(ak)* > հյ. *աւրէն* (/օրէն) (ի-ա), - ավ. *bav-* «դառնակ», *baoyō* «ավելի երկար», սող. *β'w* «բավական», *β'wwny* «ավարտ» > հյ. *բաւ* «ծայր, սահման, ավարտ», - իրան. *naft*. ավ. *napta-* «թաց, խոնավ», պ. *naft* > հյ. *նաւթ* (ի, ն), - իրան. *taft*. ավ. *tapta-* «տաք», *tapta-* «տապ ունեցող, ջերմող», պ. *taft* «տապ, տոթ» > հյ. *տաւթ* (/տօթ)(ն) «տապ, ուժեղ տաքություն», գ) *հունական* (հմմտ. **օ, օ՛** > **աւ.** *λωδίκιον* > *լաւդիկ* (*լոդիկ*) «վերարկու», - *Ραῦλος* (< լատ. *Paulus* «փոքրիկ») > *Պաւղոս* (/Պօղոս), - *Φαῦτος* (< լատ. *Faustus* «երջանիկ») > *Փաւստոս*) փոխառություններում:

Բ) *Այ* երկբարբառակերպը հանդիպում է. ա) *սեմական* (հմմտ. **ā** > **այ.** սսոր. *estratīgā* (< հուն. *στρατηγός*) > հյ. *աստրատիգայ* «գորպուտ, ստրատեգ», - սսոր. *madrāsā* > հյ. *մդրիշայ* «երգ», - սսոր. *abilā* > հյ. *արեղայ* (-ի, -ից) և այլն), ք) *ուրարտական* (հմմտ. **iau** (?) > **այ.** *Diau(e)hi* > *Տայթ*), գ) *հրանական* (հմմտ. **ay/āy/'h/ āh** > **այ.** ավ. *vikaya-*, պրթ. *wg'h*, մ.պ. *vikāy*, պ. *guvāh* > հյ. *վկայ* (ի)), դ) *հունական* (հմմտ. **ի** > **այ** (հմմտ. *σὺλαβή* > *սիղդրայ* (-ի, -ից) «վանկ») փոխառություններում:

Գ) *Եւ* երկբարբառակերպը հանդիպում է. ա) *սեմական* (հմմտ. **eḫ** > **եւ.** սսոր. *təreḫ, tarḫā*, էրբ. *tereh, tārah* > հյ. *տերեւ* (-ոյ)), ք) *հրանական* (հմմտ. **aēv/ēv/yw** > **եւ.** ավ. *daēva-*, պրթ. *dyw* (*dēv*), մ.պ., պ. *dēv* > հյ. *դեւ* (ի-ա)), գ) *հունական* (հմմտ. **εὖ** > **եւ** (հմմտ. *Εὐγένιος* > *Եւգենիոս*)) փոխառություններում:

Դ) *Իւ* երկբարբառակերպը հանդիպում է. ա) *սեմական* (հմմտ. **i/ā** > **իւ.** արամ. (սսոր.) *ḫāšib* «կարծված, համարված, հաշվված», *ḫšāb*, էրբ. *ḫāšab*, արաբ. *ḫišāb* > հյ. *հաշիւ* (-ի)), ք) *հրանական* (հմմտ. **ēv/yw/iv/ew/i/e** > **իւ.** իրան. *bēvar* (**baivar-*). ավ. *baēvar-*, *bēvar*, (թուրք.) *bywar*, օս. *birā, berā, bewrā* > հյ. *բիւր* «տասը հազար. շատ», - իրան. *griv*. պրթ. *gryw* > հյ. *գրիւ* (ի-ա) (հացահատիկի մի չափ)), գ) *հունական* (հմմտ. **ի, օ, օ՛** [(**h**)ju], **օ** > **իւ.** *βήρυλλος* > *բիւրեղ* (ուշ *բերիւղ*), - *κοριακή* > *կիւրակէ* «տերունական (օր). կիրակի», - *ὄηλ* [hjule:] > *հիւղ(է)* (հիղեայ, հիւղայ) «նյութ», - *ὄπατος* > *հիւպատ(ոս)* (-ի, -ից) «կուսակալ», - *Κόριλλος* > *Կիւրիէլ*) փոխառություններում:

Ե) *Ոյ* երկբարբառակերպը հանդիպում է. ա) *սեմական* (հմմտ. **ū/u, au** > **ոյ.** սսոր. *yahmūrā*, էրբ. *yahmūr* (արաբ. *yahmur* «ցիռ») > հյ. *յաւնոյր* (-ի, -աց) «վայրի այծ, այծյամ», - սսոր. *zaugā* «գույգ. կրկնակ, նման» (< հուն. *ζεύγος* «լուծ. գույգ») > հյ. *զոյգ* (-ի, -ից, -աց)), ք) *կովկասյան* (հմմտ. **i,**

ia/wa (?) > **ոյ**. *c'ulu kiti* «փոքր մատ» > հյ. *ճկոյթ* (*ծկոյթ*),- վրաց. *zrina* «կովի աղմուկ», *zriali* «բազմաձայն աղմուկ», *zraxwa* «խոսք, զրույց» > հյ. *զրույց*), գ) *խեթական* (հմմտ. **սի/սս** > **ոյ**. *խեթ*. *հւյա-* «վազել», *հսսի-* «վազել, փախչել, մազապուրծ լինել» > հյ. *խոյս* (*խուսել, խույս տալ* «փախչել»), դ) *իրանական* (հմմտ. **օ/w**, **օծ/aoi/օյ**, **ao/wj/u** > **ոյ**. (***anōš**>) պրթ. *'nws̄yyn* «անուշ, քաղցր», մ.պ. *anōš* «նեկտար, անմահության ըմպելիք», պ. *nōš* «կենաց ջուր, անուշահամ բան. քաղցր ըմպելիք» > հյ. *անոյշ*,- (***rōd** >) ավ. *raoiđita* «կարմիր, կարմրավուն», մ.պ. *rōd*, *roi*, պ. *rōy* «անագ, պղինձ, արույր» > հյ. *արոյր* (-ի),- իրան. *bōž* (հ.-է. **bheug(h)*- «հեռացնել, մաքրել, փրկել»), ավ. *baog-* (*bunja-*), պրթ. *bwj* (*bōž*), մ.պ. (պազ.) *bōžišn* «փրկություն» > հյ. *բոյժ* «ղեղ»), ե) *հունական* (հմմտ. **օ** > **ոյ**. *'Epaτῶ* > *Էրասոյ*) փոխառություններում:

Մի կողմից բնիկ հայերեն բառերի՝ դրանց նախաձևերի և ցեղակից համարժեքների հետ, մյուս կողմից՝ փոխառությունների՝ փոխատու լեզվի ձևերի հետ ունեցած համապատասխանությունները հիմք են տալիս արձանագրելու, որ ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ կարգի բառերում վերոհիշյալ հինգ երկբարբառակերպերն ունեն տարբեր համարժեքներ. ա) երկբարբառային (հմմտ. *աւղ* «կոշիկ» (< **eu-* «հագուստ կամ կոշիկ հագնել»). ավ. *aoθra-* «կոշիկ», լիտվ. *au-iù* «կոշիկ կրել», լեթթ. *au-ju*,- *տայգր* (< **daiyēr* «ամուսնու եղբայր»)). հոմ. հուն. *δᾱήρ*, հին վ. գերմ. *zeihhur*, լատ. *lēuir* (< *dēuir*), լիտվ. *dieveris*, լատիշ. *diēveris*,- հուն. *Paδλος* (< լատ. *Paulus* «փոքրիկ») > հյ. *Պաւղոս*. ասոր,- *zaugā* «գույգ. կրկնակ, նման» (< հուն. *ζεῖγος* «լուծ. գույգ») > հյ. *զոյգ* (-ի, -ից, -աց),- ավ. *vīkaya-*, մ.պ. *vikāy* > հյ. *վկայ* և այլն). բ) ձայնավորական (հմմտ. *սւար* «ցեխ, տիղմ, ճահճուտ» (< **mauri-/ *māuri-* «խոնավ. կեղտոտ հեղուկ. կեղտոտել»). հմմտ. հուն. *μῦρω* «հոսել, ողողել», լիտվ. *muras* «թաց և պարարտ խոտ, արոտ», *mūrti* «բուրբուրվին թրջվել»,- *առեւծ* (< **reug-*՝ **reu-* «ոռնալ, գոչել, մոնչալ»). հմմտ. լատ. *rūgio* «առյուծի մոնչալը», հալավ. *rūžq* «մոնչում եմ»,- ասոր. *abilā* > հյ. *արեղայ*,- մ.պ. *anōš* «նեկտար, անմահության ըմպելիք», պ. *nōš* «կենաց ջուր, անուշահամ բան. քաղցր ըմպելիք» > հյ. *անոյշ*,- հուն. *κοριακή* > *կիրակե* «տերունական (օր). կիրակի» և այլն). գ) «ձայնավոր + ձայնորդ (կիսաձայն)» (երկբարբառակերպային՝ ն) հաջորդականությամբ (հմմտ. *խեթ*. *հւյա-* «վազել», *հսսի-* «վազել, փախչել, մազապուրծ լինել» > հյ. *խոյս* (*խուսել, խույս տալ* «փախչել»),- օս. *bewrā* > հյ. *բիր* «տասը հազար. շատ»). դ) «երկձայնորդ» հաջորդականությամբ (հմմտ. իրան. *bywar* (թուրք.) > հյ. *բիր* «տասը հազար. շատ»). ե) «ձայնավոր + բաղաձայն» հաջորդականությամբ (հմմտ. *նսս* «նավ» (< **nāu-* «նավ»). ավ. *nava-*, հին պրսկ. *nāviyā* «նավատորմիդ», պիլ. *nāv*, լատ. *nāvis*,- ասոր. *ṭerep̄*, *ṭarpā*, եբր. *terep̄*, *tārāp̄* > հյ. *տերեւ* (-ոյ))³⁰:

³⁰ Հ.-է. նախաձևերի և ցեղակից համարժեքների հետ համապատասխանությունների օրինակափականությունը վաղուց հաստատված է պատմահամեմատական հնդեվրոպարանության մեջ (տե՛ս **А. Мейе**, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.-Л., 1938, էջ 134-140, **А. Савченко**, Сравнительная грамматика индо-

Իհարկե, հին հայերենի վերոհիշյալ հինգ երկբարբառակերպերի հ.-ե. առնչությունները նշվածներով չեն սահմանափակվում, սակայն մյուս նախաձևերն այլևս երկբարբառներ չեն: Դրանք են՝ 1) «ձայնավոր + ձայնորդ»՝ **ēy, *ey, *oy, *on, *in, *ām *ij* (հմմտ. *աղբէր* (-իր) < **b^hrēur, արեւ* < **rey*- «կարմիր» արեւ). (հմմտ. սնակ. *ravi*- «արեգակ») *նեարդ* < **sneyrt*-, *աւձանեւ* < **o(n)g^h*-, *գհ-ւ-տ* < **ui(n)d*-, *ձիւն* < **ghijōm*, *աւձ* < **ang^hhi*- (հմմտ. հուն. *ἄβεις*, լատ. *anguis*, հին պրուս. *angis*, լիտվ. *angis*),- *աւր* «օր» < **āmōr* (հմմտ. հոմ. հուն. *ἡμαρ* (սեռ. *ἡματος*), *ἡμέρα*, *ἀμέρα* «օր»³¹ և այլն³², 2) «ձայնորդ + ձայնավոր»՝ **je, *jə, *jo* (հմմտ. *լեարդ* < **(l)iek^hrt*-, *կեանք* (-աց) < **g^hiə-nā*-, *աճ-իւն* < **a(z)gio*-(?) և այլն), 3) «ձայնավոր + բաղաձայն»՝ **āt, *at, *əb^h, *ēb^h, *ep, *ip, *et* (հմմտ. *մաւրու* «խորթ մայր, մայրացու» < **mātruyā*, *աղաւնի* < **aləb^hnijā*-, *եւթն* (եւաթն) < **septm*-, *յաւր-այ* «խորթ հայր, հորու» < **pətr*-, *հելր* (հիւր) < **setro*-, *արաւր* < **aratrom/*arətrom*, *շիւ* < **sk^hi-p*-, *կորիւն* < **gorēb^h-no*-, *եղբայր* < **b^hrāter*, *հայր* (-ւր) < **pətér*, *մայր* (-ւր) < **māter* և այլն) կաղապարներով հաջորդականություններ են, 4) հ.-ե. հիմք-լեզվում երկբարբառային արժեք չունեցող երկու ձայնավորի՝ **iu, *īu, *əi* (հմմտ. *տիւ* «ցերեկ» < **diu*-, *կռի* (?) < **g^heri-u*- ?, *կիւ* < **g^hīu*-, *կայծ* (?) < **g^hai-d-s* (?), *սայր* (-ի) < **kai-ri*, *մայթ* (?) < **mai-thi*- և այլն) կապակցություններ են 5) մեկ առանձին ձայնավոր են ներառյալ հ.-ե. շվան³³, կամ վանկարար

европейских языков, М., 1974, էջ 87-89, **О. Семереньи**, Введение в сравнительное языкознание, М., 1980, էջ 52-54, **К. Красухин**, Введение в индоевропейское языкознание, М., 2004, էջ 65-66, **А. Мейе**, Общеславянский язык, М., 1951, էջ 47-49, **Э. Бурьсе**, Основы романского языкознания, М., 1952, էջ 42-43, **Э. Прокош**, Сравнительная грамматика германских языков, М., 1954, էջ 92-93, **Г. Льюис и Х. Педерсен**, Краткая сравнительная грамматика кельтских языков, М., 1954, էջ 122-124, **Т. Барроу**, Санскрит, М., 1976, էջ 98-99, **С. Соколов**, Язык Авесты // Основы иранского языкознания (Древнеиранские языки), М., 1979, էջ 145,- **նույնի**՝ Древнеперсидский язык // նույն տեղում, էջ 242, **Г. Джаукян**, Сравнительная грамматика армянского языка, Ер., 1982, էջ 36 և այլն), ուստի այդ առումով լրացուցիչ քննության անհրաժեշտություն չենք տեսնում:

³¹ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. IV, էջ 616: Հմմտ. **Հ. Հյուբշման**, ՀՔ, էջ 426, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 104:

³² Հայտնի է, որ առանձին համեմատարաններ (Ա. Մեյե, Բ. Պրոկոշ, Կ. Չրասուխին) հ.-ե. հիմք-լեզվում տարբերակել են նաև **on, *ol, *er* (տե՛ս **А. Мейе**, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.-Л., 1938, էջ 134-140, **Э. Прокош**, Сравнительная грамматика германских языков, М., 1954, էջ 92,- **К. Г. Красухин**, Введение в индоевропейское языкознание, М., 2004, էջ 65-66), նույնիսկ **ai, *al* տիպի, այսինքն՝ հ.-ե. առաջին շվայի և որևէ ձայնորդի միացությամբ երկբարբառներ (տե՛ս **Э. Прокош**, նույն տեղը): Եթե մի կողմ թողնենք վերջին տիպի «հ.-ե. առաջին շվա + ձայնորդ» կաղապարով կազմությունները, որոնց երկբարբառային բնույթը հնդեվրոպաբանության մեջ լայն ճանաչում չունի, մյուս բոլոր կազմություններում առաջին բաղադրիչը միշտ հիմնական ձայնավորներից մեկն է՝ **a, *e, *o*, ապա հին հայերենը չի ունեցել հիմնական ձայնավորի և *r, l, n, m* ձայնորդների բաղադրությամբ երկբարբառներ (երկբարբառակերպեր):

³³ Հ.-ե. շվային վերագրվել են տարբեր հնչյունական արժեքներ. ըստ Ա. Մեյեի՝ եղել է ձայնորդ (հմմտ. «... **ə*-ն *ā*-ին կամ *ē*-ին հարաբերվում է այնպես, ինչպես ձայնավոր ձայնորդը երկբարբառին, ... և իրականում էլ ... **ə*-ն ոչ թե ձայնավոր է բուն նշանակությամբ, այլ ձայնորդ», **А. Мейе**, նշվ. աշխ., էջ 126), Բ. Պրոկոշը և Օ. Մեմերեյի համարել են «թույլ ձայնավոր» (տե՛ս **Э. Прокош**, նույն տեղը, **О. Семереньи**, նշվ. աշխ., էջ 50-51),

ձայնորդ՝ *ā, *o/(n/m), *u, *ū *ə, *ɔ, *j (հմմտ. *հա-ւ-տ* «հոտ, ոչխարների կամ ուրիշ կենդանիների խումբ» < *pā-d-?, *մաւրու-ք* < *smok-ru-, *ցայլ-ք* «աճուկ» < *skəlīi- «ծռել, ծուռ», *մայր* (բ. *մարել*) < *mərjō-?, *գայլ* (-ոյ) < *yľk^ho- և այլն), 6) անգամ «ձայնավոր + ձայնորդ + ձայնավոր» կադապարով եռաբաղադրիչ կազմությունն է՝ *eīā (հմմտ. *կեաւ* < *geiā(ə-) (?)), որոնց հնչյունափոխությունը հայերենում տվել է երկբարբառակերպ կամ երկբարբառ, ինչպես վերջին օրինակում: Ավելին, քանակական հարաբերակցության տեսանկյունից «հ.-ե. երկբարբառ > հյ. երկբարբառակերպ» տիպի անցումները փոքր թիվ են կազմում ընդհանուր համապատասխանություններում, հետևաբար քանակական չափորոշիչը հիմք ընդունելու դեպքում հնարավոր չէ հ.-ե. վերոհիշյալ երկբարբառները համարել հայերենի նշված երկբարբառակերպերի բուն նախաձևեր: Օրինակ. 1) հյ. *էւ* (eւ)-ի հ.-ե. 10 նախաձևային համարժեքներից միայն 3-ն են երկբարբառ՝ *eu կամ *ēu. 2) *աւ* (aւ)-ի 54 նախաձևային համարժեքներից միայն 16-ն են երկբարբառ՝ *au կամ *āu. 3) *իւ* (iւ)-ի 18 նախաձևային համարժեքներից երկբարբառ են միայն 2-ը՝ *ēu (հմմտ. *հիւծ-անեւ* «հյուծվել, մաշվել» < *sēug-? «տխուր, հիվանդ», *անիւ* < *snēu-). 4) թեպետև *ոյ* (oi)-ի 19 նախաձևային համարժեքների մեջ գերակշռում են *eu (11), *ōu, *ou (2) երկբարբառները (19-ից՝ 13-ը), բայց դրանց մեջ չկա ոչ մի *oi, որից օրինաչափորեն պիտի առաջանար հյ. *ոյ* (oi)-ը. հյ. *թոյլ* (-ոյ) (< *toljō-?) և *ն-շոյլ* (< *kʷoljō-) բառերի *ոյ* երկբարբառակերպը, ըստ ամենայնի, հ.-ե. *l և *j ձայնորդների հետագա՝ վաղ-հայերենյան կամ նախագրաբարյան փուլում տեղի ունեցած դրափոխության արդյունք է:

Վերոհիշյալ հանգամանքները, իհարկե, բավականին խճողված պատկեր են ստեղծում հին հայերենի *աւ* (aւ), *էւ* (eւ), *իւ* (iւ), *այ* (ai), *ոյ* (oi) երկբարբառակերպերի բուն նախաձևերը հաստատելու հարցում, սակայն, մեր կարծիքով, ցեղակից լեզուների համապատասխան ձևերի հետ դրանց ունեցած ծագումնաբանական առնչությունները բավարար հիմք են տալիս ասելու հետևյալը. 1) նշված հինգ երկբարբառակերպերն առաջին հերթին հ.-ե. երկբարբառային համակարգի ռեֆլեքսներն են հայերենում: Դա չի նշանակում, թե այդպիսի երկբարբառակերպեր չէին կարող առաջանալ նաև հ.-ե. այլ հնչույթների կամ հնչույթակապակցությունների՝ նախահայերենյան փուլում կրած հնչյունա-

Թ. Գամկրելիձեն և Վյաչ. Իվանովը բնորոշել են իբրև «ոչ հնչույթաբանական գերկարձայնավոր», որն ի հայտ է գալիս լիարժեք ձայնավորի կրճատման տեղում (տե՛ս **Т. В. Гамкредидзе, Вяч. Вс. Иванов**, նշվ. աշխ., տ. I, 1984, էջ 161-162): Այսինքն՝ դարձյալ ձայնավոր է: Թ. Բարոուն ընդհանրապես մերժել է *ə-ի՝ որպես հ.-ե. երկար ձայնավորի թուլացման տեղում առաջացած գերկարձայնավորի՝ հ.-ե. առաջին շվայի վարկածը, որովհետև, նրա կարծիքով, նախ ճիշտ չի վերլուծվել նման ձայնավոր վերականգնելու համար հիմք ընդունված սանսկրիտի բառային կառուցվածքը, քանզի համադրվող ձևերում սանսկրիտի *i*-ն վերաբերում է ոչ թե արմատին, այլ ածանցին (հմմտ. *sth-itá* «կանգնած», այլ ոչ թե՛ *sthi-tá*), «գրոյական աստիճանում նախասկզբնական երկար ձայնավորներն ամբողջությամբ սղվում են» (**Т. Барроу**, նշվ. աշխ., էջ 100-102):

փոխությունների հետևանքով. 2) այդ երկրաբառակերպերը հայերենի՝ իբրև հ.-ե. բարբառի հնագույն բաղադրիչներից են, ինչպես պարզ հնչյութների գերակշիռ մեծամասնությունը:

ВАРДАН ПЕТРОСЯН – Древнеармянские дифтонгоиды, происходящие из индоевропейской дифтонгоидной системы (диахроническое и ахроническое исследование). – Попытки диахронического исследования дифтонгоидной системы древнеармянского языка в армяноведении носили эпизодический характер. При этом материалом исследования в основном становились дифтонгные образования, имеющие генеалогические связи с индоевропейской дифтонговой системой. В данном исследовании, во-первых, с диахронической точки зрения показаны генеалогические соотношения дифтонгоидов древнеармянского языка *աւ* (au), *եւ* (eu), *իւ* (iu), *այ* (ai), *ոյ* (oi) с дифтангоидными и не дифтангоидными праформами индоевропейского языка-основы, а затем с анахронической точки зрения, посредством типологических параллелей заимствований из индоевропейских и не индоевропейских языков, а также с применением статистического метода обосновано, почему именно данный индоевропейский дифтонг нужно считать основной праформой того или иного дифтонгоида армянского языка, несмотря на то что 1) иногда одному армянскому дифтонгоиду соответствует более одной дифтонгной праформы индоевропейского языка (ср. арм. *աւ* (au) < и.-е. *eu, *āu, арм. *ոյ* (oi) < и.-е. *eu, *ou), 2) в ряду индоевропейских праформ есть также недифтонгные сочетания (ср. арм. *եւ* (eu) < *ēu. *աղբեր* < *b^hrēu̯,- арм. *իւ* (iu) < и.-е. *ij. *ձիւն* < *ghijōm).

Ключевые слова: Г. Гюбшман, Х. Педерсен, дифтонгоид, дифтонгоидная праформа, не дифтонгоидная праформа, диахронический аспект, ахронический аспект

VARDAN PETROSYAN – Diachronic and Achronic Nature of Old Armenian Diphthongoids Deriving from IE Diphthongal System. - The attempts of diachronic examination of the diphthongal system of Old Armenian in Armenian Studies were of episodic nature. As a matter of fact, it was the diphthongal units, which were in some genealogical relation with the IE diphthongal system, that underwent examination.

The diachronic approach applied in the current research reveals the ancestral relation between the Old Armenian diphthongoids *աւ* (au), *եւ* (eu), *իւ* (iu), *այ* (ai), *ոյ* (oi) and the diphthongal and non-diphthongal prototypes of the IE base-language. Afterwards, the achronic approach, i.e. through typological parallels between the borrowings from IE and non-IE languages, as well as through the application of the statistical method, helps provide grounds to explain why a certain IE diphthong should be regarded as the main prototype of a given Armenian diphthongoid, regardless of the fact that

- a. sometimes a single Armenian diphthongoid corresponds to more than one IE diphthongal prototype (cf. Arm. *աւ* (au) < IE. *eu, *āu, Arm. *ոյ* (oi) < IE. *eu, *ou),
- b. there are also non-diphthongal units among IE prototypes (cf. Arm. *եւ* (eu) < *ēu. *աղբեր* < *b^hrēu̯,- Arm. *իւ* (iu) < IE. *ij. *ձիւն* < *ghijōm):

Key words: H. Hubshman, H. Pedersen diphthongoid prototype, non-diphthongal prototype, diachronic aspect, achronic aspect

ՕՐԵՆՔ ԵՎ ԿՐՈՆ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴԱՇՏԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԸ ԴԱՎԻԹ ԱԼԱՎԿԱ ՈՐԴՈՒ «ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԱԻՐԷՆՍԴՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՐԿՈՒՄ

ՆԱՐԻՆԵ ԴԻԼԲԱՐՅԱՆ

Միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ իրավական մտքին և օրենսդրությանը վերաբերող Դավիթ վարդապետ Ալավկա Որդու օրենքների մատյանը՝ «Կանոնական արևնսդրությունը», լեզվաբանական ուսումնասիրության հարուստ նյութ է պարունակում: Հատկապես արդիական է Դավթի կանոնագրքի բառապաշարի կրոնաիրավական դաշտի բառային միավորների քննությունը: Իրավունքին և հավատքին վերաբերող բառերի իմաստաձագումնաբանական հետազոտությունը բացահայտում է, որ այս եզրույթների զգալի մասը բնիկ է և կենսունակ հայերենի զարգացման հետագա բոլոր շրջաններում: «Կանոնական արևնսդրությունը» կազմելիս Դավիթ Ալավկա Որդին օգտվել է տարբեր աղբյուրներից, որոնցից առաջնայինը Աստվածաշունչ մատյանն է, ապա՝ դավանաբանական, փիլիսոփայական և պատմագիտական երկերը, ինչպես նաև բանահյուսական նյութերը, հնագույն հավատալիքներն ու նախապաշարմունքները:

Մեր այս ուսումնասիրության մեջ ըստ ծագումնաբանության վերլուծելով կրոնի և օրենքի իմաստային դաշտի հիմնական միավորները՝ առանձնացրել ենք հնդեվրոպական կազմությունները, որոնք մեծ թիվ են կազմում, ապա՝ փոխառությունները և հիբրիդ կառույցները: Իմաստային այս դաշտերի միավորների 46 %-ը բնիկ բառեր են, 25 %-ը՝ հիբրիդ (հնդեվրոպական արմատ կամ ածանց և փոխառյալ արմատ կամ ածանց զուգակցումներով), 20 %-ը՝ իրանական, 4-ական %-ը՝ հունական, ասորական և 1 %-ը՝ ասուր-ակկադական: Դավիթ վարդապետ Ալավկա Որդու կազմած օրենսգիրքը վկայում է, որ հայերենը 11-12-րդ դարերում արդեն ուներ հարուստ ու տարրորոնակ կրոնաիրավական բառապաշար:

Բանալի բառեր – *Դավիթ վարդապետ Ալավկա Որդի, «Կանոնական արևնսդրություն», բառապաշար, իրավունքի և կրոնի իմաստային դաշտեր, ստուգաբանություն, հնդեվրոպական արմատներ, փոխառություններ, հիբրիդային կազմություններ*

11-12-րդ դարերի հայոց մատենագրության մեջ նշանակալի և իր բնույթով առանձնահատուկ տեղ ունի Դավիթ վարդապետ Ալավկա Որդու մատյանը՝ «Կանոնական արևնսդրությունը»: Միջնադարյան մատենագրության մեջ իրավագիտակցությանը և օրենսդրությանը վերաբերող այս կարևորագույն երկը՝ Ալավկա Որդու կանոնագիրքը, լեզվաբանական տեսանկյունից ուսումնասիրության գրեթե չի ենթարկ-

վել: Այնինչ Ալավկա Որդին հայերենի մասնագիտական բառապաշարի և գործառական ռճերի կայացման ու հարստացման տեսանկյունից մեծ գործ է կատարել: Մեր այս քննության նպատակն է բացահայտել *օրենք, կրոն* նշանակող իմաստային դաշտերի այն բառերը, որոնք կիրառության մեջ է դրել Դավիթ Ալավկա Որդին՝ կազմելով իր «Կանոնական արևնսդրությունը»:

Մարդկանց փոխհարաբերությունների հնարավորինս անվտանգ կարգավորումը, աստիճանակարգության, կենսագործունեության ոլորտների սահմանումը բոլոր ժամանակներում եղել են հասարակության հիմնախնդիրներից մեկը, որի լուծման համար ստեղծվել է կրոնը՝ հավատալիքների և նախապաշարմունքների ամբողջությունը՝ օրենք-պատվիրանների իր նախնական ենթահամակարգերով: Իմաստային այս կարևոր դաշտերի բառերի ծագումնաբանության հետազոտումը թույլ է տալիս վեր հանել հայկական ինքնության կայացման հիմքերից մեկը՝ հայերի լեզվամտածողության մեջ հնդեվրոպական նախալեզվից եկող կրոնական և օրենսդրական պատկերացումների զարգացման ուղղությունները, ազդեցությունները: Մինչ «Կանոնական արևնսդրություն» բառապաշարի՝ մեզ հետաքրքրող իմաստային դաշտի միավորների քննությունը անդրադառնանք Դավիթ Ալավկա Որդու վերաբերյալ բանասիրական աղբյուրներին, որովհետև դրանք ուղղորդող նշանակություն ունեն լեզվական փաստերի գիտական դասակարգման և նկարագրության համար:

Դավիթ Ալավկա Որդու կյանքի և գործունեության մասին սուղ փաստեր են պահպանվել, դրանք ամփոփ հիշատակված են «**Մատենագիրք Հայոց**»-ի ԺԶ հատորում: Նրա ծննդյան և մահվան թվականները հստակ չեն: «Մատենագիրք Հայոց»-ում նշված է, որ ծնվել է Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Գանձակ քաղաքում ենթադրաբար 1065 թվականին: Իսկ Ա. Աբրահամյանն իր «Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները» ընդարձակ ուսումնասիրության մեջ կարծում է, որ Ալավկա Որդին ծնվել է 12-րդ դարի 70-80-ական թվականներին: Աներկբա է, որ նա եղել է բազմակողմանի կրթված, ուսյալ այր: Դավթի գործունեության հիմնական ուղղություններն էին աստվածաբանությունը և մանկավարժությունը, նա ունեցել է վարդապետի աստիճան: Ժամանակակիցների հիշատակությունները վկայում են, որ Ալավկա Որդին ազդեցիկ և հեղինակավոր գործիչ է եղել. «...Կիրակոս Գանձակեցին նրան անուանում է «սուրբ լուսաւորիչ», իսկ ուշ շրջանի մատենագիր Ազարիա վարդապետ Մասնեցին՝ «կանոնատառ սուրբ վարդապետն Դաւիթ»¹: Սուրբ վարդապետ Դավթի հեղինակության և ազդեցիկ լինելու մասին է վկայում այն փաստը, որ նրա միջնորդությամբ է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը համաձայնել, որ Աղվանից կաթողիկոսական գահին հաստատվի Գագիկ եպիսկոպոսը: Ինչպես նշեցինք, մահվան ստույգ թվա-

¹ Մատենագիրք Հայոց, ԺԶ հատոր, Եր., 2012, էջ 675:

կանը ևս վերականգնված չէ. Ա. Աբրահամյանը ենթադրում է, որ Դավիթ Ալավկա Որդին մահացած պետք է լինի 1139 թվականին, նա հերքում է Սամվել Անեցուց պահպանված այն տեղեկությունը, թե Դավիթը մահացել է Հովհաննես Իմաստասերի մահվանից մի տարի հետո՝ այսինքն՝ 1130 թվականին: Պատճառաբանությունը հիմնավոր է, քանզի Դավիթ Ալավկա Որդին Աղվանից կաթողիկոսի համար վերոնշյալ միջնորդությունը կատարել էր 1138 թվականին²:

«Կանոնական օրենսդրութիւն»-ը սկսվում է «Նախադրութիւն» կոչվող հատվածով, որին հաջորդում են ՌԷ (97) հոդվածները: Իրավունքների այս ժողովածուի գրման տարեթիվը 1138 թվականն է: Միջնադարյան տարբեր աղբյուրների վկայությամբ՝ մատյանն անմիջապես տարածում է գտել հայկական տարբեր գավառներում՝ դառնալով հասարակական-իրավական կյանքի կարգավորման ուղեցույց: Ալավկա Որդու մատյանը ձեռագրերում ունի նաև հետևյալ նախադուր. «Դավիթ վարդապետ Ալավկայ որդի, որ գրեաց զկանոնական օրինադրութիւնս գեղեցկայարմարս և պիտանացուս ի խնդրոյ քահանայի միոջ, որում անուն էր Արքայութիւն ի քաղաքէն Գանձակայ»: Հենց այս մեջբերմամբ է Կիրակոս Գանձակեցին անդրադառնում այս կանոնագրքին: Դավիթ Վարդապետի ուսումնասիրողներից Կ. Կոստանյանը կասկածահարույց է համարում այս նախաբանի պատկանելությունը հեղինակի գրչին՝ ենթադրելով, թե դա Կիրակոս Գանձակեցու բարձր գնահատանքն է: Կ. Կոստանյանն իրավացիորեն նշում է. «Թուի թէ այս վերտառութիւնը Դավթի գրչից էլած չէ, որովհետև հազիւ թէ նա իրեն ներեր գրել «գեղեցկայարմարս և պիտանացուս» իւր կանոնների ճակատին. այդ համապատասխան չէր լինիր հին վարդապետների բնատրեալ համեստութեանը»³: Օրենագետ համեստ վարդապետի աշխատության բանասիրական քննությանը անդրադարձել են Ա. Աբրահամյանը, Կ. Կոստանյանը, Մ. Աբեղյանը, Մ. Չամչյանը: Օրենսգիրքը հիմնականում ուսումնասիրողների բարձր գնահատանքի է արժանացել, և միայն Մ. Չամչյանն է կարծել, թե հավաքված կանոնները «խառնիխուռն և անիմաստ բաներ են»⁴: Ի տարբերություն նրա՝ Մանուկ Աբեղյանը ընդգծում է այս աշխատության նորարարական, գիտական բնույթը հայ մատենագրության մեջ. «Իսկապէս որ այդ երկն իր տեսակով մի նոր բան է եղել մեր հին գրականության մեջ, և այդ նորն էլ ծնունդ է նոր մտավոր հոսանքի»⁵: Ալավկա Որդու մատյանի հրատարակության կարևոր գործը ստանձնել է Ա. Աբրահամյանը՝ իրեն հասու 17 ձեռագրերի հիման վրա:

² Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Դավիթ Ալավկաորդու «Կանոնները» (Ուսումնասիրություն և բնագիր), Էջմիածին, 1952 սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 49:

³ Կ. Կոստանյան, Դավթ վարդապետ Ալավկայ որդի, «Ազգագրական հանդես», ԺԵ գիրք, Թիֆլիս, 1907, էջ 63:

⁴ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Եր., 1984, էջ 41:

⁵ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Գ, Եր., 1939, էջ 85:

Դավիթն իր մատյանում համակարգում է միջնադարի այն հիմնական կանոնները, որոնք վերաբերում էին քաղաքացիական, ամուսնական և ընտանեական, ինչպես նաև քրեաիրավական հարաբերությունների բնագավառներին: Նրա աշխատության շնորհիվ մենք ծանոթանում ենք միջնադարյան հայ կենցաղին, մարդկանց վարք ու բարքին, այդ շրջանում տարածված հիմնական հանցատեսակներին և պատժամիջոցներին: Առանձին կանոններ կան, որոնք վերաբերում են քրիստոնեական եկեղեցու արարողակարգերին և տոներին, ընդամին՝ Դավիթ օրենսդիրը մանրամասն անդրադառնում է հեթանոսական հավատքի պահպանված բազմաթիվ իրողությունների, մասնավորապես՝ հմայությունների և տարաբնույթ կախարդությունների: Նրա կանոնագիրքը հարուստ նյութ է ընձեռում՝ ծանոթանալու միջնադարյան հայ կյանքի ինչպես առաջընթացին ու ձեռքբերումներին, այնպես էլ վարքի վատթար դրսևորումներին, տարածված արատներին: Պետական մակարդակով Դավթի կանոնադրությունը ընդունված չի եղել, սակայն փաստ է, որ այն զգալի տարածում և կիրառում է ունեցել համայնքներում, վանքապատկան տարբեր շենքերում:

«Կանոնական արեւնադրութիւնը» կազմելիս Դավիթ Ալավկա Որդին օգտվել է տարբեր աղբյուրներից, առաջնայինը Աստվածաշունչ մատյանն էր, ապա՝ 5-11-րդ դար ընկած ժամանակահատվածում գործող հայ կանոնական և սովորութական իրավունքի մատյանները, մեր մատենագիրների՝ հատկապես փիլիսոփաների և դավանաբանների երկերը, ինչպես նաև բանահյուսական հարուստ նյութերը, որտեղ արտացոլված էր ժողովրդական արժեհամակարգը՝ հնագույն հավատալիքներով ու նախապաշարմունքներով:

Օրենսգրքի լեզուն, ինչպես իրավացիորեն նշել է Դավթի կրտսեր ժամանակակիցներից Վարդան Արևելցին, «դիրահաս» է: Այն միջակա դիրք է գրավում գրաբարի և միջին հայերենի միջև, որը թույլ է տալիս բացահայտել մի գրական լեզվից մյուսին անցնելու ընթացքը: Լեզվի այդպիսի համաձուլվածքը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ թեպետ Ալավկա Որդին ապրել և գործունեություն է ծավալել միջնադարում, սակայն ստացել է հիմնավոր հոգևոր կրթություն, արժանացել վարդապետի կոչման, իսկ ուսումը և գիտությունը զարգանում էին հոգևոր կենտրոններում, վանական դպրոցներում և համալսարաններում, որտեղ իշխում էր ոսկեդենիկ մայրենին՝ հին հայերենը: Այս մատյանը, ինչպես նշեցինք, լեզվաոճական կառույցներով և բովանդակությամբ եզակի էր իր տեսակի մեջ, սակայն հարկ է նշել, որ միջնադարյան հայոց մատենագրության այլ նշանավոր դեմքերը ևս իրենց երկերում հաճախ են կիրառել օրենքին և կրոնին վերաբերող բառաշերտերի միավորները: Ասվածի վառ ապացույցն են Գրիգոր Նարեկացու, Գրիգոր Մագիստրոսի, Հովհաննես Իմաստասեր Մարկավագի, Մխիթար Գոշի, Սմբատ Գունդստաբլի և այլոց աշխատությունները, որոնց շնոր-

հիվ ամբողջացել և հղկվել է հայերենի իրավական և կրոնական հարուստ բառապաշարը:

Այժմ անդրադառնանք մեր ուսումնասիրության առարկա *օրենքի և կրոնի* իմաստային դաշտերի բառապաշարի ծագումնաբանությանը: Դավիթ օրենսդրի ապրած ժամանակաշրջանում օրենքը և կրոնը չէին տարանջատվում, դրանք իշխանության ընդհանուր համակարգի բաղկացուցիչներ էին: Հր. Աճառյանի բնորոշմամբ՝ «Կրոնի և կրոնական իշխանության հետ կապված էր օրենքը, հակառակ արդի հասկացողության, ուր օրենքը և դատաստանը աշխարհականացած՝ քաղաքական իշխանության ձեռքն են անցել, այս բանը ցույց են տալիս լատ. *lex* «օրենք» և *jus* «իրավունք» բառերը, որոնց համագործընկերները վերայական հնդկերենում և զանդկերենում կրոնական անձանոթ բառեր են»⁶:

Ուսումնասիրելով Ալավկա Ռդդու օրենսգրքում վկայված իրավական և կրոնական դաշտերի բառային միավորները՝ տեսնում ենք, որ արմատների զգալի մասը բնիկ է, իսկ դրանցով կազմված կառույցները կենսունակ են հայերենի հետագա շրջաններում: Մեր առանձնացրած բնիկ բառերը հետևյալն են՝ *աղանդ, աղալթք, աղտեղեալ, ամենակալ, այրեցող, անասնագէտ, անէծք, անիծանել, անիծեալ, անիծիչ, անիրաւ, անխոտելի, անմեղ/անմեղություն, անյոյս/անյոյսություն, անսուրբ, աստուածածնություն, աստուածամարտ, աստուածային, արատաւոր, արարիչ/արարչություն, արբեցող, արբեցություն, արուագէտ/արուագհտություն, բարի, գինըմպուք, գինըմպություն, գող/գողություն, երդմնահար, երդնուլ, երդումն, երէց, երկնային, երկնաւոր, գատիկ, իրաւ, իրաւապէս, խաչ, խաչահան, խաչահանու, խափանել, խոտելի, ծնորադրություն, ծնորածություն, ծննդություն, ծունդր/ծուննդր, կաշառք, կեանք, կրօն, կրօնաւոր, հաղորդ, հաղորդել, հայր, հեզ, հերձուածող, հոգի, մատաղ, մատաղամիս, մատնել, մատնեալ, մատնողք, մարդասէր, մեղաւոր, մեղուցեալ, մեղսաքաւիչ, մեղք, մեռեալ, մկրտել, մկրտություն, մոլեցուցանել, մոլորություն, մոլություն, յայտնություն, յանցանք, յանցաւորություն, յարբեցություն, յարություն, յոյս, նախանձ, շնալ, շնացող, շնություն, ողորմություն, ողջախոհություն, որկրամոլություն, ուրանալ, ուրացություն, չար, չարագործ, պիղծ, պիղծեալ, պղծեալ, պղծել, սէր, սուրբ, սպանանել/սպանել, սպանանող, սպանեալ, սպանող, սպանություն, սպառնալ, սպառնալիք, սրբել, սրբությունն, վերաքաւություն, տաւն, տէր, տէրունեան, քաւեալ, քէն, քինախնդիր, օծել, օծեալ:*

Քննությունը սկսենք վերնագրի մաս կազմող **կրօն** բառից, որից բաղադրված **կրօնաւոր** բառը ևս հանդիպում է բնագրում: *Կրօնը* բացատրվում է որպէս «կարգ, կանոն, վարք, օրէնք, սովորություն, վարդապետություն, հաւատք»⁷: Ըստ Հր. Աճառյանի՝ այն կազմված է *կիր* (կրել) արմատից՝ *-օն* մասնիկով: *Կիր* բառի ծագման վերաբերյալ Հր. Աճառ-

⁶ Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, I մաս, Եր., 2013, էջ 19:

⁷ Հր. Աճառեան, Հայերէն արմատական բառարան, Եր., 1926, էջ 685:

յանը տարբեր լեզվաբանների մի շարք վարկածներ է թվարկում, սակայն հստակ եզրակացության չի հանգում: Մենք ավելի հակված ենք Գ. Ջահուկյանի առաջարկած տարբերակին, ըստ որի՝ այն բնիկ հնդեվրոպական բառ է՝ հնիւ. *g^wer- «ծանր» արմատից⁸:

Ինչպես կրոնական բովանդակություն ունեցող այլ գործերում, այստեղ ևս առկա է **առնել-արարել** բայի կատարյալի հիմքից (*արար*) կազմված բառերով արտահայտված հակադրություն՝ **արարիչ-արարած**. «Այլ հեթանոսք ոչ ընտրեցին զԱստուած ունել ի գիտութիւն բնական, ճանաչել զԱրարիչն եւ զարարածս, այլ դարձան պաշտեցին զարարածս եւ ոչ զԱրարիչն, որ է արհնեալ յաւիտեանս»⁹:

Այս երկու բառերի արմատը Հր. Աճառյանը բխեցնում է **առնել** բայից, որն ունի հետևյալ նշանակությունները՝ «անել, գործել, կատարել, ստեղծել, վերածել, շինել»¹⁰: Կատարյալի հիմքը *արար*-ն է, հրամայական ձևը՝ *արա*, որոնք ցույց են տալիս, թե բուն արմատը *ար*-ն է, որից՝ կրկնությամբ *արար*:

Նշենք, որ *Արարիչ* առհասարակ ընդունված է կոչել Աստծուն: Դավիթ Ալավկա Որդու մատյանի լեզվաոճական մի շատ կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ այստեղ մեծ թվով հոմանիշներ են վկայված: Հոմանշային ամենամեծ շարքերից մեկը վերաբերում է հենց **Աստուած** բառին. շարքում առկա է նաև դարձվածքային միավոր՝ **Տեառն Բարայելի**: Բերենք շարքն ամբողջությամբ՝ *Աստուած, Արարիչ, Ամենակալ, Ամենակարող, Տէր, Տեառն Բարայելի, Հայր, Հէզ, Մարդասէր*: Այս շարքին կարելի է ավելացնել նաև **Յիսուս Քրիստոսը**, քանի որ հայ առաքելական եկեղեցու վարդապետը չէր կարող այլ աստծո նկատի ունենալ:

Հոմանշային շարքը կազմող բառերի մեջ գերակշռում են բնիկ ծագում ունեցողները՝ **Աստուած, Արարիչ, Ամենակալ, Տէր, Հայր, Հէզ և Մարդասէր**. մյուսներին կանդրադառնանք հաջորդիվ՝ ըստ ծագման աղբյուրի:

Աստուած բառի ստուգաբանական պատմությունը բավականին հարուստ է. *Աստ* արմատը սկզբնապես համարվում էր իրանյան azda-ի իմաստային զարգացումը հայերենում, սակայն Գ. Ջահուկյանի իմաստաբանական և ծագումնաբանական հետազոտությունն ապացուցում է, որ *աստուած* բառը բարդություն է, որի երկու արմատներն էլ հայկական են. *աստ*-ը ծագում է «ամբություն, ուժ, գորություն» արմատի *աստիւ* տիպի մի ձևից և *ած* արմատից, որը հին հայերենում ուներ «բերել» իմաստը, այս արմատը հետագայում ձեռք է բերել ածանցային կիրառություն: Գ. Ջահուկյանի վերականգնմամբ, -*ած* ածանցը հնում ունեցել է ներգործական արժեք, ինչպես գթած (գթացող) և ողորմած (ողոր-

⁸ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Եր., 2010, էջ 407:

⁹ Մատենագիրք Հայոց, ԺԶ հատոր, էջ 680:

* Այսուհետ բնագրային հղումները կտրվեն շարադրանքում. մեր սկզբնաղբյուրն է՝ Մատենագիրք հայոց, ԺԶ հատոր, էջ 627-726:

¹⁰ Հր. Աճառեան, Հայերեն արմատական բառարան, էջ 261:

մացող) ձևերում, ուստի *աստուած*-ը կարող էր նշանակել հաստող, ստեղծող, ըստ էության՝ ուժ և գորություն բերող: Ուշագրավ է Վ. Համբարձումյանի վերականգնումը, որը դարձյալ բառի հնդեվրոպական ծագումն է հաստատում, բայց Վ. Համբարձումյանն այն համարում է հնդեվրոպական դիցարանի գերագույն աստուծո անվան հայկական տարբերակ, որն իմաստային ընդլայնմամբ հասարակ անուն է դարձել: Ըստ այդմ՝ **աստուած** բառի հիմքում *Տուած* դիցանունն է, որը հնդեվրոպական ծագում ունեցող գերագույն ուժի («լույսի», հետագայում՝ «աստծո») անվան հետ է կապված¹¹: Հավելենք, որ այս բառի ձևիմաստային կառույցը բացատրում է վաղնջահայերենի բառակազմական հիմնական օրինաչափությունները:

Անցնենք հոմանշային շարքի հաջորդ բառին: Հր. Աճառյանը **տէր** բառի համար տալիս է այս բացատրությունը՝ «տէր, մեծ, իշխան, գլխատր, յատկապէս նաև՝ Աստուած»¹²: *Տէր*-ը՝ աստծու նշանակությամբ, վկայված է նաև մյուս բառարաններում:

Ծագում է ***տի-այր** ձևից, ավելի հինը՝ ***տէայր**, որ կազմված է **տէ-** և **այր** «մարդ» բառերից: *Տի* ձևից ունենք նաև *տիկին*, *տիեզերք* բառերը, որոնք հուշում են, որ այն նշանակում է «մեծ», սակայն ծագումը անձանոթ է: Գ. Ջահուկյանը *տի-* ձևի համար տալիս է չորս ստուգաբանական բացատրություն, որոնցից ոչ մեկը չի համապատասխանում այս բառի նշանակությանը¹³:

Այր բառը Հր. Աճառյանի բառարանում տրված է երեք անգամ՝ հետևյալ նշանակություններով՝

1. «արու մարդ»,
2. «մարդ»,
3. «քարայր, մաղարա, աներակ տեղեր»:

Հետաքրքիր է, որ *տուն*, *յառնէ*, *արամբ* և մյուս հոլովական ձևերը Հր. Աճառյանը տալիս է «արու մարդ» նշանակությամբ, սակայն **Տէր** բառի դեպքում, որի սեռական հոլովը *տէտուն* է, նա հղում է տալիս *այր*, այսինքն՝ «մարդ» ընդհանուր գաղափարին:

Բնիկ բառ է նաև գրվածքում **տէր** բառից կազմված **տերունեան** ձևը, որը վկայված է «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» (այսուհետ՝ ՆՀԲ) և «Հայերեն բացատրական բառարան»¹⁴ աղբյուրներում: Առաջինում բառի դիմաց հղում է տրված *Տէրունական* բառին: Մյուս բառարաններում բառը տրված է **տերունի** ձևով, ընդ որում՝ «Միջին հայերենի բառարան»-ում այն ունի միայն *կիրակի* նշանակությունը, Դավթի կանոնագրքում այս իմաստը վկայված չէ. **տերունեան** ձևն ունի *աստվածային*

¹¹ Առավել մանրամասն տե՛ս Ն. Գիլբարյան, Կրոնի և հավատալիքների իմաստային դաշտին պատկանող բառերը Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» երկի գրաբար բնագրում// Հայագիտության հարցեր, 2021, №1, Եր., էջ 209:

¹² Հր. Աճառեան, Հայերեն արմատական բառարան, էջ 401:

¹³ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 728:

¹⁴ Սո. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Եր., 1944-1945:

նշանակությունը. «Չի թէ առ հնովն եւ արինական այսպէս ունէր վասն անբան պատարագացն, եւ զամենեին առանց մատուցանել ի սեղանն, ապա այս սեղան, որ վերընկալ է **տէրունեան** մարմնոյն, ոչ կամի զարատաւորն մատուցանել յանճառ խորհուրդն» (էջ 691): Նշենք նաև, որ **տէրունեան**-ը **տէրունի** բառի հնագույն սեռական հոլովի ձևն է *եան* հոլովիչով: Այս *եան*-ը հիմնականում կիրառվում է հայկական ազգանուններ կազմելիս:

Վերադառնանք հումանշային շարքին. հաջորդը **Հայր** բառն է, որը առաջանում է հնիւ. ***pətér** ձևից (սեռ. հօր <հար< հնիւ. ***patrós**): Համատեքստում առաջին իսկ հայացքից ակնհայտ է, որ այն գործածված է *Աստված* նշանակությամբ, գրված է մեծատառ. «Քանզի Աստուած բարի է եւ ամենայն տուրք բարիք եւ պարգեւք կատարեալք ի բարերար **Հայրէն** իջեալ առ իւր արարածս» (էջ 679):

Շարքում վերջին երկու բառերը՝ *Հեզ*, *Մարդասէր*, կարծես միայն Աստծոն չվերաբերող ածականներ են, սակայն մեր բնագրում ածական համարվող այս բառերը ստացել են անձնանիշ գոյականի իմաստ՝ վերագրվելով Հիսուս Քրիստոսին. «Եւ եթէ խնդրէ ի նմանէ ծառայութեան պատիւ եւ փառս եւ նա ոչ կարէ հատուցանել, կամ պակասեցուցանէ ի պատուոյ նորա, կամ զընդդէմն գործէ եւ փոխանակ տուրս տալոյ, զրկէ եւ նա յիսացեալ հրապարակէ զխոստովանութիւնն, ոչ է աշակերտ **Հեզին** եւ **Մարդասիրին**, որ աղաթս առնէր ի վերայ խաչահանուացն» (էջ 703):

Հիսուս Քրիստոսի *Մարդասէր* անվանումը սկզբունքային նշանակություն ունի. մարդասիրությունը քրիստոնեական կրոնի գլխավոր արժեքանական հիմքն է, բառանունը հաստատուն տեղ է գտել բնիկ բառերի շարքում, քանի որ ն՝ **մարդ** (հնիւ. ***mr-tó**-ձևից), ն՝ **սէր** (բնիկ հնդեվրոպական՝ ***k'ēi-ro-**՝ ***k'ēi-** «պառկել» արմատից) բառերը հայերենին են անցել հնդեվրոպական նախալեզվից:

Հետաքրքիր է, որ Հիսուս Քրիստոսը ներկայացվել է որպես **զՈրդի Մարդոյ**, թեև քրիստոնեական միաբնակության ընկալմամբ ընդունված է Քրիստոսին համարել Աստծո որդի: 714-րդ էջում Դավիթը գրում է. «...վասն այնորիկ ի նոյն տաւնին մեծի առաջին մարտիրոսն Ստեփանոս, ի բանալ երկնից **զՈրդի Մարդոյ** տեսանէր ընդ աջմէ Աստուծոյ, ուստի եւ զորդեգրութիւնն ընկալաւ...»:

Ե՛վ *մարդ*, ն՝ *որդի* (հնդեվրոպական ***portuo-** ***per-** «ծնել» արմատից) բառերը բնիկ ծագման են: Հումանշային այս մեծ շարքի քննությունը ավարտենք «**Տեսոն Աստուծոյ Ամենակալի**» (էջ 697) եռաբաղադրիչ կապակցությամբ, որը, խտացնելով Աստծուն վերագրվող հիմնական որակները, վերածվում է անվանման կատարյալ տարբերակի:

Բնագրում ունենք **տէրունական տաւնք** բառակապակցությունը: Յուրաքանչյուր կրոն ունի իրեն բնորոշ տոները: Քրիստոնեությունը իր տոների որոշ մասը ժառանգել է հեթանոսությունից՝ դրանց տալով քրիստոնեական նշանակություն: **Տաւն**-ը բնիկ հայ բառ է հնիւ. ***dapni-**

ձևից, որ նշանակում էր «գոհ»: Ըստ Ղևոնդ Ալիշանի՝ բառը կարող է *տալ* և *տուրք* բառերի արմատը լինել¹⁵: Դավիթ Ալավկա Որդին անդրադառնում է քրիստոնեական տոների մեծ մասին: Դրանցից բնիկ են **յարութեան** (հնդեվրոպական ***ar-** «հարմարեցնել» արմատից) տոնը, որը այլ կերպ կոչվում է **գատիկ**: Հր. Աճառյանը *գատիկ* բառը բացատրում է որպես «զենումն. գոհ»: Նա բերում է բառի ծագման վերաբերյալ մի շարք վարկածներ, որոնցից մենք առավել հակված ենք հետևյալին. «Տերվ. Նախալ. 80 գանել, զենուլ, պրս. zadan, պրս. jan, սանս. han ձևերի հետ՝ հնիս. gha, ghan «զարնել, վիրաւորել» արմատից. ըստ այսմ գատիկ բուն նշանակում է «զենումն»¹⁶:

Տոնանունների մեջ բնիկ են նաև **յայտնութիւն**-ը և **խաչ**-ը: *Յայտնութիւն* բառի արմատի (*յայտ*) ծագման վերաբերյալ կասկածներ չկան, այն ընդունված է համարել բնիկ հնդեվրոպական բառ՝ ***ai-d-**՝ ***ai-** «այրել, լուսավորել» արմատից՝ զանազան աճականներով¹⁷: Ալավկա Որդին տոների մասին խոսում է հիմնականում **ԶԹ**, **Ղ** գլուխներում:

Քրիստոնեական գլխավոր խորհրդանիշ **խաչը** ևս պատկանում է բնիկ բառերի շարքին (հնիս. ***khet-** «փայտ» արմատից)¹⁸: Իսկ խաչի՝ քրիստոնեական խորհրդանիշ դառնալը Քրիստոսի խաչելության հետևանքն է, բայց նշենք, որ խաչերի տարբեր տեսակները դեռևս վաղնջական հնդեվրոպական ժամանակներում պաշտամունքի խորհրդանիշ են եղել: Տոների ցանկում Ալավկա Որդին խոսում է նաև **խաչի** մասին: Տոնը այժմ հայտնի է *խաչվերաց* անվամբ, այս ձևը բնագրում վկայված չէ: Դավիթն իր շարադրանքում *խաչ* բառը ոչ միայն խորհրդանիշ, առարկա (խաչափայտ), այլև տոն իմաստով է գործածել. «*Բայց յարդազս չճաշակելոյ ի մտոյ յայս Գ (3) տաւնս, այս է՝ ճրագարուցին եւ վարդավառին եւ խաչին, որ ոչ հաղորդիմք ի մտոյ, բայց ի վաղին, որ է յայտնութեան աւր, եւ յարութեան եւ վարդավառին*» (էջ 695):

«...Քրիստոս զմեզ ազատեաց ի կապանաց մահու եւ մեղաց եւ չար-չարողացն իւր ի վերայ **խաչին** առնէր...» (էջ 694):

«*Իսկ եթէ զերդումնն ոչ պարզաբար ի **խաչ** եւ յեկեղեցի, բանիւ կամ ձեռն դնելով, այլ...*» (որպես քրիստոնեության խորհրդանիշ) (էջ 696):

Այս բառից ունենք **խաչահանունք**, **խաչահանունս** և **խաչահանուաց** հոգնակի ուղիղ և թեք հոլովածները: Առաջին երկու բառերի դեպքում հոգնակի վերջավորության ձևը հուշում է, որ եզակի ուղիղ ձևը *խաչահանն* է, իսկ երրորդ բառի դեպքում *խաչահանու*-ն: Փաստորեն երկու ձևերն էլ հավասարաչափ գործածություն են ունեցել: Բառերի երկրորդ արմատի (*հան*) ծագումնաբանության վերաբերյալ առավել ընդունված է բնիկ տարբերակը:

Արդեն նշեցինք, որ *կրոնի* և *օրենքի* իմաստային դաշտերը միջնա-

¹⁵ Տե՛ս **Հր. Աճառեան**, Հայերեն արմատական բառարան, էջ 442:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 82:

¹⁷ Տե՛ս **Գ. Զահուկյան**, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 547:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 317:

դարում չունեին հստակ սահմանագիծ: Դավիթ օրենսդիրն իր մատյանում մանրամասն անդրադարձել է մարդկային մեղքերին և առաքինություններին: Նման բառերի դեպքում դժվար է որոշել, թե իմաստային որ դաշտում դրանք կարող ենք ընդգրկել, քանի որ մեղքերը և հանցանքները, օրինակ, հավասարապես անընդունելի և պատժելի են թե՛ եկեղեցու կողմից, թե՛ դատարանի: Նման բառեր պարունակող իմաստաբանական ենթախմբերը պայմանականորեն կարելի է անվանել **մեղք և մեղսակրություն** եզրույթներով: Այս խմբերի մեջ մտնող բնիկ բառերից Դավթի մատյանում վկայված են *այրեցող, անասնագետ, անէծք, անիծանել, անիծեալ, անիծիչ, արբեցող, արբեցություն, արուագետ, արուագիտություն, գինըմպուք, գինըմպություն, գող, գողություն, երդմնահարք, խափանել, մատնեալ, մատնել, մատնողք, մեղաւոր, մեղուցեալ, մեղսաքաւիչ, մեղք, մոլեցուցանել, մոլորություն, մոլություն, յանցանք, յանցաւորություն, յարբեցություն, նախանձ, շնալ, շնացող, շնություն, որկրամոլություն, ուրանալ, ուրացություն, չար, չարագործ, պիղծ, պիղծեալ/պղծեալ, պղծել, սպանանել/սպանել, սպանանող, սպանեալ, սպանողք, սպանություն, սպառնալ, սպառնալիք, քէն, քինախնդիր* հիմնաբառերը: Ստորև անդրադառնանք դրանցից մի քանիսին:

Բնիկ բառերի շարքում *մեղք* (հնիւ. **mel-** «սխալիլ, խաբել» արմատից) և *յանցանք* հոմանշային գույգը լայն կիրառություն ունի Դավթի օրենսգրքում: Դրան զուգահեռ ունենք նաև *մեղաւոր* և *մեղական* հոմանշային գույգը: Այդ արմատներից կազմված մյուս բառերը թվարկել ենք վերևում:

Որկրամոլությունը Աստվածաշնչում յոթ մահացու մեղքերից մեկն է համարվում. այս բառի երկու արմատները հայերենին են անցել հնդեվրոպական նախալեզվից՝ *որկոր* (հնիւ. ***g^oor-** **g^oor-** կրկնականից. հնիւ. ***ger-** արմատի զարգացումը տրված է կեր և կոկորդ բառերով) և *մոլ* (հնիւ. ***mol-** արմատից): Մյուս վեց մահացու մեղքերից մեկը նշանակող բառը՝ *ագահությունը* խառնանդամ է. այն կքննենք ավելի ուշ: *Նախանձ* և *ծուլություն* բառերի արմատների ծագումը անհայտ է, թեև Գ. Ջահուկյանը *նախանձ* բառի դեպքում հնարավոր է համարում կապը *խանդ* բառի հետ, որը բնիկ ծագում ունի¹⁹, իսկ մնացյալը՝ *բարկություն, բղջախոտություն, հպարտություն*, բնագրում վկայված չեն: *Բղջախոտութեանը* հակառակ՝ վկայված է **ողջախոտություն** բառը, որն արդեն քրիստոնեական յոթ առաքինություններից մեկն է: Այն կազմված է *ողջ* և *խոտ* արմատներից: Առաջինը բնիկ հայ. բառ է՝ կազմված՝ **ջ** մասնիկով պարզական ***ոդ** արմատից, որ ***ոյդ** ձևի միջնորդությամբ գալիս է հնիւ. ***olyo-** ձևից²⁰: Երկրորդ արմատի վերաբերյալ կան տարբեր վարկածներ. Գ. Ջահուկյանը նշում է, որ այն հավանաբար փոխառություն է իրանական լեզուներից, սակայն Հր. Աճառյանը բերում է Հ. Պեղերսենի

¹⁹ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 560:

²⁰ Տե՛ս Հր. Աճառեան, Հայերեն արմատական բառարան, էջ 558:

վարկածը, ըստ որի՝ բառը գուգորդվում է հայերեն **խրատ** բառի հետ և բխեցվում հնիս. շրջյալ ***qhortu** արմատից²¹: Մենք հակված ենք այս ստուգաբանությանը, այդ իսկ պատճառով *ողջախոսությունը* ընդգրկում ենք բնիկ բառերի շարքում: Քրիստոնեական յոթ առաքինություններից բնագրում վկայված են նաև **սէրը**, **յոյսը** և **հաւատը**, որոնցից բնիկ բառերի շարքը համալրում են միայն առաջին երկուսը:

Յոյս արմատը վկայված է *անյուս* և *անյուսություն* բառերի կազմում. Դավիթ Ալավկա Որդին **ԼԷ (37)** գլուխը վերնագրել է «Վասն **անյուսից բռնատրաց** որ գայցեն, եւ ես առ հարկի շնորհուկս արարի»: Ընդգծված բառակապակցությունը թույլ է տալիս կարծել, որ *յոյս* բառը ժխտական ածանցով ձեռք է բերել սաստկական նշանակություն՝ խորացնելով *բռնավոր* բառի խիստ բացասական իմաստը: Բացի այդ՝ 713-րդ էջում հանդիպում ենք հետևյալ մտքին. «*Ապա թէ ոչ, հեթանոսական անյուսութեան կցորդ է, ի սուրբ խորհրդոյն մի՛ գատցի*». սա թույլ է տալիս ենթադրել, որ Դավիթը մարդու մեջ հույսի բացակայությունը համարում է հեթանոսության բացասական ազդեցության հետևանք:

Հ. Պեղերսենը կարծում է, որ բառի արմատը *niu-*ն է՝ *niu-անիլ* բառից: Գ. Ջահուկյանը այն բխեցնում է հնդեվրոպական ***peu-k-**, ***peu-** «հուսալ» արմատից²²: Մենք վստահելի ենք համարում հայ լեզվաբանի վերականգնումը:

Անդրադառնանք **անէծք** բառին, որը բնիկ հնդեվրոպական ***oneid-s-** ***(o)neid** «նախատել, հանդիմանել» արմատից է²³: **Անէծք**-ը բառային գործողության անվանումն է, սակայն բոլոր ժամանակներում, հատկապես միջնադարում այն ծանրագույն պատիժ էր համարվում: Բերենք համապատասխան բնագրային օրինակ. «*Իսկ էթէ սովորութեամբ անհոգացեալ ընդ անիծաւքն՝ որոշեցցի ի սուրբ խորհրդոյն եւ այլ մի՛ հաղորդեցցի*»: Այս գործողությունը բացասական էներգիայի ուղղորդման ծիսական հնագույն դրսևորում է. նշենք, որ Ալավկա Որդին գործածել է **անէծք**-ը և նրա գործիականի ձևը՝ **անիծիւք**-ը, որպես դատավճիռ. «...որ յԱստուծոյ անարգեաց, այնպիսին ընդ **անիծիւք է**» (էջ 690): Ինչպես ակնհայտ է բնագրային մեջբերումներից, Դավթի լեզվում առկա են միջինհայերենյան հոլովական գուգաձևությունները, որոնք գրաբարի հոլովման համակարգի կտրուկ փոփոխման ապացույցն են:

Ինչպես **անէծք** և **ծունդր** բառերի օրինակով ենք տեսնում, միջին հայերենին բնորոշ անկանոնությունները միայն գործիական հոլովի դեպքում չէ, որ արտահայտված են, այլ նաև սեռական հոլովի կազմության տարբերակներում: Բնութագրական է **հոգի** բառի հարացույցը: Բնագրում բառը սեռական հոլովով հանդիպում է երկու ձևով՝ **հոգոյն** և **հոգոյն**: Գրաբարում օրինաչափ և կիրառելի էր երկրորդ տարբերակը,

²¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 409:

²² Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 554:

²³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 56:

որը **ի**-ով վերջացող բազմավանկ բառերի **ի+ո=ւոյ** հնչյունափոխության հետևանք էր, ինչպես **գինի>գինոյ, եկեղեցի>եկեղեցոյ** ն: Միջին հայերենում բառավերջի **ի**-ն արդեն չէր հնչյունափոխվում, այլ ընկնում էր՝ **գինի>գինոյ, եկեղեցի>եկեղեցոյ**: Բերենք բնագրային համապատասխան օրինակներ. «...նոյնպէս ընտրեաց զուտելի եւ զանուտելի կերակուրն՝ նշանակ տուեալ նմա իմաստութեան **հոգւոյն**, զի ետես զազանս շաղաղակերս թէ անուտելի են», «Այլ կերակրեա եւ որ ընդ թեզ են ձեռն տուր եւ աննախանձաբար սփռել ի նոսա զշնորհս **Հոգոյն Սրբոյ**...» (էջ 693):

Այս բառի հոլովման գրաբարյան և միջինհայերենյան ձևերի մրցակցությունն ակնհայտ է ոչ միայն սեռական, այլև գործիական հոլովների պարագայում. «Այլ կոչեցեալքն ի քահանայութիւն ամենեւին սուրբ լիցին **հոգով** եւ մարմնով (էջ 691): «Նա մկրտե եւ լուսավորե **հոգւովն սրբով**» (էջ 711):

Եկեղեցական-կրոնական արարողություններն ունեն հստակ կարգ: Սովորաբար ընդունված է աղոթել, ապաշխարել ծնկած, կամ ինչպես բնորոշում է Ալավկա Ռոդին՝ *ծնորի/ծնորա*: Հետաքրքիր է, որ այս երկու ձևերը նա գործածել է իրար հաջորդող նախադասություններում: Մա նշանակում է, որ երկուսն էլ հավասարաթեք տարածված ձևեր են եղել ժողովրդական լեզվում. «Ապա թէ կերեալ իցեն, քահանայն հանդերձ ընտանաւք **Ը (8)** աւր արտաքոյ կացցէ ի սուրբ խորհրդոյն կարդածութեամբ, իսկ այլ ժողովրդականք հինգ աւր, յաւուր **Ճ (100) ծնորի** ապաշխարեցեն»: **9** «Բսկ եթէ որ գիտաց եւ անփոյտ արար աներկէրութեամբ, **Խ (40)** աւր պահեսցէ **Ճ (100) ծնորա**» (էջ 681):

Հատկանշական է նաև հետևյալը. *ծնորի/ծնորա* ձևերից ենթադրվում է, որ բառի ուղիղ ձևը *ծունոր*-ն է, սակայն գրաբարի բառարաններում վկայված են միայն *ծունկ* և *ծունր* ձևերը: Իսկ «Միջին հայերենի բառարան»-ում *ծունր ածել* և *ծունր դնել* հարադրությունների կողքին արդեն առկա են *ծունոր ածել*, *ծունոր դնել* ձևերը²⁴: Փաստորեն *ծունոր*-ը միջինհայերենյան ձև է. Գ. Ջահուկյանն իր ստուգաբանական բառարանում *ծունր* բառի կողքին՝ փակագծում, նշում է. «ուշ՝ *ծունոր*»²⁵: Այսինքն՝ առկա է **ն**-ից հետո **դ** հնչյունի հավելում համաբանությամբ՝ *մանր/մանոր, ծանր/ծանոր*:

Այս արմատից «Կանոնական օրենսդրութեան» մեջ ունենք երեք նորակազմություն, որոնք նույնպես բնիկ են: Խոսքը *ծնորածութիւն*, *ծնորադրութիւն* և *ծննորութիւն* բառերի մասին է: ՆՃԲ-ում վկայված է *ծնրադրութիւն* ձևը, Ստ. Մալխասյանցի և Էդ. Աղայանի բառարաններում համապատասխանաբար՝ *ծնրադրութիւն / ծունրադրութիւն* և *ծնրադրություն / ծունրադրություն* տարբերակները: Այնպես որ *ծնորադրութիւնը* կարող ենք համարել նորակազմություն:

Ծնորածութիւն-ը կազմված է **ծունր/ծունոր** հնդեվրոպական

²⁴ Տե՛ս **Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան**, Միջին հայերենի բառարան, Եր., 1987, էջ 350:

²⁵ **Գ. Ջահուկյան**, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 368:

*g'onu-r- *g'enu- հիմքից և ած՝ հնիս. ag- արմատից, իսկ *ծնդրադրությունը՝ ծունր/ծունդր* և *դր/դիր* (հնդեվրոպական *dhē-n- *dhē- «դնել» նախաձևն է) բաղադրիչներից, որոնք ունեն բնիկ ծագում:

Հովովական գուգաձևություններով աչքի է ընկնում նաև **կարգ** բառը, որի ծագումը անհայտ է: Բերենք բնագրային օրինակներ. «*Ապա թէ ի բաշխելն ծանիցի կատարեսցէ գպատարագն եւ ինքն մի արտաքոյ կացցէ սրբութեան անխափան նովին կարգով:*»

Ապա թէ գիտութեամբ մատոյց, ի կարգէն լուծցի եւ ապաշխարեսցէ այնու կարգաւ, որպէս կանոն հրամայեն» (Էջ 688):

Կրոնական պատկերացումները, նախապաշարմունքները և օրենքները, որպէս կանոն, նպատակ ունեն մարդկանց ոչ միայն տարանջատելու, այլև միավորելու: Քրիստոնեությունն իր պատվիրանների և բարոյահոգեբանական արժեքների համակարգով եկավ փոխարինելու հեթանոսական բազմաստվածությանը, այս իսկ պատճառով կրոնի և օրենքի իմաստային դաշտում բնիկ բառերի հետ մեկտեղ ունենք համագործածական փոխառություններ: Քննենք Դավիթ օրենսդրի կիրառած փոխառյալ կազմությունները:

Ա. Իրանական փոխառություններ.

*ախտ, անաւրէն, անհաւատ, անպարտ, անվնաս, աշակերտ, աշխարհականաւրէն, աշխարհական, աւագան, աւետարան, արէնք, գրաւ, դատ, դատաստան, դէւ, դժոխք, դիւական, դրախտ, զենում, ժամ, ժամանոց, խոստովանական, կախարդ, կոյս, *հաւատ, *հաւատացեալ, հմայք, հրէշտակ, հրէշտակական, մահ, մահապարտ, մարգարէ, մարգարէական, մեհեան, նաւակատիք, նզովք, նշխար, ուխտ, պահպանական, պահք, պատարագ, պատիժ, պատուիրան, պարտական, սանդարամետական, սեղան, վարդապետ, վարդապետական, վնաս, տաճար, փառք:*

Բ. Հունական փոխառություններ.

բեւ, դիւթ, եպիսկոպոս, կանոն, մարտիրոս, պենդեկոստէ, սնդիկնոս, Քրիստոս:

Գ. Ասորական փոխառություններ.

արեղայ, Բելիար, փրկանք, սերոբէ, սատանայ, հեթանոս, մծղնայ, քարոզ, քահանայ:

Դ. Ասուրական կաղական փոխառություններ.

անկնունք, կնիք, կնունք:

Նախորդիվ արդէն անդրադարձել ենք քրիստոնեական առաքիչություններից երեքին՝ *յոյս, սէր, ողջախոհություն*: Առաքինություններից մեկը՝ *հաւատը*, իրանական ծագում ունի, թէև լեզվաբանները միանգամից չեն եկել այս եզրահանգման: Սերովբէ Տերվիշյանը հղում է տալիս *հաւան* բառին, իսկ Ղևոնդ Ալիշանը ենթադրում էր, որ բառը կարող է ծագած լինել *սկիզբ* նշանակող *հաւ* արմատից²⁶:

²⁶ Տե՛ս **Ղևոնդ Ալիշան**, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնները, Եր., 2021, էջ 17:

Գևորգ Ջահուկյանը *հաւատ* բառը նախապես դիտարկել է որպես բնիկ հնդեվրոպական ***hau- *au-** «զգալ, հասկանալ» արմատից կազմված, սակայն հետագայում հանգել բառի իրանական աղբյուրից ծագման վարկածին՝ ***fravat**: Մենք վերապահումով նշել ենք որպես իրանյան ծագման բառ, սակայն առավել հավանական ենք համարում բնիկ ծագումը՝ ելնելով ն՝ հնչյունական կազմից, ն՝ իմաստաբանական բաղադրիչից:

Բնագրում բազմիցս հանդիպում են պաշտամունքավայրեր նշանակող բառեր, ինչպիսիք են՝ *տաճար, մեհեան, եկեղեցի*: Առաջին երկուսը իրանյան փոխառություններ են: *Տաճարը* ծագել է հին պարսկերեն **tačara** ձևից, որը նախապես ունեցել է «պալատ, ապարանք», ինչպես նաև «ձմեռանոց, շտեմարան» իմաստները: Բառը հայերենում բազմիմաստ է. բերենք բառի բացատրությունները Մտ. Մալխասյանցի բառարանից՝

1. Ապարանք, շքեղ բնակարան (թագաւորների, իշխանների):
2. Տան մեջ զարդարուն սենեակ ճաշկերոյթների համար, սեղանատուն:
3. (Կրօն.) Տուն աստծու, եկեղեցի:
4. Յատկապէս՝ Սողոմոնի շինած տաճարը Երուսաղէմում:
5. (Կրօն.) Հեթանոսական աստուածների տուն, կոստուն:
6. (Գուցէ կրակի տուն՝ ատրուշանի նշանակութիւնից մնացած) թոնիր:
7. Վանը, հիւրանոց. անկելանոց: Հարուստ եւ առատաբաշխ տուն:
8. Մեղան, կուշունք, խրախճան:
9. Նման. (կրօն.) Մարմինը՝ իբրեւ բնակարան Հոգու:
10. (կրօն.) Մարիամ Աստուածածինը, որ իր արգանդում կրեց Քրիստոսին:

Քրիստոսին:

Այսպիսի բազմիմաստ բառերի նշանակությունը հստակ որոշելու համար անհրաժեշտ է դրանք ճշտել կիրառության մեջ՝ համատեքստում: Մեր բնագրում այն հոմանիշ է *եկեղեցու-ն*: Ընդհանրապես, Դավթի գրչին բնորոշ են կրկնաբանություններից խուսափելը և նույն բառի փոխարեն նրա հոմանիշների կիրառությունը: Ասվածի ապացույցն է հետևյալ նախադասությունը. «*Այլազգին թէ յեկեղեցի մտանիցէ առանց բռնութեան, ջուր ցանեալ աւել ածցեն ուր հասեալ իցէ ոտն կամ ձեռն նորա եւ ի պղծեալ տաճարին մարգարէական եւ առաքելական եւ աւետարան կարդասցեն եւ աղաւթք զկնի*» (էջ 685):

Ի տարբերություն **տաճար** և **եկեղեցի** բառերի, որոնք գործածված էին բացառապես քրիստոնեական պաշտամունքավայրի նշանակությամբ **մեհեան** բառը հեթանոսական շրջանի պաշտամունքավայր է նշանակում: **Մեհեան** բառը ևս իրանյան փոխառություն է, սկզբնապես նշանակել է Միհր աստծո պաշտամունքին նվիրված տաճար, ատրուշան, կրակատուն, ապա իմաստի ընդլայնմամբ՝ հեթանոսների կրոնական պաշտամունքի աղոթավայր, որը կարող է ձուլված լինել տարբեր աստվածների կամ կուռքերի: Նշենք, որ բառը ծագել է հենց Միհրի անունից՝ **mehyān** (<***mihra- kān**) «Միհրի, միհրական»²⁷: Բնագրում *մե-*

²⁷ Գ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 521:

հեան բառին զուգահեռ՝ տեսնում ենք *կռոց տուն* բառակապակցությունը, որը *մեհեան*-ի հոմանիշն է. «... էթէ ի *մեհեանն* ղիւաց եւ ի *տուն կռոց* մտանեն եւ ի գոհից անտի ուտիցեն» (էջ 688):

Կուռք բառի ծագումը հստակ չէ. Գ. Ջահուկյանը ծագումը բխեցնում է ուրարտերենից կամ ենթաշերտային մեկ այլ լեզվից: Մեր ընկալմամբ՝ այն հայերեն *կուռ*՝ *կռել* բառարմատ է՝ -ք հոգնակերտով:

Կրոնական արարողությունների ժամանակ օգտագործվող իրեր, առարկաներ, նյութեր նշանակող բառերը ևս շատ են բնագրում. **ժամանոց** (էջ 685), **իւղ** (սրբութեան) (էջ 685), **նշխար** (էջ 688) ևն:

Նշխար (պիլ. **nišxvar* ձևից) բառը կանոնագրքում միջինհայերենյան հոլովական բազմաձևությամբ է վկայված: ՆՀԲ-ում նշված է, որ բառը պատկանում է *ի-ա* խառն վերջադրական հոլովմանը: Սակայն բնագրում ունենք նաև *n* հոլովմամբ ձևեր՝ *ի նշխարոյն, նշխարով* ևն: Այսպես՝

«Իսկ ի դնել սպասուցն արածեացի մուկն ի *նշխարոյն* եւ *n*՝ *գիտացեալ քահանայն...*»:

«Եթէ մկնանկ գինով կամ *նշխարով* յանգէտս *nք* պատարագ մատուցանէ...»:

«Այլ թէ երկուարեայ *նշխարաւ* *nք* մատոյց յանգէտս , Գ (3) շաբաթ արտաքոյ կացցէ նովին կարգան» (էջ 688):

Բնագրում կիրառված իրանյան ծագում ունեցող բառերը կազմում են հականշային հետաքրքիր զույգեր: Քննությունը սկսենք **հրեշտակ** (պիլ. **frestak* բառից) – **դել** (պիլ. **dēv* բառից) զույգից: Առհասարակ բոլոր կրոններին է բնորոշ բարի և չար ոգիների տարբերակումը: Բնագրում էլ այս երկուսի հակադրությունը ակնհայտ է: Այս արմատներից կազմված բառերը (այս դեպքում՝ *հրեշտակական* և *դիւական*) գործածված են նույն նախադասությունների մեջ՝ որպես հակադիր երևույթների բնութագրիչներ. «... եւ փոխանակ Քրիստոսի եւ *հր[եշտակաց ղիւաց լինի բնակութիւն...*» (էջ 687): «Այլ փոխանակ *դիւական* խաղուցն *գհր[եշտակական* գերգս երգել ...» (էջ 688):

Հրեշտակ բառից բացի՝ բնագրում հանդիպել ենք նաև *սերոբէ* բառին, որը նշանակում է «առաջին կամ երկրորդ կարգի հրեշտակ»: Գ. Ջահուկյանի և Հր. Աճառյանի բառարաններում բառը տրված է **Սրո(վ)բէ** ձևով, թեև Հր. Աճառյանը նշում է, որ նոր գրականում միայն *սերովբէ* տարբերակն է ընդունված, որը նաև հատուկ անուն է²⁸: Այնուամենայնիվ, երկու լեզվաբաններն էլ պաշտպանում են բառի՝ ասորական աղբյուրներից փոխառված լինելու վարկածը:

Հաջորդ տարարմատ հականշային զույգը **դժոխք-դրախտ** է: Բնագրում վկայված է *դժոխք* բառի հոմանիշ *գեհեն* բառը, որը երբայական ծագում ունի: *Դժոխք* բառը ծագում է իրանյան **dušaxwa* ձևից, իսկ *դրախտի* համար որպես համեմատական նշվում են միջին պարսկե-

²⁸ Տե՛ս Հր. Աճառեան, Հայերեն արմատական բառարան, էջ 284:

րեն. **draxt**, և այ. **diraxt** «ծառ» ձևերը: Վերջին բացատրությունը լավագույնս է ցույց տալիս դրախտի՝ որպես վայրի և կենաց ծառի կապը:

Դժոխքի մասին խոսելուց հետո չենք կարող չանդրադառնալ նաև *սանդարամետական(ք)* բառին: **Սանդարամետ** բառը հիմնականում երկու բացատրություն ունի՝

1. Երկրի խորքը, ստորերկրյա վիհ՝ անդունդ,
2. (կրոնական) Դժոխք:

Իսկ *սանդարամետական* բառը՝ երեք՝

1. ած. Սանդարամետում եղող՝ ապրող, դժոխային,
2. Մեռած ու թաղվածները,
3. գ. Դժոխքի ոգի²⁹:

Բնագրում բառը գործածված է որպես գոյական՝ *դժոխքի ոգի* իմաստով. «*Եւ ի սանդարամետականաց իսկ վկայեալ, այն՝ որ գտիչք եւ արիչք են չարի եւ բարեացն սրբութեան խափանիչք*» (էջ 719):

Ինչ վերաբերում է համարմատ հականիշներին, ապա բնագրում որպես դատավճիռ այս կամ այն երևույթի համար շատ են գործածվում **վնաս է - անվնաս է** կառույցները: Ըստ Հր. Աճառյանի՝ *վնաս* բառը ծագում է պիլ. **vinas* «մեղք, յանցանք, ոճիր, պակասություն» ձևից³⁰: Սակայն Գ. Ջահուկյանը այն համարում է փոխառություն միջին պարսկերենից³¹: Որպես դատավճիռ՝ բնագրում մեծ կիրառություն ունեն նաև հետևյալ ձևերը՝ *անպարտ է* (էջ 696), *անպարտական են* (էջ 686), *չէ պարտ* (էջ 686), *արեան պարտական են* (էջ 702), *մահապարտ է* (էջ 695), *ընդ խաչահանունս նդիցին* (էջ 703), *նզովեալ եղիցին* (էջ 686) և այլ համանման կայուն կապակցությունները:

Իրանյան փոխառություններում կան բառեր, որոնք գալիս են լրացնելու բնիկ բառերով կազմված հոմանշային շարքերը. առաջինը խոսենք կրոնական պաշտոնյաների (պաշտաւնեայք) մասին: *Կրօնաւոր* բնիկ ընդհանրական բառի ենթախմբում առկա են տարբեր ծագման մի շարք բառեր: Բնիկ է դրանցից մեկը՝ *երեց*-ը: Իրանական ծագում ունի *վարդապետ* բառը, իսկ ասորական փոխառություններ են *արեղայ* և *քահանայ* բառերը: Հունական փոխառություններից վկայված է *եպիսկոպոս*-ը: Բացի *կրօնաւոր*-ից՝ կա ևս մեկ ընդհանրական անվանում՝ *եկեղեցական*-ը, որը կքննենք հիբրիդ բառերի շարքում:

Մեր քննած բառերից շատերը բազմիմաստ են և միաժամանակ պատկանում են մի քանի իմաստային խմբերի: Բնագրում նույնպես երևում է դրանց բազմարժեքությունը: Վերցնենք **ժամ** բառը. «...թէ **ի ժամ** գիշերոյն իցէ, նոյն արինակ կատարել զկարգն...» (էջ 685):

«Ապա թէ **ի ժամ** պատարագին մտցէ, խափանեն» (էջ 685):

Այս նախադասություններում բառը գործածված է ժամանակի իմաստով, սակայն նույն էջում մենք հանդիպում ենք նաև հետևյալ նա-

²⁹ Տե՛ս **Մտ. Մալխասեանց**, Հայերեն բացատրական բառարան, էջ 181:

³⁰ Տե՛ս **Հր. Աճառեան**, Հայերեն արմատական բառարան, էջ 347:

³¹ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 713:

խաղասությանը. «Թէ յետ **ժամուն** մտանիցեն, նոյնպէս արասցեն». այս դեպքում բառը արտահայտում է *պատարագի, ժամերգության* իմաստ: Ինչպէս արդէն տեսանք, բնագրում կա նաև *պատարագ* բառը, որի հետ *ժամ*-ը կազմում է հոմանշային գույգ:

Մենք վերևում նշել էինք, որ իմաստային սահմանազատում չկա բնագրում վկայված *օրենք, կրոն* իմաստային դաշտերի բառերի միջև: Մակայն հարկ ենք համարում շեշտել, որ արդի արևելահայերենում արդէն սահմաններ կան դրանց միջև, քանի որ աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունները հստակ սահմանազատվում են իրարից: Ժամանակակից պետության կազմում դատաիրավական համակարգը իշխանության անկախ թևերից մեկն է, որն ուղղակի ենթակա չէ օրենսդիր և գործադիր իշխանություններին, իսկ եկեղեցին պետության բաղկացուցիչ չէ համաշխարհայնացման արդի աշխարհում, թեև պահպանում է իր գործուն ազդեցությունը: Չուտ օրենքի իմաստային դաշտին պատկանող մեր առանձնացրած բառերը մեծ մասամբ իրանյան ծագում ունեն և առավել հաճախ՝ միջին պարսկերենից են անցել հայերենին. *աւրէնք, դատ, դատաստան, դատապարտել, պատիժ* ևն: Քննենք **աւրէնք** բառը: Արմատն է *աւրէն*, որը փոխառություն է միջին պարսկերենից (**awdēn**): Միջին պարսկերենից է փոխառված նաև **դատ** բառը (**dāt**):

Բնագրում շատ են մեջբերումները Աստվածաշնչից, հիմնականում՝ Նոր կտակարանից: **Չ** գլխում, որը քահանաներին անարգելու մասին է («Վասն այնոցիկ որ զքահանայսն անարգեն»), կա մի հատված, որը մեջբերում է Ղուկաս ավետարանիչից. «*Որպէս ասաց Տէր մեր աշակերտացն. «Որ ձեզ անարգէ, զիս անարգէ»*»: Քրիստոնեությունը տարածում էին առաքյալները, որոնք Քրիստոսի աշակերտներն էին: Բերված նախադասության մեջ *աշակերտ* բառը հավասարաբժեք է *առաքյալ* բառին. երկու բառերն էլ վկայված են բնագրում: *Աշակերտ*-ը իրանական փոխառություն է (***ašākert**), իսկ *առաքեալ* բառի դեպքում քննությունը միանշանակ չէ. բառի արմատ ընդունված է համարել *աք*-ը (ոտք), որը ենթադրաբար կովկասյան փոխառություն է. *աքել* «ուղարկել» բառը կենդանի է մինչև այսօր Չեյթունի բարբառում: Բերենք բնագրային օրինակը. «*Իսկ հայր հարսին՝ **զառաքելոց** եւ **զմարգարէից** եւ **ամենայն բազմութիւն հրեշտակաց սրբոց***» (էջ 687):

Քրիստոնեության յոթ խորհուրդներից մեկը **մկրտությունն** է, որի բառանունը ընդգրկել ենք բնիկ բառերի շարքում: Այն ունի նաև այլ անվանում՝ *կնունք*, որը *կնիք* բառի հետ փոխառված է ասուրաակկադական աղբյուրներից: Գ. Չահուկյանը *կնունք*-ը նոր ձև է համարում, իսկ Հր. Աճառյանի բառարանում նշվում է, որ այդ երկու ձևերն էլ ասուրական աղբյուրներում վկայված էին և երկու տարբերակով էլ անցել են հայերենին³²:

Մկրտության, կնունքի թեման ամբողջացնելու համար պետք է անդրադառնանք **սնդիկնոս** (հուն. *sín tekno* համաձնունդ, կաթնեղբայր)

³² Տե՛ս Հր. Աճառեան, Հայերեն արմատական բառարան, էջ 608:

բառին, որը հունական փոխառություն է, նշանակում է՝ «Մկրտությունը *աւագանով որդիացած, կնքահայր եւ իւր սանր*»³³: ՆՀԲ-ում բառը տրված է *սինտեկնոս* և *սնդեկնոս* ձևերով, Ստ. Մալխասյանցն իր բառարանում՝ *սնդիկնոս* բառնողվածում հղում է տալիս *սինտեկնոս* տարբերակին, այսինքն՝ առավել գործածական է եղել հենց վերջին ձևը: Էդ. Աղայանի բառարանում այն արդեն վկայված չէ, իսկ միջին հայերենի բառարանում տրված է հենց *սնդիկնոս* ձևով, որը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այն հենց միջինհայերենյան ձև է: Դավիթ Ալավկա Որդին ԻԲ կանոնում անդրադառնում է այս թեմային և արգելում բոլոր կրոնավորներին, բարեկամներին և սիրելիներին որդեգիր լինել մոր համար և կնքահայր մանկան համար:

Բնիկ բառերի ենթազլխում հանգամանորեն քննեցինք *Սասունած* բառի հունանշային շարքը: Այս ենթազլխում կանդրադառնանք դրա հակառակի՝ *սասունայ* բառին: Այն ասորական փոխառություն է՝ *sātānā*, իսկ երբայերենում (*sātān*) նշանակում է «հակառակորդ, սատանա». «*Վասն որոյ երկպառակն նման է սասունայի եւ կցորդ ամենայն չարացն նորա, որ եւ ընդ նմին ժառանգեցէ զիստասացեալ պատիժն նորա սասունայ*» (էջ 708):

Սասունայի հումանիշներից բնագրում հանդիպում ենք **Բելիար** բառին, որը համատեքստում հիշատակվում է Քրիստոսի հետ հակադրության մեջ, այդ հակառակների գույզին ուղիղ համեմատական է *հաւատացեալ-անհաւատ* հակադրությանը. «*Ձի զինչ բաժին է հաւատացելոյն ընդ անհաւատին եւ կամ Քրիստոսի ընդ Բելիարայ*» (էջ 687):

Չր. Աճառյանը նշում է, որ *բելիար* բառը եբրայերեն **bēli-ya'al** բառն է, որ կազմված է **bēli** «ոչ, ան-» եւ **ya'al** «օգուտ» բառերից. ուստի բուն նշանակում է «անպետք, անօգուտ, անպիտան», հետո նաև՝ «չար, վատ, ապականօղ» և վերագրվում է սատանային: Մակայն պարզ չէ, թե որ լեզվից է անցել հայերենին: Գ. Չախուկյանը երկու վարկած է առաջ քաշում. բառը ծագել է հունարեն. **peiap** (*Beio*) կամ ասոր. **beliār** (*belial*) բառերից³⁴:

Քննելով *օրենքի* և *կրոնի* իմաստային դաշտերի փոխառյալ բառերը՝ համոզվում ենք, որ թվով և կենսունակությամբ աչքի են ընկնում միայն իրանական ծագման բառերը: Իրանականին հաջորդում են հունական փոխառությունները, որոնք թեև շատ չեն, սակայն էական, հիմնական եզրույթներ են: Առավել սակավ են ասորական և ասորաակկադական փոխառությունները: Արձանագրենք, որ այդ բառերի շարքերում կան մեծ թվով հականշային գույզեր, բազմիմաստ բառեր, որոնք, կախված համատեքստից, կարող են իմաստային տարարժեքություն ունենալ: Պատմական զարգացման ընթացքում այս բառային միավորները իմաստաբանական փոփոխությունների գրեթե չեն ենթարկվել:

Բնագրում վկայված են մեր իմաստային դաշտերին պատկանող շատ բառեր, որոնք չենք կարող ընդգրկել ո չ բնիկ և ո չ ինչ-որ այլ լեզ-

³³ Ստ. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, էջ 215:

³⁴ Տե՛ս Գ. Չախուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 124:

վից փոխառյալ բառերի շարքում, քանի որ այդ բառերը կազմող բաղադրիչները տարբեր ծագում ունեն: Դրանք այսպես կոչված **խառնանդամ** կամ **հիբրիդ** բառերն են: Հիբրիդային բառերի պարագայում դիտարկել ենք երկու դեպք

1. բարդ բառերի արմատների ծագման անմիօրինակություն,
2. ածանցավոր և բարդածանցավոր բառերի բաղադրիչների ծագման անմիօրինակություն:

Քանի որ առանձնացրած հիբրիդային բառերի թիվը զգալի է, մենք բոլորին չենք անդրադառնա: Կներկայացնենք բնութագրական և հաճախադեպ երկանդամ կազմությունները հետևյալ կաղապարներով.

1. Բնիկ ծագման արմատ+իրանական ծագման արմատ.

Արուևադրոշմ, աստուածաբնակ, աստուածահրաման, աստուածավաճառ:

2. Բնիկ ծագման արմատ+իրանական ածանց.

Աւետարան, բարոյական, սրբազան:

3. Իրանական ծագման արմատ+հնդեվրոպական ածանց.

Ազահություն, ապականություն, ապաշխարել, ապաշխարեալ, ապաշխարող, ապաշխարություն, ալրինաւոր, ալրինել, ալրինություն, ժամանոց, ժառանգաւոր, խոստովանել, խոստովանություն, կախարդություն, կուսություն, հմայություն, նզովեալ, պահանջել, պաշտել, պատրեալ, պատրող:

4. Իրանական ծագման արմատ+ բնիկ արմատ.

Ախտամոլ, դիւակոչ, դիւահար, ժամհար, պատուիրանազանց.

5. Հունական ծագման արմատ+ բնիկ ծագման արմատ.

Նեոնազործ, կանոնագիծ, կանոնեալ:

6. Հունական ծագման արմատ+բնիկ ծագման ածանց.

Եկեղեցի:

7. Հունական ծագման արմատ+իրանական ծագման ածանց.

Քրիստոսական:

8. Ասուրական ծագման արմատ+ բնիկ ծագման արմատ.

Կնքահայր:

9. Ասուրական ծագման արմատ+ բնիկ ծագման ածանց.

Կնքել:

10. Ասորական ծագման արմատ+բնիկ ածանց.

Արեղայություն, հեթանոսաբար, փրկական, քահանայություն, քարոզել:

11. Ասորական ծագման արմատ+իրանական ծագման արմատ.

Սատանայախաւս, քահանայապետ:

12. Ասորական ծագման արմատ+իրանական ծագման ածանց.

Քահանայական, հեթանոսական:

13. Եբրայական ծագում ունեցող արմատ+իրանական ծագում ունեցող ածանց.

Սողոմական:

14. Եբրայական ծագում ունեցող արմատ+բնիկ ծագում ունեցող ածանց.

Սողոմոնային, սողոմայեցի:

15. Որևէ անհայտ ծագման բաղադրիչ պարունակող բառեր.

Խորհրդական - բնիկ ծագման արմատ+անհայտ ծագման ածանց+իրանական ծագման ածանց,

Կարգալուծություն - անհայտ ծագման արմատ+բնիկ ծագման արմատ+բնիկ ծագման ածանց,

Նարատաներկություն - անհայտ ծագման արմատ+իրանական ծագման արմատ+բնիկ ծագման ածանց,

Աւագանածոց - իրանական ծագման արմատ+անհայտ ծագման արմատ:

Պաշտամունքավայրերի անվանումներից *եկեղեցի* բառը խառնանդամ է: Հր. Աճառյանը պարզաբանել է. «Հայերէնի մէջ –**եցի** վերջավորութիւնը հայկական յարմարեցում է և ո՛չ թէ յունարէնի հարազատ տառադարձութիւն»³⁵: Բերենք բնութագրական օրինակ. «*Այլ թէ ոք իշացաւ յեկեղեցոջն, թէ ակամայ՝ Ը (8) աւր արտաքոյ, ապա թէ կամաւ անհոգացեալ ամ մի*» (էջ 689) :

Տրամաբանական շղթայում մենք ներկայացրինք ամենատարածված կադապարները երկբաղադրիչ բառերի դեպքում: Սակայն սրանք բավական չեն մեր ուսումնասիրած դաշտի բոլոր բառերը բնութագրելու համար: Քիչ չեն նաև բազմաբաղադրիչ բառերը, որոնցից մի քանիսին միայն կանդրադառնանք: Նախ նշենք բազմաբաղադրիչ խառնանդամ բառերից ամենակիրառականները *ամենակարող, աստուածատեսակազոյն, արիւնադրել, բռնադատել, դատապարտութիւն, կանոնագիրք, կնքահայրութիւն* ևն:

Քննությունը սկսենք *ամենակարող* բառից. առաջին բաղադրիչը՝ *ամեն*, հնագույն արմատական ձև է: Այս արմատի հետ կապված կա հնչյունական մի առանձնահատկություն. հայտնի է, որ առանձին գործածության դեպքում (թեև շատ քիչ վկայություններ կան) արմատը գրվում է **է** տառով, թե՛ Հր. Աճառյանի, թե՛ Գ. Ջահուկյանի բառարաններում հենց այդ գրությամբ է տրված, զուգահեռաբար նշվում է, թե՛ Ոսկեդարում չկար *ամէն* բառը, այլ միայն *ամենայն*: Սակայն, ինչպես արձանագրում է Հր. Աճառյանը. «Այս բոլորը չեն խանգարիլ սակայն ընդունելու թէ բառիս արմատն է **ամէն**, որ յետնաբար սովորական գործածություն է ստացել... Սրա էլ հիմնական ձևն է **ամէն**. Բայց որովհետև հայերէնի օրենքներով վերջնաձայն **ն**-ից առաջ գտնուած **ե** դառնում է **է**. ուստի և **ամէն** դարձել է **ամէն**: Ուր որ է մտնում է բառի մէջ, այնտեղ **ե** ձայնը նորից երևան է գալիս. այսպէս հոլովման ժամանակ սեռ. **ամենի, ամենից** և ածանցման մէջ...»³⁶: Հենց այս վերջին դեպքն էլ բացատրում է բառի գրությունը նաև Դավիթ Ալավկա Որդու գրքում:

Նշենք նաև, որ Գ. Ջահուկյանը բառը համարում է ծագած հնդեվ-

³⁵ Հր. Աճառեան, Հայերէն արմատական բառարան, էջ 717-718:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 153:

րոպական *s**bm**o- ***sem**- «մեկ, միասին, հետ» արմատից՝ **-էն** ածանցով, սակայն մենք, հիմք ընդունելով Հր. Աճառյանի հիմնավորումները, *աւեն* բաղադրիչը ընդունում ենք որպես պարզական արմատ և *ամենակարող* բառի համար տալիս ենք հետևյալ կաղապարը՝ **բնիկ ծագման արմատ+իրանական ծագման արմատ+ բնիկ ծագման ածանց**:

Անցնենք երկրորդ արմատին՝ **կար**, որը, ինչպես արդեն իսկ հուշում է մեր առաջարկած կաղապարը, իրանական ծագում ունի: Հր. Աճառյանը այս արմատի մայր ձևը կորուսյալ է համարում, իսկ Գ. Ջահուկյանը որպես համեմատություն բերում է պարթևական (***kari** «ակտիվություն») և միջին պարսկական (***kar** «ուժ ունենալ, ի վիճակի լինել, կարողանալ») ձևերը³⁷:

Անդրադառնանք նաև դերբայական *-ող* ածանցին: Որոշ լեզվաբաններ այն համարում են դերբայական վերջավորություն և ոչ թե ածանց: Գ. Ջահուկյանը *աւող/ող* ձևը դիտարկում է որպես դերբայական ածանց, որը ծագում է հ.-ե. ***-tel-** ածանցի թեմատիկ ***-tlo-** ձևից³⁸:

Բնիկ բառերը քննելիս՝ մենք անդրադարձանք յոթ մահացու մեղքերին: Դրանցից մեկը՝ *ագահությունը*, խառնանդամ ծագման բառ է, քանի որ արմատը՝ *ագահ*, փոխառություն է իրանական աղբյուրներից (թեև նախաձևը որոշ չէ), իսկ ածանցը՝ *-ություն*, հնդեվրոպական ծագում ունի:

Խառնանդամ բառերի մեջ տեղ է գտել մի շատ հետաքրքիր բառ ևս՝ **նեռնագործ**: Առաջին արմատի (*նեռն*) հոմանիշները քննել ենք փոխառյալ բառերի մեջ՝ *սասանայ*, *Բելիար*: **Նեռն**-ը հունական փոխառություն է. և՛ Հր. Աճառյանը, և՛ Գ. Ջահուկյանը այն համարում են **Նեռոն** կայսեր անունից ծագած: Նեռի կամ դերաքրիստոսի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Ղևոնդ Ալիշանը, որն այլ ստուգաբանություն է առաջարկել. «Սա ոչ թե դև է, այլ դիվաշունչ մի անձ, որ պիտի գա նախքան աշխարհի վախճանը՝ խաբելու մարդկանց և իրեն ներկայացնելու իբրև Քրիստոս, ինչպես արդեն եկել են այդպիսի խաբեբա Նեռեր՝ Հովհաննես Ավետարանիչի ասածի համաձայն, որի գրքում է միայն հիշվում սա, և ոմանք անվան մերձավորությունից կարծեցին, թե՛ Նեռոն կայսրն է: Բայց Նեռի խնդիրը այս իմաստով մեր գործին չի վերաբերում, այլ այն ենթադրությամբ միայն, թե հին ժամանակներում՝ հայերիս մեջ ճանաչված պիտի լինի այդ անունը կրող մի չար ոգի, և մեր թարգմանիչները այդ անունով են կոչել դերաքրիստոսին, ինչպես կոչել են նրան այլ ազգերն ու լեզուները, որ մերի նման անուն չունեն: Չար ոգու նշանակությունը գուշակվում է նաև միջին դարերի մի վարդապետի՝ չարագործ մարդկանց մասին նեռնագործ ասելուց»³⁹: Ինչպես տեսնում ենք, Ղևոնդ Ալիշանը հակված է այս անվան

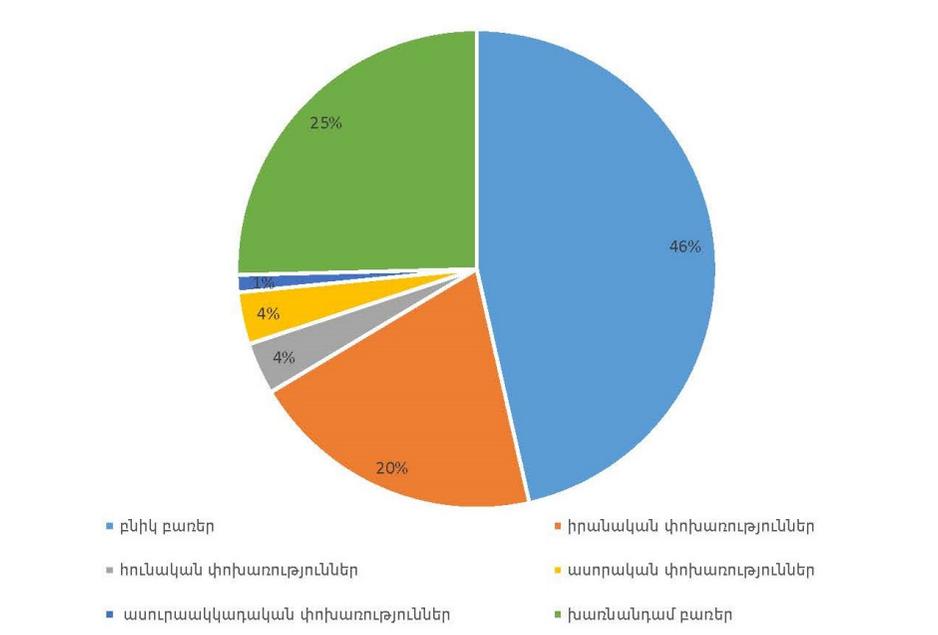
³⁷ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 390:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 801:

³⁹ Ղևոնդ Ալիշան, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնները, էջ 155:

բնիկ ծագման վարկածին՝ ի հակադրություն Հր. Աճառյանի և Գ. Ջահուկյանի:

Ամփոփելով կարող ենք արձանագրել, որ հիբրիդային կազմությունները մեր քննած իմաստային դաշտում բավականին մեծ տեսակարար կշիռ ունեն: Երկբաղադրիչ կազմությունների դեպքում ամենակենսունակ **իրանական ծագման արմատ+բնիկ ծագման ածանց** կաղապարն է: Հավարտ որպես ամփոփում ներկայացնենք *օրենքի և կրոնի* իմաստային դաշտերի եզրույթների ծագումնաբանական քննության վիճակագրությունը՝ տրամագրի տեսքով:

НАРИНЕ ДИЛБАРЯН – *Словасемантических полей права и религии в труде Давида Сына Алавка «Канонический кодекс».* – В армянской литературе XI-XII веков особое место занимает составленная преподобным Давидом Сыном Алавак книга законов «Канонический кодекс». Этот важнейший труд, относящийся к правовой мысли и законодательству в средневековой литературе практически не изучен с лингвистической точки зрения. Рассматривая лексические единицы семантических полей права и религии в «Каноническом кодексе» Давида Вардапета, мы видим, что большинство корней и суффиксов, которые формируют термины и понятия с семантическим значением права и религии, имеют индоевропейское происхождение, они продуктивны и сейчас в современном восточноармянском языке. При составлении «Канонического кодекса» Давид Сын Алавка использовал ряд источников - в основном Библию, труды армянских летописцев, философов и священнослужителей, также фольклорные материалы, в которых ярко выражена национальная система нравственных ценностей, древние верования и предрассудки.

Язык Кодекса, как справедливо заметил Вардан Аревелци, один из младших современников Давида-законодателя, «легко доступный». Он занимает промежу-

точное положение между классическим армянским и среднеармянским, что позволяет выявить процесс перехода от одного литературного языка к другому. Такой характер языка обусловлен тем, что, хотя Давид жил и творил в средние века, он получил высшее духовное образование, был священнослужителем, удостоен звания учителя-вардапет, а языком обучения и науки был древнеармянский язык.

Семантические поля религии и права не имели в средние века четкой границы. Давид-законодатель в своей книге подробно говорит о человеческих грехах и добродетелях. В случае анализа таких слов трудно определить, в какое семантическое поле можно их включить, ведь, например, грехи и преступления одинаково недопустимы и наказуемы как церковью, так и судом. Семантическую подгруппу, содержащую такие понятия, условно можно назвать «грех и согрешения». В данном исследовании были рассмотрены основные единицы семантического поля религии и права по их этимологии, выделены индоевропейские единицы, которые составляют ядро лексики, затем заимствования и гибридные образования. 46 % единиц, исследованных в этих двух семантических полях, являются исконными словами, 25 % - гибридными (с сочетаниями индоевропейского корня или суффикса и заимствованного корня или суффикса), 20 % - иранскими, по 4 % - греческими и сирийскими и 1% аккадского происхождения. Составленный Давидом Сыном Алавка, показывает, что армянский язык в средние века уже имел богатую и многоплановую юридическую и религиозную лексику.

Ключевые слова: *Давид Сын Алавка, «Канонический кодекс», лексика, семантические поля права и религии, этимология, индоевропейские корни, заимствования, гибридные образования*

NARINE DILBARYAN – *The Words of the Semantic Fields of Law and Religion in the Work of David Son of Alavk "Canonical Code"*. – In the Armenian literature of the XI-XII centuries, the book of laws "Canonical Code" compiled by the Monk David Son of Alavka occupies a special place. This most important work relating to legal thought and legislation in medieval literature is practically not studied from a linguistic point of view. Studying the lexical units of the semantic fields of law and religion in the "Canonical Code" by David Vardapet, we see that most of the roots and suffixes that form terms and concepts with the semantic meaning of law and religion are of Indo-European origin, they are productive even now in modern Eastern Armenian language. When compiling the "Canonical Code", David Son of Alavk used a number of sources - mainly the Bible, the works of Armenian chroniclers, philosophers and clergyman, as well as folklore materials, in which the national system of moral values, ancient beliefs and prejudices are clearly expressed.

The language of the Code, as Vardan Areveltsi, one of David's younger contemporaries, rightly noted, is "easily accessible." It occupies an intermediate position between Classical Armenian and Middle Armenian, which makes it possible to identify the process of transition from one literary language to another. This character of the language is due to the fact that, although David lived and worked in the Middle Ages, he received a high spiritual education, was a clergyman, was awarded the title of teacher-varđapet, and the language of education and science was the Ancient Armenian language.

The semantic fields of religion and law did not have clear borders in the Middle Ages. David the legislator in his book mentioned in detail about human sins and virtues. In the case of analyzing such words, it is difficult to determine in which semantic field they can be included, because, for example, sins and crimes are equally unacceptable

and punishable by both the church and the court. The semantic subgroup containing such concepts can be conditionally called "sin and crime". In this study, the main units of the semantic field of religion and law were considered by their etymology, the Indo-European units that form the core of the vocabulary were identified, then borrowings and hybrid formations. 46% of the units studied in these two semantic fields are native words, 25% are hybrids (with combinations of an Indo-European root or suffix and a borrowed root or suffix), 20% are Iranian, 4% are Greek and Syriac, and 1% are Akkadian.

The code, compiled by David Son of Alavk, shows that the Armenian language in the Middle Ages already had a rich and multifaceted legal and religious vocabulary.

Key words: *David Son of Alavk, "Canonical Code", vocabulary, semantic fields of law and religion, etymology, Indo-European roots, borrowings, hybrid formations*

ՏԱՐԱԾԱՄԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԸ
ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ

ԱՆՆԱ ԱԲԱԶՅԱՆ, ԱՆԱՀԻՏ ՅՈՒԶԲԱՇՅԱՆ

Գրաբարի եզրույթային համակարգը բազմաշերտ է. յուրաքանչյուր ենթաշերտ ունի իր ուրույն առանձնահատկությունները ինչպես բառագիտական, այնպես էլ ձևաբանական և շարահյուսական մակարդակներում: Արդի արևելահայերենի եզրույթային համակարգի սկզբնաղբյուրը հին հայերենն է: Ըստ այդմ՝ կարևորվում է գրաբարի բառ-եզրույթների և եզրույթների թե՛ համաժամանակյա, թե՛ տարժամանակյա քննությունը: Գրաբարով մատենագրությունը հարուստ փաստական նյութ է ընձեռում նրանց իմաստաստուգաբանական ուսումնասիրության համար:

Եզրույթային համակարգի յուրաքանչյուր շերտ՝ իր ենթաշերտերով, կարևորվում է ներքին համակարգվածությամբ: Նրանց գործառական հաճախականությունը տարբեր է՝ պայմանավորված երկի նպատակաուղղվածությամբ և բովանդակությամբ:

Սույն ուսումնասիրությունը նվիրված է տարածքային բաժանումներ արտահայտող բառ-եզրույթների և եզրույթների համաժամանակյա քննությանը: Բնագրային փաստագրումը կատարվել է ըստ Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» և Փ. Բուզանդի «Բուզանդարան պատմութիւնք» երկերի: Տարածական բաժանումներից քաղաքական նշանակության են այն եզրույթները, որոնք ցույց են տալիս քաղաքական բովանդակություն, օրինակ՝ **Յունաց աշխարհ, Հայոց երկիր, սահմանք երկրի Հայոց** և այլն: Տարածական ընդհանրական բովանդակության բառ-եզրույթները, ըստ հեղինակների, համարվել են հասարակական բաժանումներ արտահայտող միավորներ, օրինակ՝ *աղբյուր, ծով, կղզի, գետ* և այլն:

Բանալի բառեր – *երկիր, աշխարհ, գավառ, նահանգ, սահման, ցամաք, կղզի, ծով, ավան, բացառ*

Գրաբարի բառապաշարի համակարգում առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում տարածական բաժանումներ արտահայտող եզրույթները, որոնց իմաստաստուգաբանական և գործառական նկարագիրը կարևոր է և արդիական ինչպես տարժամանակյա, այնպես էլ համաժամանակյա առումով:

V դարի պատմիչների գլխավոր նպատակը եղել է ըստ ամենայնի նկարագրել թագավորների ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: Հայ ժողովրդի անխուսափելի պատերազմները արտաքին թշնամիների դեմ նկարագրվում են գեղարվեստական հրաշալի պատկերներով, որոնցում անթաքույց արտահայտվում է հեղինակի գնահատականը ևս:

Նրանք խիստ կարևորում են նաև հայ ժողովրդի հոգևոր և մշակութային կյանքի նկարագրությունը, մանավանդ եթե պատմիչը նպատակ է հետապնդում ներկայացնել նոր կրոնի քրիստոնեության ուժը, հոգևոր գործիչների պայքարը քրիստոնեական գաղափարախոսության ամրապնդման և տարածման համար, այդ ճանապարհին շատ հերոսների նահատակությունը:

Գրաբարի եզրույթային համակարգի յուրաքանչյուր շերտի հարուստ և հետաքրքիր դրսևորումներ ենք նկատում V դարի մատենագրության մեջ: Դրանց քննությունը կարևորվում է հետևյալ հիմնավորումներով.

1) արդի արևելահայերենի եզրույթների գերակշռող մասի արմատները առկա են գրաբարում. տարածքային բաժանումներ արտահայտող եզրույթների համաժամանակյա քննությունը փաստական կարևոր նյութ է տալիս արդի արևելահայերենում նրանց գործառական և իմաստաստուգաբանական վերլուծության համար,

2) այն կհամարի գրաբարի եզրույթային համակարգի նկարագիրը: Երկի բովանդակությամբ պայմանավորված՝ V դարի պատմագրության մեջ գրաբարի եզրույթների գործառական հաճախականությունը նույնը չէ. այսպես՝ հաճախադեպ են ռազմաքաղաքական և կրոնական բովանդակության եզրույթները՝ ի հակադրություն իրավաքաղաքական, իրավավարչական հարաբերություններ, տարածքային տարբեր բաժանումներ արտահայտող եզրույթների¹:

Տարածական, հասարակական, քաղաքական բաժանումներ արտահայտող եզրույթների քննության համար փաստական նյութ են դարձել Եղիշեի «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» և Բուզանդի «Բուզանդարան պատմութիւնք» երկերում գործառված եզրույթները²:

Քաղաքական նշանակության տարածական հարաբերություններ արտահայտող եզրույթներն արտահայտում են քաղաքական բաժանումներ, ինչպես՝ *Հայոց երկիր, Յունաց աշխարհ, սահմանք երկրի Հայոց*, իսկ հասարակական նշանակության են տարածական ընդհանրական բովանդակության բառ-եզրույթները³, օրինակ՝ *գետ, աղբյուր, բացատ* և այլն: Կատարելով իմաստաստուգաբանական վերլուծություն

¹ Տե՛ս **Ա. Աբաջյան, Ա. Յուզբաշյան**, Կրոնական բովանդակություն ունեցող բառերը Փ. Բուզանդի «Բուզանդարան պատմութիւնք» երկում, «Էջմիածին» հանդես, Է, 2022, էջ 50-65, **նույնի** Հասարակական-քաղաքական հարաբերություններ արտահայտող եզրույթները Փ. Բուզանդի «Բուզանդարան պատմութիւնք» երկում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն», Եր., 2023, 1 (40), էջ 88-100, **նույնի** Ռազմաքաղաքական և իրավական հարաբերություններ արտահայտող եզրույթները գրաբարում, Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու, Եր., 2023, 1 (29), էջ 259-271:

² **Եղիշե**, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Եր., 1989; **Բուզանդ**, Բուզանդարան պատմութիւնք, Եր., 1987: Բնագրային օրինակների էջերը կտրվեն շարադրանքում:

³ Է. Աղայանը բառապաշարը բաժանում է 3 շերտի. ընդհանուր բառեր, որոնք չունեն եզրույթային նշանակություն և գործառույթ, բառեր, որոնք կարող են ունենալ նաև եզրույթային արժեք (սրանք բառ-եզրույթներն են), և եզրույթներ, որոնք ունեն լոկ եզրույթային իմաստ: Տե՛ս **Էդ. Աղայան**, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Եր., 1984, էջ 320:

անհրաժեշտության դեպքում անդրադարձել ենք նաև դրանց գործառական նկարագրին:

Ներկայացնենք խնդրո առարկա միավորների քննությունը:

* **Աշխարհ** – ԳԲԱ-ն նշում է հետևյալ իմաստները՝ 1) ամբողջ աշխարհը, երկինքն ու երկիրը՝ իրենց մեջ գոյություն ունեցող բոլոր բաներով, 2) առանձին երկիր, տերություն, թագավորություն, 3) գավառ, նահանգ, 4) հավաքական մարդիկ, բազմություն, 5) (կրոն) երկրային կյանք, 6) ապրելու, գոյության ձևը՝ եղանակը, կենցաղավարություն, ապրելակերպ, կյանք, 7) (հունաբանությամբ) իրերի շատություն, կուտակություն⁴:

Բնագրային օրինակներ՝ «Ապա կարգեցան կազմեցան, յօրինեցան խաղաղացան **աշխարհն Հայոց** ՚ի մեջ երկուց թագաւորացն...» (Բուգ., 204), «Այլ գրով և պատգամաւ հանդիմանէր զնոսա վասն զուր աներածի **աշխարհին Հայոց**» (Եղ., 398), «Զի թեպէտ եւ **Արեաց աշխարհին** առնէր մեծապէս խաղաղութիւն...» (Եղ., 298):

Աշխարհ բառը գործածվում է իբրև առանձին տերության անվանում, ինչպես **Արեաց աշխարհ**, **Հայոց աշխարհ**, **Աղուանից աշխարհ** և այլն, որոնք քաղաքական տարածքային բաժանումներ բովանդակող եզրույթներ են: Կան նաև **աշխարհ** բառի չտեղայնացված իմաստով գործառույթներ, որոնք արտահայտում են ԳԲԱ-ում վկայված առաջին իմաստը: Այս կիրառություններում հանդիպում են նաև հոդերի հետաքրքիր գործառույթներ: Բերենք բնագրային օրինակներ՝ «Աստուած, որ արար **գաշխարհս** նոյն եկն ու ծնաւ ի սուրբ կուսէն Մարիամայ... Որպէս յոչնչէ արար **գայս** մեծ մարմին **աշխարհս**, սոյնպէս...» (Եղ., 78); «... խոստացաւ երկրորդ անգամ գալ ահաւոր զօրութեամբ յարուցանել զվեռեալս, նորոգել **զբոլոր աշխարհս**...» (Եղ., 80):

Աշխարհ բառի հետ գործածված **ս** ցուցական հոդը, որ արտահայտում է նաև որոշյալության իմաստ, ուղեկցվում է *այս* ցուցական դերանունով, որը կարող է նաև բացակայել: «**Աշխարհս** նիւթեղէն է և նիւթքս ուրիշ են և ընդ միմեանս հակառակ» (Եղ., 60): «Իսկ եթէ առ անբան **աշխարհս** այսպէս հոգ տանի Աստուած, ո ը չափ ևս առաւել առ բանաւոր **աշխարհս** մարդս» (Եղ., 70):

Գործածված է նաև **դ** հոդը. այս դեպքում կարող է գուգահեռաբար կիրառվել *այդ* ցուցական դերանունը, ինչպես՝ «Ի բագում տեղիս *այդ* **աշխարհիդ** ձերոյ գտանին գիրք նորա, ընթերցի ը, անտի տեղեկանաս» (Եղ., 58):

Ինչպես վկայում են բնագրային օրինակները, **աշխարհ** եզրույթը քաղաքական բաժանման իմաստ է ստանում որևէ տերության բաղադրյալ անվան կառույցում: Առանց իմաստային առկայացման՝ այն ունի բազմաթիվ իմաստներ. **աշխարհ**, որ ընդգրկում է Աստծուց արարված ամեն ինչ, մարդկանց **աշխարհ**, հոգևոր **աշխարհ**, հրեշտակների **աշխարհ** և այլն:

⁴ Բացատրությունները տրված են ըստ Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի բառարանի» (հ. Ա, Եր., 2000, հ. Բ, Եր., 2000): Այսուհետև՝ ԳԲԱ, ԳԲԲ: Տարբերության քննության համար հիմք է հանդիսացել Լ. Խաչատրյանի «Գրաբարի բացատրական բառարանը» (Եր., 2003), այսուհետև՝ ԼԽԳԲ:

Աշխարհ եզրույթը տարարժեքություն չի դրսևորում, սակայն նրանից կազմված բառերի համար տարարժեքության հետաքրքիր դրսևորումներ առանձնացնում է Լ. Խաչատրյանը: Այսպես՝ **աշխարհորեն** բառը դրսևորում է մակբայ – ածական տարարժեքություն: Լ. Խաչատրյանը օրինակներ է բերում Բուզանդից (ԼԽԳԲ, էջ 51). մակբայական իմաստով նշանակում է *աշխարհիկ կյանքի համեմատ*. «Յաղագս թե զհարդ միաբան աշխարհորեն ժողովէին առ հայրապետն Ներսէս (Բուզ., 54), ածականի իմաստով՝ *համընդհանուր, տիեզերական* նշանակությամբ. «Միաբան խորհեցան **աշխարհորեն** խորհուրդ» (Բուզ., 39):

Կամ **աշխարհակալ**-ը՝ իբրև բաղադրյալ անվան բաղադրիչ, ունի ածականական գործառույթ, իսկ եթե առկայացված չէ, նշանակում է *թագաւոր* (ԼԽԳԲ, էջ 60): «Մարգպան և **աշխարհակալ** (գոյական) աշխարհին Հայոց զառաջինն ի թագաւորեն պարսից զՍուրեն (Բուզ., 154)»:

* **Երկիր** – իբրև գոյական՝ ԳԲԱ-ն նշում է 8 իմաստ՝ 1) աշխարհ, երկրագնդի ցամաք, հողագունդ, 2) ցամաք, երկրագնդի ցամաք մակերևույթ, 3) որևէ ժողովրդի բնակչության վայրը, տարածությունը, 4) հայրենիք, 5) գետին, հող: Իբրև փոխանուն՝ գործառվում է երկու իմաստով՝ ա) մարդկություն, երկրագնդի բնակչություն և բ) որևէ երկրի բնակչություն, մարդիկ: Իբրև փոխաբերական իմաստ՝ ԳԲԱ-ն նշում է աշխարհական վիճակը՝ հակադրությամբ հոգևորական վիճակի: Այս եզրույթով են կազմված **յերկրէք** և **յերկրիք** դարձվածային միավորները, որ ունեն *երկրից եղածները* նշանակությունը՝ երկրավորներ, հողեղեններ: Իբրև թվական՝ ունի երկրորդ իմաստը (ԳԲԱ, 415):

Բնագրային օրինակներ՝ «Խաղաց գնաց Արշակ արքայ Հայոց մեծաց, թագաւորեաց **յերկրին** ասորեստանեայց հանդերձ հարբն իւրով և ամենայն ընտանեօքն իւրովք» (Բուզ., 104): «... եկն եհաս **յերկիրն** Հայոց և ժողովեաց զցրուեալս **երկրին** և թագաւորեաց ի վերայ նոցա» (Բուզ., 104):

* **Երկինք** – ԳԲԱ-ն նշում է հետևյալ իմաստները՝ 1) երկիրը շրջապատող տիեզերական տարածություն, 2) երկնքի երևացող կամարածև տարածությունը՝ երկնակամարը:

Բնագրային օրինակ՝ «Թերևս լիցի իմ որդի Որմիզդ անուն, արասցէ **զերկին** և **զերկիր...**» (Եղ., 48):

* **Քաղաք** – իրանական փոխառություն է: ԳԲԲ-ն առանձնացնում է հետևյալ իմաստները՝ 1) խոշոր բնակավայր՝ շինություններով, փողոցներով, հրապարակներով և այլն, 2) քաղաքի բնակչությունը:

Բնագրային օրինակ՝ «Եւ ժողովեաց ամենայն իւրոյ իշխանութեան **քաղաքաց**» (Բուզ., 144):

Բուզանդը **քաղաք** եզրույթը գործածել է նաև **որսատեղի** իմաստով: Բառի մեկնությունը տալիս է Ստ. Մալխասյանցը 59-րդ ծանոթագրությո-

⁵ Լ. Խաչատրյանի «Գրաբարի բացատրական բառարանից» վկայված բնագրային օրինակների էջերը ներկայացրել ենք բառարանին համարժեք հեղինակը փաստագրումը կատարել է ըստ «Բուզանդացոյ Պատմություն Հայոց» (Թիֆլիս, 1913) բնագրային երկի:

յամբ. «Քաղաք բառը նշանակում է նաև պարսպապատ տեղ...» (Բուզ., 427), ինչպես՝ «Այլ յերկրին Ապահունեաց յոտինս մեծի լերինն Մասեաց տեղին զայն որսասցուք տեղոջ որում անուն կոչի քաղաք Աղիորոք» (Բուզ., 21):

Ոտն բառի համար ԳԲԲ-ն նշում է 7 իմաստ, որոնցից 6-րդը՝ *ստորոտ* իմաստն է (տե՛ս վերևի վերջին օրինակը):

* **Քաղաքորմն** – նշանակում է՝ 1) քաղաքը շրջափակող պատ, պարիսպ, պատնեշ, 2) պարսպած, ցանկապատած տեղ:

Բնագրային օրինակ՝ «... հասեալ պատէին զմեծ քաղաքորմն եկեղեցոյ Աշտիշատու» (Բուզ., 16):

* **Քաղաքիկ** – նշանակում է *փոքր քաղաք*: Բնագրային օրինակ՝ «... լի և լի ծաւալեցան մինչև ՚ի փոքր քաղաքիկն Սատաղու...» (Բուզ., 16):

* **Նահանգ** – փոխառություն է պահլավերենից: ԳԲԱ-ն վկայում է հետևյալ իմաստը. «Երկրի տերիտորիայի խոշոր բաժանումներից յուրաքանչյուրը, որ ստորաբաժանվում է գավառների» (ԳԲԱ, 269): Բնագրային օրինակ՝ «Յետս կացեալ յուխտէն քրիստոնէութեան և աւերեալ զբազում տեղիս Հայոց աշխարհին, մանաւանդ զձմերոցս արքունի և կայանք զօրացն էին... **աւան** և **զբերդն** Արմաւրի, զԿուաշն **աւան**... և զամենայն **ոտն** Արագածու և **զնահանգն** Արտաշատու և զԱրտաշատն ինքնին զլիտվին և զամենայն **գեղոս** և **զաւանս**, որ շուրջ նովաւ էին...» (Եղ., 158):

* **Աւան** – փոխառություն է պահլավերենից և նշանակում է *մեծ գյուղ, փոքր կամ չպարսպատված քաղաք, գյուղաքաղաք*: Բնագրային օրինակ՝ «...տարան ՚ի Թիլն յաւանն...» (Բուզ., 34):

Ավան-ը արդի արևելահայերենում⁶ նշանակում է *ավանագյուղ, ոչ մեծ բնակավայր*: Այսօր այն նաև վարչական տարածքի անվանում է Երևանում:

* **Գաւառ** – ԳԲԱ-ն տալիս է հետևյալ մեկնությունը՝ 1) խոշոր վարչատերիտորիալ միավոր որևէ երկրի կամ պետության կազմում, երկրամաս, նահանգ, հայրենի երկիր, 2) եպիսկոպոսական թեմ (ԳԲԱ, 310): Բնագրային օրինակ՝ «...զի հնգետասան **գաւառ** զայն ձեռական իշխանութեան ունէին իբրև սեպհական ի բնէ» (Բուզ., 178):

* **Գավառ-ը** արդի արևելահայերենում ունի հետևյալ իմաստները՝ 1) վարչատերիտորիալ միավոր նահանգի և շրջանի միջև մինչև 1929 թ., 2) ծայրամաս, երկրի կենտրոնից հեռու գտնվող շրջան, 3) փխբ.՝ հետամնաց՝ քաղաքային մշակույթից ու քաղաքակրթությունից կտրված վայր, 4) մի քանի շրջաններ ընդգրկող երկրամաս, և այլն⁷: Այժմ նույն անվամբ է կոչվում Գեղարքունիքի մարզկենտրոնը:

* **Գիւղ** – նշանակում է *գյուղ, շեն, ավան*: Նրանից է բաղադրված **գեղաքաղաք** եզրույթը, որ նշանակում է «քաղաքատիպ մեծ գյուղ, քա-

⁶ Արդի արևելահայերենի եզրույթների իմաստային մեկնությունների համար հիմք ենք ընդունել Ա. Մուքիասյանի «Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարանի» (Եր., 2003) վկայումները: Բառարանը արժևորվում է ոչ միայն վկայված բառերի իմաստային խորաքննի վերլուծությամբ, որի հենքի վրա էլ ներկայացված են բառային հոմանիշները, այլև պարտադիր պատմական իմաստաբանական քննությամբ:

⁷ Տե՛ս **Էդ. Աղայան**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., 1976, էջ 222:

ղաքագյուղ ավան» (ԳԲԱ, 313): Բնագրային օրինակ՝ «...մատենաց տեր զգեղաքաղաքն զԱրշակաւանն ՚ի ձեռն հարուածոցն...» (Բուզ., 176):

Գյուղ բառ-եզրույթի համար արևելահայերենում վկայված են *նչ քաղաքատիպ բնակավայր, որտեղ զբաղվում են գլխավորապես գյուղատնտեսությամբ, գյուղաշխարհ* իմաստները⁸:

* **Կալուած** – ունի հետևյալ նշանակությունները՝ 1) ժառանգած կամ ձեռք գցած **բնակության տեղ**՝ ստացվածք, ունեցվածք, 2) մեկի իշխանության տակ գտնվող երկիր՝ **երկրամաս**, տիրույթ, 3) որևէ մեկին սեփականության իրավունքով պատկանող **հողային** անշարժ ունեցվածք: Ինչպես տեսնում ենք, այն բազմիմաստ բառ է և եզրույթ է դառնում, եթե ունի հողատարածք, երկիր, երկրամաս իմաստները, որոնք պատկանում են մեկին՝ իբրև սեփականություն:

* **Ագարակ** – ունի հետևյալ նշանակությունները՝ 1) մշակված կամ մշակելի հող՝ հանդ, 2) հողային կալվածք, 3) գյուղ, ավան, 4) ագարակային, գյուղական: Բնագրային օրինակ. «Պատրէր գոմանս ՚ի նոցանէ առատ պարգևօք, իսկ գոմանս **ագարակօք** և մեծամեծ գեղօք» (Եղ., 34): Հիշյալ օրինակում ունի գոյականական գործառույթ, սակայն այն կիրառվում է նաև իբրև ածական՝ դրսևորելով գոյական-ածական տարաբերություն. «Գրեաց յամենայն **ագարակ** տեղիս» (ԼԽԳԲ, 16):

* **Անապատ** – փոխառություն է պահլավերենից, նշանակում է՝ 1) անշեն, անբնակ, 2) ամայի, վայրի, ավերակ, 3) ջրից զուրկ և աննշան բուսականությամբ ընդարձակ ավազուտ տարածություն, 4) փխբ.՝ զուրկ, թափուր, դատարկ, անմասն: Բնագրային օրինակ՝ «... և գունդ-գունդ դարձեալ գումարէին ի նոցանէ յերկիր հեռաւոր՝ յամուրս **անապատին** ՚ի մարտ պատերազմի թշնամեացն...» (Եղ., 42):

Անապատ բառը դրսևորում է գոյական-ածական տարաբերություն: Իբրև ածական Լ. Խաչատրյանը նշում է *անշեն, անբնակ, վայրի* իմաստներով գործառույթները, իբրև գոյական՝ 1) *ավազադաշտ, անբնակ տեղ, 2) վանք, մենաստան* իմաստներով գործառույթները (ԼԽԳԲ, 30): Մեր քարտագրած օրինակում այն ունի *անբնակ տեղ* իմաստը:

Պատմական երկերում հանդիպում են հատվածներ՝ հարուստ տարածական բովանդակությամբ եզրույթներով: Ներկայացնենք նրանցից մեկը.

«...կապեցին, կախեցին, զմանուկն Գրիգորիս զագույ ձիոյն, և արձակեցին ընդ **ծովեզեր դաշտին հիւսիսական ծովուն** մեծի, արտաքոյ իւրեանց բանակին ՚ի **դաշտին** Վատենայ... Եւ ապա բարձին զնա որք ընդ նմա երթեալ էին ՚ի **գաւառէն** Հարանդայ և բերին ՚ի **գաւառն** իւրեանց ՚ի **կողմանս** Աղուանից ՚ի **սահմանս** Հայոց ՚ի Հարանդ, ՚ի գեղօղն որ անուանեալ կոչի Ամարագ...» (Բուզ., 26):

* **Դաշտ** – փոխառություն է պահլավերենից, նշանակում է՝ 1) ցածրադիր և հարթ տարածություն, 2) արոտավայր, արոտատեղ, 3) մշակո-

⁸ Նույն տեղում, էջ 248:

վի տարածություն, հանդ, 4) փխբ.՝ որևէ բանի ասպարեզ կամ ընդարձակ տարածություն:

* **Տով, ծովեզր** – ունի հետևյալ իմաստները՝ 1) ցամաքով շրջապատված դառնադի ջրով ջրային ընդարձակ տարածություն, 2) ընդարձակ ծավալված ջուր կամ այլ հեղուկ՝ նյութ, 3) (Հին կտակարանում) արևմուտք՝ արևմտյան կողմը (Միջերկրական ծովի պատճառով, որ գտնվում է Պաղեստինից դեպի արևմուտք), 4) պղնձե մեծ ավազան, 5) փխբ.՝ ալեկոծություն, հուզմունք, ծփանք, 6) ած.՝ ծովի նման մեծ:

Տովեզր նշանակում է ծովափ:

* **Կղզի** – աքքադական փոխառություն է: Նշանակում է *ջրով շրջապատված ցամաք*: Բնագրային օրինակ՝ «Յայն կղզուց զայս օրինակ կերակրեալ լինին ի ծովէ անտի...» (Բուզ., 148):

* **Աղբիւր** – նշանակում է՝ 1) ջրի աղբյուր, 2) ակ, ակունք, 3) փխբ.՝ անձ՝ առարկա, երևույթ, որից բխում են բարիքներ, օգուտներ և այլն: Բնագրային օրինակում ունենք առաջին իմաստով գործառույթ. «...ի տեղուջն ուր եղեալ էր զգլուխ իւր բղխեաց **աղբիւր** և արբին նան և որ ընդ նման էին, որ մինչև ցայսօր ասեն այնմիկ **աղբիւր** Յակոբայ» (Բուզ., 38): Առաջին իմաստով էլ այն արժևորվում է իբրև տարածական բառ-եզրույթ:

* **Գետ** – նշանակում է՝ 1) ջրի մեծաքանակ հոսանք, որ ընթանում է իր բնական հունով, 2) հեղուկի մեծ քանակություն: Բնագրային օրինակ՝ «...որ շուրջ զնոքօք էր, որ կայ ի կողմանս **գետոյն** Եփրատայ» (Բուզ., 18):

* **Պողոտայ** – փոխառություն է ասորերենից: Նշանակում է՝ 1) լայն և ուղիղ փողոց քաղաքում, 2) քաղաքի հրապարակ, քաղաքամեջ, 3) լայն ճանապարհ: Բնագրային օրինակ՝ «... և ոչ կցեցին ՚ի միմեանս վասն **պողոտայի** ճանապարհին...» (Բուզ., 32):

* **Աշխարհապողոտայ** եզրույթը նշանակում է *լայն, ընդարձակ ճանապարհ* (ԳԲԱ, 158): Բնագրում ունենք **պողոտայ** եզրույթի գործառույթը:

* **Ճանապարհ** – նշանակում է՝ 1) գետնի վրա անցուղարձի համար բացված ուղի, արահետ, 2) անցման տեղ, անցում, 3) անցած կամ անցնելիք տարածությունը, 4) ընթացքի ուղղությունը, 5) փխբ.՝ կյանքի ապրելակերպ, կենցաղավարություն, 6) փխբ.՝ մի բանի հասնելու միջոց, եղանակ: Բնագրային օրինակ՝ «... և պատուով առաջնորդէր նոցա զերկայնութիւն **ճանապարհին** անդրէն յերկիրն Հայոց» (Եղ., 102):

* **Հրապարակ** – փոխառություն է պահլավերենից: Նշանակում է՝ 1) **քաղաքի մեջ ընդարձակ** տեղ՝ շինություններով շրջապատված, 2) վաճառանոց, շուկա, առևտրի վայր, 3) արքունի դահլիճ՝ ատյան, որտեղ դատական քննություններ են կատարվում, 4) հրապարակում հավաքված բազմություն, ամբոխ: Իբրև **տարածական եզրույթ**՝ գործածված է առաջին իմաստով: Բնագրային օրինակներ՝ «... և իւրով լնուլ, և ՚ի **հրապարակի** իւրում ՚ի տեսիլ վանականաց կանգնել հրամայէր» (Բուզ., 90):

«Եւ օր ըստ օրէ բերէին իբրև զգէշ ընկենուին ի մեծ **հրապարակին**...» (Եղ., 280):

* **Կողմն** – նշանակում է՝ 1) որևէ բանի կողքային տարածությունը կամ ուղղությունը, 2) մի բանի աջ կամ ձախ մասը, կողք, 3) ուղղություն, 4) մաս, բաժին, 5) որոշ ուղղությամբ ընկած երկիր, գավառ (մնացյալ իմաստները տարածական իմաստին չեն առնչվում՝ 6) (կզմխս.) կող, կողոսկր, 7) հակառակ կողմը, մի կողմը, 8) նման մարդ կամ մարդկանց խումբ՝ հակադրված մի ուրիշ մարդու կամ մարդկանց խմբի հետ):

Բնագրային օրինակ՝ «Եւ իբրև այսպէս զամենայն **կողմանց** հարեալ վատթարացաւ, անկաւ...» (Եղ., 280):

* **Կոյս** – ունի երկու իմաստ, որոնցից մեկը տարածական է՝ *կողմ, դէպի*: **Կոյս կոյս** բարդությունն ունի **այս կողմը** իմաստը (ԳԲԱ, 668): Բնագրային օրինակ՝ «... այլ խրամատեաց զպահակն ճորայ և անցոյց **յայս կոյս** զգօրսն Մասքթայ...» (Եղ., 398):

* **Տազ** – նշանակում է ծայր, մանավանդ որևէ առարկայի տարածության վերջնային մաս: Նրանից է բաղադրված **ծագէ ի ծագ**, ծայրից ծայր իմաստով բարդությունը: Բնագրային օրինակ՝ «...որում տեղեացն Ոսկիք կոչեն. ՚ի նոյն **ծագս** էր բնակեալ մեծն անապատաւորաց զինդ» (Բուզ., 414):

Տազ եզրույթը տարարժեքություն չի դրսևորում:

* **Տակ** բառ-եզրույթը բազմիմաստ է և դրսևորում է գոյական-ածական տարարժեքություն: Իբրև գոյական՝ նշանակում է՝ 1) *ծերպ, ճեղքվածք, անցք, խորշ*, 2) *անձավ, բույն*, իբրև ածական՝ *ծակված, ծակ ունեցող* (ԼԽԳԲ, 166):

* **Բացատ** եզրույթը դրսևորում է գոյական-ածական տարարժեքություն: Իբրև գոյական՝ նշանակում է՝ 1) *ազատ տեղ, տարածություն, հեռավորություն*, 2) *սահման, անջրպետ*, 3) *քաղաքամերձ վայր*. իբրև ածական՝ նշանակում է՝ *հեռավոր, ընդարձակ, բացօթյա*: Լ. Խաչատրյանը օրինակը բերել է Բուզանդից. «Նոքա **ի բացատ** յանյարկ տեղիս ասեին կալ աղօթս» (Բուզ., 79):

* **Սահման** – փոխառություն է պահլավերենից: Ունի հետևյալ նշանակությունները՝ 1) եզր՝ ծայր, որտեղ մի բան վերջանում է, 2) վայրերը՝ գավառները ևն միմյանցից բաժանող գիծ, սահմանագիծ, 3) որևէ սահմանագծից ներս գտնվող վայր՝ տարածություն, 4) մի բանի՝ երևույթի որոշված սահմանված թույլատրելի չափը: Մնացած իմաստները տարածական բովանդակություն չունեն (ԳԲԲ, 440):

Մեր դուրս գրած բնագրային օրինակում գործածված է 2-րդ իմաստով. «... ՚ի կողմանս Աղուանից, **ի սահմանս** Հայոց...» (Բուզ., 26):

* **Տեղ** – ԳԲԲ-ն առանձնացնում է 3 իմաստ, որոնցից 3-րդ իմաստով է այն տարածական բովանդակության **վայր** (ԳԲԲ, 552): Բառը փոխառություն է ասորերենից: Բնագրային օրինակ՝ «...ձերբակալ արարեալ զորդի թագաւորին անդէն **ի տեղւոջն** հրամայէր սպանանել» (Եղ., 398):

* **Բերդ** – կրկին փոխառություն է ասորերենից: Նշանակում է *պաշտպանության համար կառուցված պարսպասպատ ամրություն, ամրոց*:

Բնագրային օրինակ՝ «Եւ եկն եմուտ թագաւորն Պապ յերկիրն Հայոց և թագաւորեաց ՚ի վերայ նորա և թափեաց յինքն յամուր ամուր **բերդիցն**, գոր կալեալ էր պարսկացն և **բերդն** Դարօնից, որ է յերկրին Կոգայ...» (Բուգ., 288):

* **Լեառն** – նշանակում է *լեռ, սար*: Բերենք բնագրային մի օրինակ՝ «... զի բանակեալ էին նոքա ՚ի **լերինն**, որ կոչի Յլու գլուխ...» (Բուգ., 30):

Գրաբարի բառ-եզրույթները տարարժեքության դիտակետից քննելով՝ ակնհայտ են դառնում բառիմաստի, եզրույթային իմաստի և նրանց խոսքիմասային իմաստների փոխկապակցվածությունը և դրանով էլ պայմանավորված՝ նրանց գործառույթը շարահյուսական մակարդակում: «Այդ կարգի բառերը, որպէս բառույթային միավորներ, բնագրից դուրս ընդհանուր ձևով համատեղում են տարբեր խոսքիմասային իմաստներ ու արժեքներ, սակայն դրանց երկատված բառիմաստներն ու խոսքիմասային արժեքները հստակ տարբերակվում են առանձին կիրառությամբ. ձևաբանական արժեքի բաշխումը կատարվում է շարահյուսական մակարդակում, քանի որ իմաստագատիչ մյուս գործոնները տվյալ դեպքում չէզոքանում են»⁹:

Վերը նշել ենք, որ տարածական՝ հասարակական և քաղաքական բաժանումներ արտահայտող բառ-եզրույթներից և եզրույթներից քչերն են դրսևորում տարարժեքություն: Նկատելի է մի հանգամանք. տվյալ միավորը կարող է ձևաբանորեն տարիմաստ չլինել, բայց դրանով բաղադրված ածանցավոր կամ բարդ կառույցները դրսևորեն ձևաբանական տարբեր իմաստներ: Ասվածը հիմնավորելու համար դիտարկենք **գաւառ** և **գաւառական** բառ-եզրույթները: **Գաւառական**-ը դրսևորում է ածական-գոյական տարարժեքություն: Իբրև ածական՝ այն նշանակում է *գաւառային*, իբրև գոյական՝ *գաւառի բնակիչ* (ԼԽԳԲ, 99): **Գաւառացի** բառը դրսևորում է ածական և գոյական տարարժեքություն՝ իբրև ածական նշանակելով *նույն գաւառից*, իբրև գոյական՝ *նույն գաւառի բնակիչ* (ԼԽԳԲ, 99)¹⁰:

* **Լեառն** եզրույթից ունենք **լեառնական**, **լեռնական** բառերը, որոնք դրսևորում են ածական-գոյական տարարժեքություն: Որպէս ածական ունի *լեռան հատուկ*, *լեռնային* իմաստը, որպէս գոյական՝ *լեռան բնակիչ* (ԼԽԳԲ, 148): Լ. Խաչատրյանի բերած բնագրային օրինակը Բուգանդից է. «Էր եղբայր մի Փաւստեայ եպիսկոպոսի, **լեռնական** սքանչելի» (Բուգ., 224): Նշանակում է *լեռնաբնակ*, *մենակյաց*, *անապատական*, *ձգնավոր* (ԼԽԳԲ, 149):

* **Ցամաք** – նշանակում է՝ 1) ցամաքային ընդարձակ տարածություն, երկիր, 2) չոր, ոչ ջրապատ տարածություն, 3) ջրով շրջապատված տարածություն, կղզի, թերակղզի (ԼԽԳԲ, 352): Այն ունի նաև ածականի իմաստ՝ *անջորդի*, *չոր*, *բուսականությունից զուրկ*: Այսինքն՝ ասորերե-

⁹ Լ. Խաչատրյան, Գրաբարի բացատրական բառարան, Եր., 2003, էջ 6:

¹⁰ Բնագրային օրինակները տե՛ս Լ. Խաչատրյանի «Գրաբարի բացատրական բառարանի» նշված էջերում:

նից¹¹ փոխառված **ցամաք** եզրույթը դրսևորում է ածական-գոյական տարարժեքություն (ԼԽԳԲ, 352):

Այսպիսով՝ ամփոփելով նշենք, որ տարածական բաժանումներ արտահայտող եզրույթները հաճախադեպ չեն: Դրանց շարքում ընդգրկել ենք քաղաքական բաժանում արտահայտող եզրույթները և ընդհանրական տարածական նշանակության բառ-եզրույթները:

Ներկայացված 30 եզրույթներից և բառ-եզրույթներից 6-ը փոխառություն են պահլավերենից, 4-ը՝ ասորերենից, 1-ը՝ աքքադերենից, իսկ մնացյալը բնիկ բառեր են:

Տարարժեքություն դրսևորում են որոշ բառ-եզրույթներ. ըստ որում՝ տվյալ եզրույթից ձևավորված այլ բառեր ևս կարող են լինել տարարժեք, ինչպես՝ **գաւառ-գաւառական, աշխարհ-աշխարհօրէն** և այլն: Տարածական բաժանումներ արտահայտող եզրույթների և բառ-եզրույթների սույն ուսումնասիրությամբ փորձել ենք ամբողջացնել գրաբարի եզրույթային համակարգը:

АННА АБАДЖЯН, АНАИТ ЮЗБАШЯН – Термины, выражающие пространственные разделения в габаре. – Лексика габара хорошо изучена, но входящая в ее состав терминосистема еще не полностью проанализирована. Именно поэтому рассмотрение терминов габара очень важно и актуально.

Система терминов габара многослойна. Каждый подуровень имеет свои особенности на лексическом, морфологическом и синтаксическом уровнях. Основой формирования терминосистемы современного восточноармянского языка является терминосистема древнеармянского языка. Соответственно, важно исследовать крылатые фразы и термины древнеармянского как с синхронной, так и с диахронической точек зрения. Библиография габара дает богатый фактический материал для этимологического изучения. В частности, в историографии представлена внешняя и внутренняя политика, духовная и культурная жизнь царей, государственный уровень терминосистемы с его подуровнями выделен внутренними согласованиями, их продуктивность варьируется в зависимости от их назначения и содержания.

Данное исследование посвящено одновременному рассмотрению словесных терминов и терминов, выражающих территориальное деление с семантико-этимологической точки зрения. Номенклатуру терминов мы выделили по книге Егише «О Вардане и Армянской войне» и Павстоса Бюзанда «История Бузандаран». Среди пространственных делений многие термины имеют политическое содержание, например, **Յունաց աշխարհ, Հայոց երկիր, սահմանք երկրի Հայոց** и т. д. Согласно этимологическому анализу, 4 из 30 представленных терминов заимствованы из сирийского языка, 6 - из пехлевийского, 1 - из аккадского, а остальные являются исконными словами. Наряду с семантико-этимологическим анализом мы также выделили их морфологические особенности, принадлежность к разным частям речи, переходы, делая акцент на функциональной целостности данных терминов.

Ключевые слова: страна, мир, провинция, государство, граница, земля, остров, море, поселение, поляна

¹¹ Ասորերենից փոխառությունների մեկնությանը անդրադարձել է Հ. Հյուբշմանը «Հայերենի քերականություն» (Եր., 2003) աշխատության մեջ: Ի թիվս ասորերենից փոխառյալ բառերի՝ հեղինակը մեկնաբանում է նաև տարածական բաժանումներ արտահայտող եզրույթները (էջք 308, 313, 316, 318):

ANNA ABAJYAN, ANAHIT YUZBASHYAN – *Terms Expressing Spatial Divisions in Old Armenian.* – Grabar's vocabulary has been thoroughly and deeply investigated, but its terminological system which is its constituent part has not been completely analyzed yet. For this reason the examination of the terminological system of Old Armenian is very important and up-to-date.

Old Armenian's terminological system is multi-layered; each sub-layer has its own characteristics at the lexical, morphological and syntactic levels. The source of the term system of Modern Eastern Armenian is the term system of Old Armenian. Accordingly, it is important to examine Old Armenian word-forms and terms from both synchronic and diachronic points of view. Old Armenian literature provides rich factual material for their semantic- etymological study. In particular, the historiography presents the foreign and domestic policy, the spiritual and cultural life of the kings.

Each layer of the terminological system with its sub-layers is important with by its internal coordination. Their functional frequency varies depending on their purpose and content.

The given study is dedicated to the synchronic investigation of word-terms and terms expressing territorial divisions from the semantic-etymological point of view. We made the original documentation according to Yeghishe's works "About Vardan and the Armenian War" and Pavstos Buzand's "Buzandaran History". Among the spatial divisions, the terms showing political content are of political significance, for example, the world of the Greek people, Country of Armenians, of the border of the country of Armenians, etc. We considered the word-terms of general spatial content units expressing social divisions, such as: source, sea, island, river, etc. According to the semantic-etymological examination carried out by us, 4 of the presented 30 terms are borrowed from Assyrian, 6 from Pahlavi, 1 from Acadian, and the rest are native words.

Key words: *country, world, province, state, border, land, island, sea, burg, glade*

EPISTEMOLOGY AND LANGUAGE OF SCIENCE FICTION

GAIANE MURADIAN, SHUSHANIK PARONYAN

Background knowledge plays an important role in understanding and appreciating both visual and literary creations. As society becomes more knowledgeable, more mature, technologically more advanced, and more sophisticated, the knowledge required to appreciate arts, including verbal art, increases greatly. In the comprehension of science fiction (SF), equal to reading experience, a substantial degree of background knowledge is needed to perceive the narrative and the plot devices, properly appreciate the informative and the aesthetic aspects of the discourse, and contemplate its consequences. This background knowledge challenging human intellect in SF is based on epistemology – the theory and construction of knowledge and the study of knowledge acquisition addressing cognitive sciences, involving an awareness of certain aspects of reality and seeking to discover what is known and how it is known. Moreover, in its relation to SF, epistemology explains why our minds relate to reality and how these relationships are either valid or invalid. Hence, the results of the present study based on case study, extrapolative and linguostylistic methods of investigation, show that epistemology helps to distinguish between the truth and falsehood as we obtain knowledge from the world around us and, in this case, from such a literary genre as SF.

Keywords: *Epistemology, science fiction, epistemic value, extrapolation, cognitive estrangement/novum*

Introduction

Epistemology (derived from the Greek *episteme* – *knowledge* and *logos* – *logical discourse*), according to D. B. Annis, N. Porter and G. Graham¹ is the science concerned with the theory of knowledge and encompasses the study of construction and comprehension of knowledge. Ferrier, as H. Chisholm and Epistemology² claim, coined the term *epistemology* on the model of *ontology* to designate the branch of philosophy which aims at discovering the meaning and understanding of knowledge and refers to studying and evaluating the world around us. Accordingly, without epistemology, we would have no reason to believe in our thoughts and actions. We need epistemology in order to accept

¹ **Annis D. B.**, A contextualist theory of epistemic justification // American Philosophical Quarterly, 2015 15, p. 213–219, **Porter, N.**, Epistemology. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Stanford, CA, 2005: The Metaphysics Research Lab, **Graham G.**, Scottish philosophy in the 19th century. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Stanford, CA, 2020: The Metaphysics Research Lab.

² **Chisholm H.**, Ferrier, James Frederick. Encyclopedia Britannica, 10, 287-296. Cambridge: Cambridge University Press, 1911, **Epistemology** // Oxford English Dictionary, (2014). <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199976720.001.0001/acref-9780199976720-e-685>Oxford Reference.

reality and live our lives in a successful pursuit of truth. Extrapolation³ alludes that extrapolation or inference “of an unknown from something that is known” and prediction of the future is “projecting, extending, expanding known data or experience” in order to guess, think, imagine and create.

Then, one of the major questions that we might ask, will be where the known or knowledge comes from. We assert that knowledge comes from epistemology and the human ability to reason, and, therefore, obtain the power to know. We can also contend that humans become knowledgeable when they experience certain life situations, when they learn and imagine, for example, while painting, watching a movie, playing a musical instrument or reading a book. We may insist that man can only learn when s/he experiences life through her/his own senses.⁴ D. M. Borchert, M. Steup and R. Neta⁵ argue that whatever senses teach us, is based on three main conditions of epistemology: *belief, truth and justification*. Truth occurs when we believe that no false propositions are discerned. Consequently, in order for something to be regarded as knowledge, we must believe it is true and logically justified. In speech, truth is typically an expression of trust towards what is said or written, what we believe is true or can be true, everything we accept as true for ourselves from a cognitive or conceptual point of view.

One of the central questions of epistemology in general, and of science fiction (SF) in particular is the relationship of reason and emotion, intellect and imagination, fact and fiction. SF writer and theorist D. Suvin⁶ names the split between reason (and/or cognition) and emotion (and/or imagination) “bourgeois polarization of reason and emotion” or “unhealthy polarization” because both in the real world and in science fiction the two are mutually constitutive rather than oppositional or polar, and both are modes or subdivisions within the overarching domain of people’s cognition, knowledge and comprehension of their common world and existence. Therefore, science fiction is “a literary genre whose necessary and sufficient conditions are the presence and interaction of estrangement and cognition, and whose main formal device is an imaginative framework alternative to the author’s empirical environment”⁷. “[...] it is distinguished by the narrative dominance or hegemony of a fictional ‘novum’ validated by cognitive logic”⁸.

³ See Extrapolation // Cambridge Dictionary, 2021. Retrieved April 7, 2022, from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/extrapolate>, Extrapolation // Merriam Webster Dictionary, 2022. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/extrapolate>

⁴ Further, there is a theologically-driven concept of knowledge, which suggests that knowledge is God-given. This suggestion pertains to divine revelation and tends to blur the line between belief and knowledge, since there are many different religions. Thus, the religious approach cannot be accepted from the point of view of epistemology and SF.

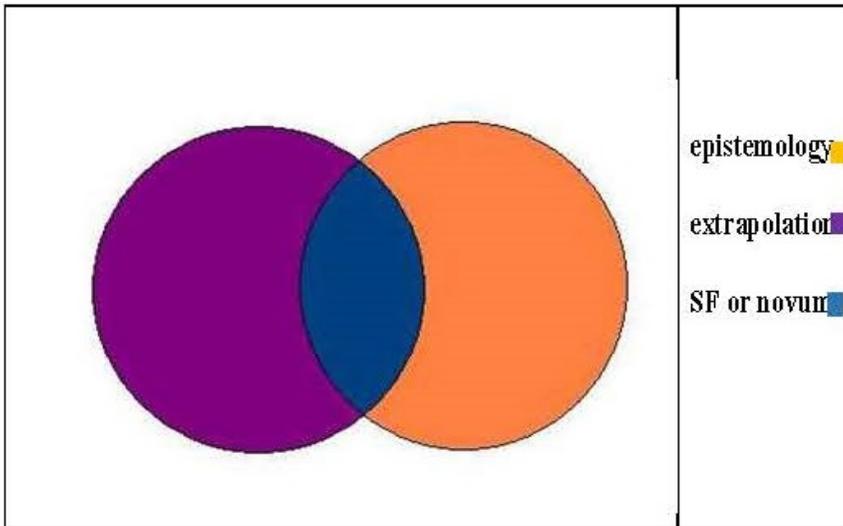
⁵ **Borchert D. M.**, Epistemology // Encyclopedia of Philosophy, 3, US: Macmillan, 2006, p. 140-152, **Steup M.**, **Neta, R.** Epistemology. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Stanford, CA, 2020: The Metaphysics Research Lab.

⁶ **Suvin D. R.** On cognitive emotions and topological imagination. Conference on after Postmodernism at University of Chicago, 1997, 68, p. 151-187.

⁷ **Suvin D. R.** Metamorphoses of science fiction: On the poetics and history of a literary genre. New Haven and London: University of Yale Press, 1979, p. 8.

⁸ **Suvin D. R.** Estrangement and cognition. Strange Horizons, 2014, p. 17. <http://strangehorizons.com/non-fiction/articles/estrangement-and-cognition/>

Novum

For D. Suvin, the key to cognitive estrangement or epistemic extrapolation is the presence of novelty/innovation – the novum or the cognitive novum – the device that is absolutely new, that converges epistemology and extrapolation, and whose presence compels us to imagine in a logical way of conceiving our world. Those works of SF that could be characterized as using cognitive estrangement rely on no one particular hypothesis, but instead on the epistemic presentation of alternative realities and imaginative pictures. In other words, no matter how much imaginative a SF creation is, it has a unique *epistemic value* which can neither be denied, nor neglected.

In the analyses of SF contexts in the following part of the study we intend to show that science-fictional novum, even when expressed in immense “proportions” of extrapolation (projection of known data or experience), never becomes unreasonable, illogical or thoughtless because it is based on epistemology (comprehension and construction of knowledge) which is a means of distinguishing between truth and falsehood as we obtain knowledge, a means of perceiving the narrative and the plot devices, properly appreciating the informative and the aesthetic aspects of the discourse and contemplating its consequences.

The Epistemic Value of SF Contexts in Discourse

Thus, epistemology envisions that the science fictional imaginative is cognitive, that all the scientific notions in the genre should function within human logic, being scientifically possible or thought to be possible. The following terms and word combinations used to characterise SF are good examples of convergence of epistemology and extrapolation (concepts and images) and, respectively, of the cognitive novum: *intellective fiction*; *epistemic fiction*, *rational fiction*; *speculative fiction*; *scientific fiction*; *imaginary science*; *art dependent of intellect*; *speculative imagination*; *imaginative speculation*; *technology of emotions*; *reasoned*

extrapolation; logical imagination; cognitive imagination. They also show that SF is a discourse based on the juxtaposition and correlation of factitious and fictitious linguistic units. This means, according to D. R. Suvin⁹, that the novum is expressed in a modern, original and unique language which is based on linguistic units juxtaposing epistemology/cognition and extrapolation/ imagination. By emphasizing the epistemic basis and the rational scientific dimension of SF discourse, Suvin excludes flights of fancy associated with fantasy and realistic/traditional fiction. Therefore, science fictional epistemic truth is closely connected with scientific extrapolation which itself includes the SF key concept of change and is linguistically presented as an imaginative modification or transformation of a certain scientific notion, fact, theory or principle. In other words, extrapolation applies to linguistically expressing human experience to project, extend or expand known experience into an area not known or previously experienced so as to arrive at the knowledge of the unknown. We will proceed to discuss this notion in SF contexts which present linguistic or discourse pieces from physics, philosophy, anthropology, sociology.

Epistemology of Hard SF (Physics)

Let us try to demonstrate how epistemology and extrapolation function in a discourse context of Hard SF (based on natural sciences), which is considered to be scientifically more “serious”, as compared with Soft and Social SF (based on social sciences and the humanities). The scientific methods of analyses to be applied to interpret and reveal the epistemic value of pieces of SF discourse will be the methods of extrapolative and linguostylistic analyses. The context of *Physics SF* below is an utterance taken from D. Brin’s *Heaven’s Reach*:

*Caterpillar ribbed, with rows of talonlike protrusions that bite into spacetime, the vessel claws its way against a bitter gale.*¹⁰

Brin’s novel is about the human and dolphin crew members of the spaceship *Streaker*, their flight to remote galaxies, their relation with new societies of refugee species and usage of machinations of ancient alien intelligences. The names of the societies – *Jijo*, *Jophur*, *Hydrogen Breathers*, *the Retired*, *Machines*, *the Transcendent* – are typically science fictional invented proper-name neologisms. At first sight the one-sentence utterance seems to be an extended metaphor including the following linguistic units realizing their functional goals on the metasemiotic level: *Caterpillar ribbed* [...] *vessel* (indirect comparison); *to claw* (adherently connotative word) which describes through the verbal syntagma *claws its way* how the spaceship is managing the counter-storm; the lexical syntagma *talonlike* (-like is a productive suffix) and the epithet *bitter gale*. However, the SF discourse marker *bite into spacetime* which is not an imaginative metaphor as it may seem at first sight, but a scientific syntagmatic term used in its direct meaning, shows that we have come across an example of epistemic extrapolation closely related to the cognitive science of physics. The fact is that the permanent extension of space is a scientific truth, and the author’s extrapolation is based on this principle – if it were possible to create powerful blades (which has been done by the scientists in the

⁹ Suvin D. R. 1979. Op.cit.

¹⁰ Brin D., *Heaven’s Reach*. NY: Bantam Books, 1998, p.8

novel), which could somehow *tear the membrane* of space time, spaceships flying at the speed of light would become a reality. It is this very, theoretically possible scientific fact that – serving as a source of extrapolation – has become a means of realizing the age-old human dream of flying at the speed of light.

K. Sullivan¹¹ argues that extrapolative analysis is a good means in the study of metaphor in general, and in metaphor created through extrapolation in particular. According to M. S. McGlone¹², the linear extrapolation function or equation can serve as a linguistic and conceptual tool for the analysis of metaphor. As the metaphor is an inherent comparison, and not a categorical statement, it could easily adjust to the mathematical linear extrapolation equation $y = cx + a$, where x and y are the variables of the comparison and c and a are the constants (invariables). Below is an example of a linguistic extrapolation from a cyberpunk novel of Gibson's *Neuromancer*, in which linear extrapolation serves as a conceptual/cognitive tool.

Night City was like a deranged experiment in social Darwinism, designed by a bored researcher who kept one thumb permanently on the fast-forward button.¹³

The city which is of great interest to the author is the *Night City*, which, extrapolating through the simile *like a deranged experiment*, presents itself as the crazy, insane city of the computerized future. In the linguistic structure of the utterance the constituent *Night City* (y) is a variable in the sense that the city absorbed in the virtual reality could be described in other ways, say, the real name of the city or the same word-combination with a definite article and in lowercase, and naturally with a weaker stylistic charge. The constituent *was like a deranged experiment* (c) is invariable in the sense that the city with its craze pulse – the indispensable part of the protagonist's life and the hypertechnological dystopian reality – could not be characterised otherwise than *frantic, desperate* and *wild*. The stylistic impact of the invariable is doubled by the epithet *deranged experiment* and multiplied by the variable *in social Darwinism* (x), which is an epistemic unit and as such realizes a cognitive function. On this greatly depends not only the epistemic value of the utterance but also that of the variable y (*Night City*), as well as the further extrapolation of the invariable c (*was like a deranged experiment*). Without being aware of the epistemology of Social Darwinism, it would not be easy to perceive the author's extrapolation and interpret the negativity/pessimism characterizing the city.

Therefore, the theory of Social Darwinism refers to various ways of thinking that emerged in the 1870s in Europe and America attempting to apply the evolutionary concepts of natural selection and “survival of the fittest” to human society. This means that in any human society the poor and the weak should perish and the rich and the strong should survive and reproduce. After World War II, as R. Williams and G. Claeys¹⁴ confirm, the theory of Social Darwinism was rejected

¹¹ Sullivan K., *The linguistic structure of literary metaphor*. Berkeley: University of California Press, 2007.

¹² McGlone M. S. Conceptual metaphors and figurative language interpretation: Food for thought? *Journal of Memory and Language*, 1996, 35(4), p. 544-565. <https://doi.org/10.1006/jmla.1996.0029>

¹³ Gibson W., *Neuromancer*. NY: Ace Books, 1986.

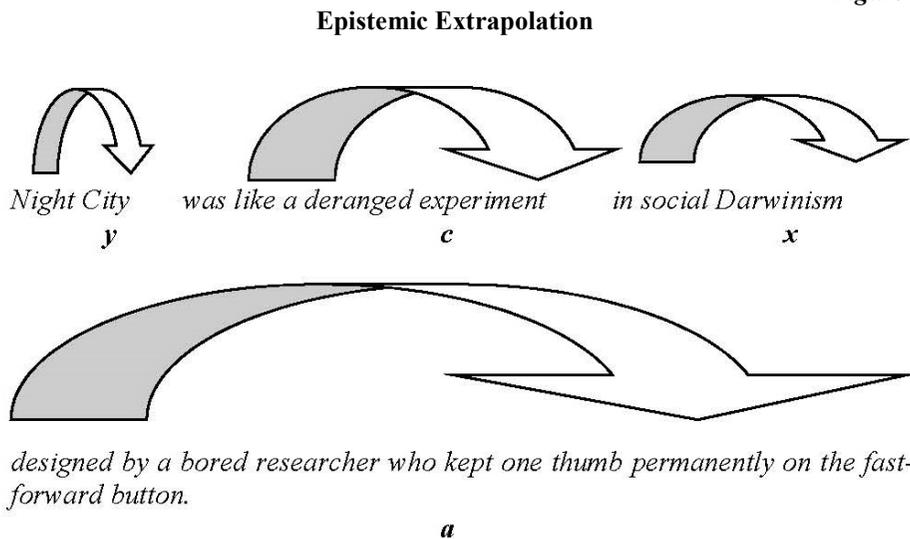
¹⁴ Williams R., *Social Darwinism*. Herbert Spencer: Critical Assessment, London, NY: Routledge, 2000, p. 186-199, Claeys G., *The Survival of the Fittest and the Origins of Social Darwinism*. *Journal of the History of Ideas*, 2000, 61(2), p. 223-240. <http://doi.org/10.1353/jhi>.

because its policy designed to reward the most competitive, were considered anti-philanthropic and violating people's moral and physical right to existence.

Gibson's view of Social Darwinism, as well as the extrapolated variable *in social Darwinism* (*x*) are expressed through the invariable metaphor *designed by a bored researcher who kept one thumb permanently on the fast-forward button* (*a*), meaning that the mentioned theory was created by a bored scientist who is ready to immediately forget it. The picture of the extrapolation will be more clear if we try to start from the opposite direction – from source to target – the superficial and absurd theory of the bored scientist (*a*), i.e. the theory of social Darwinism (*x*) with its typically crazy experiment (*c*), presents the computerized city of the future (*y*). The nominative constituent *Night* in the adjectival syntagma *Night City* in its turn makes the whole utterance still more negatively connotative – it is not only a dark night, but cruelty, deceit and duplicity reign supreme in the city. At large, the semantic domain of the comparison includes two objects – the crazy city and the no less crazy theory of social Darwinism.

The figure of the mentioned comparison-extrapolation will be presented follows:

Figure 2

Epistemology of Philosophical SF

Epistemology functions well in *Philosophical SF*. Moreover, S. Schneider¹⁵ argues that SF at large has its roots in philosophy. Actually, the genre grew out of philosophy. The most important Discourse Philosophy theories, principles and questions that form the epistemic basis of modern SF are related to the genre's serious and imaginative engagement with reality, human existence, universal and individual, spiritual and material values, human reasonable and emotional realms,

2000.0014. S2CID 146267804

¹⁵ Schneider S., *Science Fiction and Philosophy: From Time Travel to Super Intelligence*. Haboken, NJ: Wiley-Blackwell, 2009.

free will, morality, ethics, arts, the role and significance of social ideals in society, relativity, sexual equality, multiculturalism, ethics of revenge, and of course meaning of life and immortality.

G. Muradian¹⁶ has discussed the SF immortality concept in detail, firmly believing that the best works of SF are actually thought experiments or extrapolations of philosophical epistemic notions referring to a key notion of Philosophical SF – immortality as opposed by death which is denied by both philosophy and by science, especially medical and biological sciences experiencing extension of life. SF immortality (not eternity) is not a fantasy, it must be possible even though science hasn't achieved it yet. For many SF authors longevity is essential for the full reconciliation of the individual consciousness with the broader world; a longer life gives more chances for self-realization, psychological development and contribution to humanity rather than being a way of destroying the world. J. M. Fischer stated that “A common trait of SF is its faith in the ability of technology to accelerate the moment in the process of history when desirable immortality can be experienced. And today there is already the hope that the human life span may be extended long enough to allow us to outlive to see the dawn of immortality.”¹⁷ This offers various forms of immortality involving generating or maintaining a long life: cloning, body transfer (consciousness transfers from one destroyed body to another), physical or mental transformation, insertion of a computer chip into a human, etc. which are all manipulated in SF discourse to achieve a longer life. For example, R. Zelazny, F. M. Busby and J. Brunner have created mortal heroes that can *resurrect* or be *created* anew through biological recovery of cells or genetic engineering.

It is a long way back from the Dung Pits of Glyve at Western Pole of the world, and one must walk. It sometimes takes years *to constitute a new body*. And again after a long while he felt himself falling – falling as from a great height, *gaining a substance*, until he realized that he was lying on his back staring upward *with the full weight of his being once again on him*.¹⁸

Having died, he still feared death. It would be merely a different way of ending. For he had no clear idea *how much of his life had been lived, back and forth in bits and pieces*. *One day he would use up the last un-lived segment*, and then...he supposed he simply wouldn't wake up. At his best estimate *he had lived something less than half his allotted time-years*.¹⁹

My assignment is to help actualize the potential which – I must remind you – *you arranged to build into Tim's genetic endowment*. He did not ask to be born the way he is. He did not ask to come into the world as the son of parents who were so vain *they could not be content with a natural child, and demanded the latest luxury model*.²⁰

¹⁶ **Muradian G. H.**, The Immortality Concept in Roger Zelazny's Jack of Shadows. *Folia Linguistica et Litteraria*, 2015, 10, p. 165-177, Niksic, Montenegro: ITP Kolo.

¹⁷ **Fischer J. M.**, *Our Stories: Essays on Life, Death and Free Will*. Oxford: Oxford University Press, 2009, p. 100.

¹⁸ **Zelazny R.**, *Jack of Shadows*. Toronto: Fitzhenry and Whiteside, 1971, p. 11-14.

¹⁹ **Busby F. M.**, *If this is Winnetka, You Must be Judy*. *Best Science Fiction Stories*, 15-40. NY: ACE books, 1977, p. 19.

²⁰ **Brunner J.**, *What Friends are for*. *Best Science Fiction Stories of the Year*, 141-161. NY: Ace Books. 1977, p. 158.

In the first two examples new life is achieved through *gaining substance* (flesh), in the third one *unlived segments* or *allotted time-years* are recovered medically, and in the last one genetic engineering creates a child of *the latest luxury model* – perfect physically and mentally. In all the contexts, the philosophical attitude to tell the epistemic truth is based on the scientific frame of mind and is expressed in the faith in the ability of science and technology to extend human life span, in the construction of knowledge to prolong life, in the achievement of a clearer understanding of life, in the subjection of many insights to change. This is how the philosophical doctrine of immortality has found its reflection in the science fictional life-death observations.

Epistemology of Anthropological SF

SF epistemology is closely related to anthropology as well. *Anthropological SF* refers to the past, present and future of mankind and tries to solve human problems through investigating scientific knowledge on human and non-human life forms, languages and communication, intelligence and reason, lifestyles and emotions, peculiarities of biological, cultural, political, economic existence, achievement of social change. Moreover, L. E. Stover²¹ believes that while anthropological science is still speculating what a human being is, anthropological SF has already found the answer to the question. And not only to this question: it also clarifies what a non-human is, investigates diverse human and non-human forms on/in the Earth and in the Universe, tells the story of mankind from prehistory to the space era. The themes vary from biological and non-biological beings inhabiting the Earth or appearing in new time-space dimensions to alien/human technological social systems and alien anthropologists investigating social and biological evolution of mankind. In fact, according to Westfahl, the extrapolated aliens of anthropological SF are as “serious” as the technology and space of Hard SF.²²

For example, in M. Bishop’s *Allegiances*²³, issues typical of both anthropology and anthropological SF are discussed – globalization resulting in the formation of *supra-national* (without traces of national identity) humans (1), a globalized (though stratified) coexistence in a domed city (2) and aliens (3). The larger context discloses that the title is an extended metaphor symbolizing devotion to peaceful and harmonious coexistence between all the mentioned groups in 2066 despite biological, political, ideological and class distinctions.

The epistemic notion underlies the domed city model which scientists have been seriously considering since 1970s. The model aims at regulating weather and reducing air pollution through creating an underground habitat – usually an urban area suitable for living due to air conditioning, composition and quality. This allows to solve not only environmental problems but also leaves the outside surface of the earth to be used for agricultural purposes. Actually, N. McFarlane discussed the plan for a climate-controlled domed city to be built in Dubai, and D.

²¹ **Stover L. E.**, Anthropology and Science Fiction. *Current Anthropology*, 1973, 14(4), p. 471-474. <https://doi/abs/10.1086/201359?journalCode=ca>

²² **Westfahl G.**, Hard science fiction. *A Companion to Science Fiction*, 2008, p. 187-199. Malden: Blackwell, p.189.

²³ **Bishop M.**, *Allegiances*. *The Best from Galaxy*, 1978, p. 53-124, NY: Ace Books.

Geere declared that a domed city powered by the sun (known as *Eco-city 2020*) was proposed to be built in an abandoned diamond mine in Siberia.²⁴

In SF, as E. J. Yanarella states, the domed city epistemology which has already settled in our new millennium's cultural consciousness, is extrapolated to present protection for the human race after destruction and catastrophes. The science fictional domed city, called *Urban Nucleus*, is the former American city of Atlanta which has been razed to the ground and replaced by an immense cone-shaped hollow tapering from a circular base. The glass domed roof allows to power the whole place by the sun. In this city, hierarchically, various strata of population dwell.

As we got closer and closer to the dwelling place of our targets, I began thinking about what sort of living accommodations a man like Trap would receive if he lived in the *Urban Nucleus*. Since most of the surfaceside ghettos had been razed, he would most likely go under: most likely *Level 7, or 8 or maybe even 9. The circles of Dante's Hell*, our cynical professor types always called them. A few of the absolutely *shiftless sort have been consigned to the Big Bad Basement, but you can find plenty of those upstairs too.*²⁵

In the above piece of discourse, the domed city epistemology has been extrapolated to create the imaginative picture of the place. Through the expressive literary stylistic device of hyperbaton the lowest levels of the city where the poorest people are living, is metaphorically compared to Dante's hell (*Level 7, or 8 or maybe even 9. The circles of Dante's Hell*). The connotative syntagmatic units *absolutely shiftless sort* and *Big Bad Basement* increase the ironic effect of the utterance while *A few of the absolutely shiftless sort have been consigned to the Big Bad Basement, but you can find plenty of those upstairs too*, alludes to the fact that not all criminals live in the basement, a lot of them can be found among the privileged on higher levels.

The first meeting of humans and aliens, who coexist peacefully in the story, is a far more imaginative example of anthropological SF in general and verbal art in particular. The aliens' description seems realistic, reasonable and probable because it is epistemologically plausible.

And woke up to the shrill, repeating shouts of someone downstairs, terrifyingly *like war_whoops* from the ghosts of murdered red men: *war whoops* rising from Jonah Trap's house *as if the prelude to a general massacre*. [...] We were midway down the steps and I could see two creatures in the parlor *as if they were lepers* hovering inside the mouth of a cave, cerements for garments, mummy-cloth unwinding from their arms – except that what I first saw as unwinding bandages were in reality the loose, *ribbonlike* extensions of their *incredibly long forearms*. *Each creature, behind its head, had a corona of bone or cartilage that extended its height and gave it an out-of-time, out-of-place regality.*²⁶

²⁴ **McFarlane N.** ,Dubai's Mall of the World no Longer Going to be Globe's Largest. What's On, 2016. <https://whatson.ae/2016/01/dubais-mall-world-no-longer-going-globes-largest/>, **Geere D.**, Russia Plans Domed City in Siberian Mine. Wired UK, 2018. Retrieved May 27, 2021, from <https://www.wired.co.uk/article/russia-domed-city-siberia>

²⁵ **Yanarella E. J.**, *The Cross, the Plow and the Skyline*. Irvine, CA: Brown Walker Press, 2001, p. 86.

²⁶ **Yanarella E. J.**, 2001, op.cit., p. 116-119.

Expressive literary devices communicating the dramatic vision of the author to the readers abound in the passage: similes (*like war whoops, as if the prelude to a general massacre, as if they were lepers*); repetition (*war whoops*); inherently connotative lexical and syntactical syntagmas formed with productive suffixes to intensify the stylistic charge of the utterances (*terrifyingly, ribbonlike, incredibly long forearms*); the climax which somehow sums up the expressive description of the aliens (*Each creature, behind its head, had a corona of bone or cartilage that extended its height and gave it an out-of-time, out-of-place regality*).

At large, the two passages presented above, are not only excellent examples of anthropological SF, but also of convergence of epistemology and extrapolation depicting the human species and the human society in a new context.

Epistemology of Sociological SF

The object of study of both sociology and *Sociological SF* is society and social relations. It is not by chance that this genre of SF is characterized by R. Ofshe as sociology of the possible, because it investigates past and present socio-political relations striving to create future utopian or dystopian social models.²⁷ Depictions of diverse social class models in sociological SF are thought experiments and extrapolations based first of all on epistemological theory referring to principles and assumptions of sociological science. They are closely related to and based on actual social relations, mechanisms of labour division in society, industrialization, urbanization, overpopulation, politics, human vices and virtues and aim at solving such universal/global (not national or local) problems as social justice, harmonious coexistence between different strata, equality, fair allocation/distribution of resources among diverse groups and members of a community. The thematic diversity of the genre derives from the mentioned principles or concepts and includes social change, creation of new societies, multi-layered cultures, colonization, newcomers and indigenous peoples, democracy and dictatorship, nationalism and genocide, biological and genetic machinations, gender discrimination, relations of the computer age state and the individual. A good example of Sociological SF and epistemic extrapolation is U. K. Le Guin's *The New Atlantis* in which the author, on the background of social change, converges masterfully factitiousness and the fictitiousness²⁸. This convergence is first of all expressed in the title which is not only an allusion to the lost continent Atlantis but also, as D. R. Suvin claims, an obvious reference to its rebirth symbolizing "a true and beautiful collective or classless society" – the political alternative to "the ultimate class society of the corporate state".²⁹ The protagonists, despite contradiction of professional interests (the husband is a mathematician, the wife – a violinist), make a good couple thus epitomizing a metaphorical convergence of art and science. A. Maxwell argues that the love of the scientist and the artist "preserving the dream of a better world" is the only bright spot on the

²⁷ **Ofshe R.** *The Sociology of the Possible*. Haboken, NJ: Prentice Hall, 1970.

²⁸ **LeGuin U. K.**, *The New Atlantis*. The Norton Book of Science Fiction, 1993, p. 317-337. NY: Norton and Company.

²⁹ **Suvin D. R.**, *Parables of De-alienation: Le Guin's Widdershins dance*. Science-Fiction Studies, 1975, 2(4), p. 265-274. Greencastle, IN: DePaw, p. 269.

background of a land “besieged by massive earthquakes, constant power cuts, catastrophic pollution, and a desperate, authoritarian government”³⁰.

“*The state owns us,*” he said, “because *the corporative state has a monopoly on power sources,* and there’s not enough power to go round. But now, anybody could build a generator on their roof that would furnish enough power to light a city.” I looked out the window at the dark city. “We could completely *decentralize industry and agriculture. Technology could serve life instead of serving capital.* We could each run our own life. *Power is power. The state is a machine. We could unplug the machine,* now. *Power corrupts; absolute power corrupts absolutely.* But that’s true only when there is a price on power. *When groups can keep the power to themselves; when they can use physical power – to in order to exert spiritual power – over; when might makes right.* But if *power* is free? If everybody is equally mighty? Then everybody’s got to find a better way of showing that he’s right [...].”

“*That’s what Mr. Nobel thought when he invented dynamite,*” I said. “*Peace on earth.*”³¹

The epistemic basis of the above passage is sociology, although the modes and methods of solving most important social problems are being discussed in the prism of science fictional subjective, utopian viewpoint. In the context of the passage, the epistemic cognitive notion underlying the metaphor *The state owns us*, is human exploitation, or, to be more exact, the sociological notion that *the corporative state has a monopoly on power sources* which enables it keep society under control. Other sociological concepts are expressed in the assumption that there’s a possibility to *decentralize industry and agriculture*, as a result of which *Technology could serve life instead of serving capital*. The two concepts are extrapolated through stylistic devices and expressive means: punning (*Power is power*); cognitive metaphor (*The state is a machine*); genuine metaphor (*We could unplug the machine*); climax expressed through repetition and punning (*Power corrupts; absolute power corrupts absolutely*); punning based on the polyphony of the word *power* (*When groups can keep the power to themselves; when they can use physical power – in order to exert spiritual power*); aphorism (*might makes right*). Adhering to the protagonist’s (Simon’s) utopian sociological ideology, his wife Bell, however, interrupts him using an expressive figure of speech – aposiopesis – *That’s what Mr. Nobel thought when he invented dynamite [...]* *Peace on earth*. The *here and there* rationality even behind the structure of the story. Successive paragraphs, semantically differing from each other, are presented in typographically different modes. Those depicting the collapse of tectonic plates or the demolition of the physical environment, and those depicting an island with a new harmonious civilization arising from the depth of the sea – oscillate – moving back and forth in a regular rhythm. The dystopian picture of the immersing city is given objectively and realistically in big uppercase letters, while the picture of the newly emerging world is extremely imaginative and is presented in small lowercase letters.

³⁰ Maxwell A., The Utopian Impulse in Ursula Le Guin’s *The New Atlantis*. *Social Alternatives*, 2009, 28(3), p. 15-19, p. 15 <https://doi.org/10.3316/ielapa.201001857>

³¹ LeGuin U. K., op. cit., p. 330.

There are many other social epistemic notions that are extrapolated in the story. Interestingly enough, all of them refer to the future, but the reader clearly perceives and attributes them to the present world, thus emphasizing the idea of universal social change. For example,

The six o'clock all-American Broadcasting company news announcer announced that peace was at hand in Uruguay, the president's confidential aide having been seen to smile at a passing blonde as he left the 613th day of the secret negotiations in a villa outside Katmandu. The war in Liberia was going well; the enemy said they had shot down seventeen American planes but the Pentagon said we had shot down twenty-two enemy planes.³²

The police action in Arizona was also successful. The neo-Birch insurgents in Phoenix could not hold out much longer against the mass might of the American Army and air force, since their underground supply of small tactical nukes from the Weathermen in Los Angeles had been cut off.³³

The government must look after him and restore him to health, because health is the inalienable right of the citizens of democracy. He refused to sign the consent forms so the chief health officer signed them. He refused to get up, so two of the policemen pulled him out of bed. He started to try to fight them. The chief health officer pulled his gun and said that if he continued to struggle he would shoot him for resisting welfare, and arrest me for conspiracy to defraud the government.³⁴

Thus, by expanding or extrapolating social epistemic concepts outside the confines of the academic discipline and relying on thought experiments, authors of social SF emotionally engage readers in appreciating the informative and the aesthetic aspects of discourse, and contemplating its consequences for the present world.

Conclusion

The unique epistemic value of SF is conditioned by cognitively processed thought experiments able to arouse emotional response in the readers. By its use of vivid narrative, SF allows for a stylistically charged evaluation of scientific notions and concepts and a better appraisal of the consequences of scientific ideas. Hence, epistemic background knowledge plays an important role in understanding and appreciating the imaginative worlds of SF, comprehending the narrative and the plot devices, properly appreciating the informative and the aesthetic aspects of discourse. No matter how much imaginative a piece of SF is, it cannot be extrapolated infinitely due to its epistemic roots. Therefore, epistemic extrapolation is a means in SF to conceive vivid worlds in a logical way, to use estrangement relying on epistemic presentations of alternative realities and imaginative pictures, to extrapolate (guess, think, imagine, create) within the frames of the rational, never turning to unreasonable, senseless, illogical or thoughtless notions. This is because in the background SF is based on episte-

³² LeGuin U. K., op. cit., p. 326.

³³ LeGuin U. K., op. cit., p. 326.

³⁴ LeGuin U. K., op. cit., p. 335.

mology (construction and comprehension of knowledge) – the tool to distinguish between truth and falsehood. Today human society has become more knowledgeable, more mature, technologically more advanced and more sophisticated, but as always, the knowledge required to appreciate arts, including verbal art, is as important as ever. Conversely, we would support the hypothesis that SF allows to better understand certain epistemic truths due to its emotional engagement, due to human ability to feel, imagine and dream. To be more exact, the aesthetic segment of SF is coexistent with its epistemic segment. Its notions are non-traditional but however different from reality, the discourse is at large connected to the central concerns of our own society, human problems and solutions. The rational content which is essential for this genre of fiction, is based on and aimed at realizing important epistemic and creative functions.

ԳԱՅԱՆԵ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՊԱՐՈՆՅԱՆ – *Իմացաբանություն և գիտաֆանտաստիկ գրականության լեզու* – Ընթերցողների հենքային գիտելիքները կարևոր են գրական ստեղծագործությունները հասկանալու և արժևորելու համար: Հոդվածը իմացաբանական լեզվաբանության շրջանակներում կատարված հետազոտություն է: Հեղինակների նպատակն է մեկնաբանել գեղարվեստական երկերի հասկացման գործընթացը և ցույց տալ, որ գիտաֆանտաստիկ գրականության սյուժեն ըմբռնելու, գեղարվեստական դիսկուրսի տեղեկատվական ու էսթետիկ ասպեկտները մեկնելու և նկարագրված իրադարձությունների հետևանքները գնահատելու գործում հատկապես կարևորվում է ընթերցողի հենքային գիտելիքների պաշարի առկայությունը: Գիտաֆանտաստիկ գրական ստեղծագործությունների նմուշների լեզվաոճական ուսումնասիրությամբ հեղինակները եզրակացնում են, որ մեզ շրջապատող աշխարհից, տվյալ դեպքում՝ գրական ստեղծագործություններից, գիտելիք ստանալիս իմացաբանությունը ընթերցողին օգնում է տարբերելու ճշմարիտը կեղծից:

Բանալի բառեր – *իմացաբանություն, գիտաֆանտաստիկ գրականություն, իմացական արժեք, էքստրաօլյազիա, նորարանություն (novum)*

ГАЯАНЕ МУРАДЯН, ШУШАНИК ПАРОНЫАН – *Эпистемология и язык научной фантастики*. – Базовые знания читателей необходимы для понимания и оценки литературных произведений. Статья представляет собой исследование, выполненное в рамках эпистемологической лингвистики. Цель авторов - интерпретировать процесс понимания художественной литературы и показать, что при понимании сюжета научно-фантастической литературы, интерпретировании информативных и эстетических аспектов художественного дискурса, а также при оценке последствий описываемых событий, особенно важную роль имеют фоновые знания читателя. В результате лингвостилистического анализа образцов научно-фантастических литературных произведений, авторы приходят к выводу, что при получении знаний из окружающего мира, в данном случае - из литературных произведений, эпистемология помогает читателю отличить правду от лжи.

Ключевые слова: *эпистемология, научная фантастика, эпистемологическая ценность, экстраполяция, когнитивное отчуждение/новум*

**ՀԱՅԵՐԻՆ ՊԱՐՄԿԵՐԵՆ ՈՒՍՈՒՑԱՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԿԱԶՄՎԱԾ
ԴԱՄԱԳՐՔԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
(ըստ «Պարսկերեն եւ հայերեն քերականություն» ձեռագրի)***

ԱՍՏԴԻԿ ԳԵՂԱՄՅԱՆ

Իրանահայության շրջանում XVI-XVII դարերից սկիզբ առած ազգային կրթական գործը և տպագրությունը նշանավորվեցին նաև հայ դպրության վերածնունդով, ինչը միտված էր իրանահայերի ազգային, կրոնական և մշակութային ինքնության պահպանմանը պարսկախոս միջավայրում: Իրանական տիրապետության սահմաններում բնակվող հայերը, առօրյա շփման անհրաժեշտությունից ելնելով, հարկադրված էին տիրապետել խոսակցական պարսկերենին: Ավելի ուշ արդիական է դառնում նաև գրավոր պարսկերենի իմացությունը, որի մասին վկայող եզակի փաստաթուղթ է Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի ձեռագրատանը պահվող Հ^մ306 «Պարսկերեն եւ հայերեն քերականություն» ձեռագիրը: Այն գրվել է 1846 թ. Բատավիայում՝ «ի հայրապետութեան տեառն Ներսէսի եւ յառաջնորդութեան տեառն Յովհաննու Սուրենեանի», իսկ գրիչը «Գեորգ Աւետեան Չաքարեանց Ջուղայեցին» է: Առաջաբանում վերջինիս թողած տեղեկությունները վկայում են, որ XIX դարում իրանահայատակ հայերի շրջանում առաջ էին եկել պարսկերենի գործածության բոլորովին նոր պահանջներ՝ «յերկրորդ հայրենիս մեր ի Նոր Ջուղա, ի ձեռն խոհական եւ քաջ հովուաց հաստատեալ են երեք դպրոցք, յորս մանկունք սիրելի ազգի մերոյ բացի հայերէնն, ուսանեն նաեւ զպարսկերեն լեզու»:

Այդ ձեռագիրը բաղկացած է պարսկերենի քերականությունից, բանաստեղծական տաղաչափությունից, պարսկերեն-հայերեն բառարանից, Մաադիի «Գոլեստան»-ի 8-րդ գլխի թարգմանությունից և բովանդակությունից: Կարելի է համարել, որ ձեռագիրը պարսկերենի ամբողջական ձեռնարկ է:

Հոդվածում ձեռագիր դասագրքի և մեզ հասած դպրոցական առարկայացանկերի հիման վրա հնարավոր է դառնում տարրորշել հայերի շրջանում արաբատառ գրի ու գրավոր պարսկերենի՝ կրթական գործի մաս դառնալու ժամանակաշրջանը^{**}: Ձեռագրում տեղ գտած նյութը քննելու միջոցով նաև ցույց է տրվում իրանահայատակ հայերի շրջանում գրավոր պարսկերենի ուսուցման մեթոդաբանությունը՝ այն համեմատելով նույն ժամանակաշրջանում տեղացիների համար ստեղծված պարսից լեզվի այլ դասագրքերի հետ: Կարևոր է

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 21T-6B125 ծածկագրով գիտական թեմատի շրջանակում: Այն որպես գիտաժողովի նութ ներկայացվել է 2022 թ. դեկտեմբերի 1-3-ը Մատենադարանում կայացած երիտասարդական 8-րդ գիտաժողովին:

** Հոդվածում չենք անդրադառնում XVII դարում կաթոլիկ քարոզիչների կազմակերպած դպրոցական գործի ընթացքում հայերին պարսկերեն սովորեցնելուն:

նան հասկանալ, թե դասագրքում ընդգրկված «Գոլեստան»-ն ինչքանով է ծառայել ուսումնական գործին հայկական միջավայրում:

Բանալի բառեր – *քերականություն, ձեռագիր, ուսումնական ձեռնարկ, բառարան, դպրոց, գրավոր պարսկերեն, արաբատառ գիր, գրական երկ, «Գոլեստան»*

XVIII դարը նշանավորվում է հայ մտքի նոր վերածնունդով: Եվրոպայում տեղի ունեցող հասարակական-քաղաքական փոփոխություններն իրենց արձագանքն էին գտնում նաև Արևելքի ժողովուրդների շրջանում, ինչի շնորհիվ հայաբնակ շատ կենտրոններում, ավելի ուշ՝ նաև բուն Հայաստանում ուշադրության կենտրոնում են հայտնվում լուսավորության տարածման և կրթության կազմակերպման հարցերը: Արևմուտքի և Արևելքի միջև առևտրում մեծ դեր ունեցող հայ վաճառականների, նրանց հովանավորությամբ Արևմուտքում կրթություն ստացած երիտասարդների միջոցով տեղի էին ունենում մշակութային շփումներ և լուսավորական մտքի շարժ դեպի հայկական միջավայր: Այդ համատեքստում պետք է դիտարկել դպրոցական գործի, այդ թվում՝ օտար լեզուների ուսուցման կազմակերպման նոր մեթոդաբանության կիրառումը հայկական դպրոցներում:

Իրանահայ համայնքում ուսումնական գործընթացի նորացման և հրատարակչական գործի կազմակերպման փորձերը տեսանելի էին XVII դարում Իրանում արդեն ձևավորված հայ համայնքի ուսումնամշակութային կյանքում¹: Պարսկերենին տիրապետելը դեռևս անհրաժեշտ էր բանավոր մակարդակում, առօրեական շփումների նպատակով, և չէր պահանջում գրի իմացություն²: Այս հանգամանքը կարելի է պայմանավորել նաև Իրանի միջնադարյան կենսակերպով և կրթական համակարգի չզոյությամբ: Դրա կարիքն առաջանալու էր երկրի հասարակական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց:

Օտար լեզուների ուսուցումն իրանահայատակ հայության շրջանում, որպես դպրոցական ծրագրի մաս, սկսվել է XVIII դարի երկրորդ կեսին և հատկապես XIX դարի սկզբին, ինչի մասին ունենք աղբյուրագիտա-

¹ Ջուղայում առաջին դպրոցի հիմնումը կապվում է թեմի առաջնորդ Խաչատուր Կեսարացու (1590-1646) անվան հետ, որը 1633 թ. Ամենափրկիչ վանքին կից հիմնում է բարձրագույն դպրոց: Այն պատմական որոշ վավերագրերում նաև «համալսարան» է կոչվել (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, IV հատոր, Եր., 1972, էջ 33): 1638 թ. Խ. Կեսարացին իր սաների հետ հիմնում է նաև տպարան, և Լեռի խոսքերով. «...հայերն էին, որ առաջին անգամ մտցնում էին տպագրությունը շահերի երկիրը» (Լեռ, Հայոց պատմություն, III հատոր, Եր., 1969, էջ 429): Իսկ արևելահայ հրատարակչական գործունեությունն իր հունի մեջ ընկել է միայն XIX դարի սկզբին, երբ Լազարյան ձեմարանին, Ներսիսյան դպրոցին կից և Շուշում հիմնված տպարաններում աստիճանաբար ծավալվում են հրատարակչական աշխատանքներ:

² Արևելյան Այսրկովկասում պարսկերենի տարածվածության և գործածության պատմության ու խնդիրների մասին տե՛ս **Չ. Կիրակոսյան**, Մատենադարանի հայատառ պարսկերեն Ավետարանի ձեռագրերը, Եր., 2020, էջ 54-63, նաև՝ **Չ. Կիրակոսյան**, Պարսկախոսությունը Շիրվանի հայ բնակչության շրջանում (ԺԸ դար), Գիտական Արցախ, № 4(7), Արցախ, 2020, էջ 83-92:

կան վկայություններ և որոշ դպրոցների առարկայացանկերում դրանց ընդգրկվածության մասին տեղեկություններ³: Հարություն Տեր-Յովհանյանցն իր «Պատմություն Նոր Ջուղայու որ Յասպահան» աշխատությունում գրում է, որ 1750 թ. մադրասաբնակ Պետրոս Ոսկանյանի ֆինանսական հովանավորությամբ Ջուղայում բացված դպրոցում «եղիցի դասատուութին հայերէն, լատիներէն և պարսերէն լեզուաց»⁴: Ըստ նույն պատմագրի՝ 1834 թ. Ս. Ստեփաննոս եկեղեցուն կից բացված դպրատանը «կայր և դասատուութին Անգղիական և պարսիերէն լեզուաց, այլ ոչ ոք առաջադիմութին արար ինոսա»⁵: 1843 թ. Ջուղայում հիմնված Հայկյան Հայրենասիրական դպրոցում ևս, հայոց լեզվից բացի, դասավանդվել է պարսկերեն⁶, իսկ 1853 թ. Ս. Մինաս եկեղեցու գավիթում հիմնված դպրատանը պարսկերենի ուսուցումն իրականացվել է «այլազգի ուսուցիչների զանցառութեամբ»⁷:

Քննվող Հ^Կ306 ձեռագրի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս փաստել, որ պարսկերենի՝ դասագրքային և կանոնակարգված ուսուցում իրականացրել են հայերը:

1. «Պարսկերէն և հայերէն քերականութիւն» (Ս. Ամենափրկիչ, Հ^Կ306), գրիչ՝ Գեորգ Աւետեան Չաքարեաց Ջուղայեցի, վայր՝ Բատավիբա⁸:

Թեև Իրանի հայկական համայնքի կրթական գործի կազմակերպման պատմության վերաբերյալ շատ է գրվել, սակայն քննարկման ներկայացված Հ^Կ306 «Պարսկերէն և հայերէն քերականութիւն» ձեռագիրը նոր լույս է ափռում մեր հայրենակիցների մանկավարժական մտքի զարգացման, դպրոցական գործի կազմակերպման և օտար լեզուների, մասնավորապես պարսկերենի դասավանդման պատմության ուսումնասիրության վրա: Ի՞նչ էր ավելացնում ձեռագիրը, ինչո՞ւ էր այն կազմվել Բատավիբայում, և ի՞նչ նորությ էր բերում այն իր հետ: Հնդկաստանի ճանապարհով Ինդոնեզիա հասած, անգլիացիների և հոլանդացիների բերած բարձր մշակույթի հետ առնչված նախկին իրանահայերը, բնականաբար, նոր ասելիք ունեին հայրենակիցներին: Նրանք շարունակում էին ջուղայահայերի՝ Արևելքի և Արևմուտքի միջև կապող օղակ հանդիսանալու երբեմնի հարուստ ավանդույթը, հնարավորություն ունեին ա-

³ XIX դարում Նոր Ջուղայի եկեղեցիներում հիմնված դպրատներում, ինչպես նաև քահանաների և մասնավոր անձանց մոտ կրթություն ստացող աշակերտները, գրաճանաչ դառնալուց բացի, ստանում էին ընթերցանության, քերականության և թվաբանության դասեր, սովորում նաև պարսկերեն, սաղմոսներ, ժամգիրք և եկեղեցական երգեցողություն (տե՛ս **Լ. Մինասյան**, Պատմություն Նոր Ջուղայի հայոց ազգային երկսեռ դպրոցների 1880-1985, Նոր Ջուղա, 1985, էջ 57-58):

⁴ **Յ. Տեր Յովհաննես**, Պատմություն Նոր Ջուղայու որ Յասպահան, հ. 2, Նոր Ջուղա, 1881, էջ 255:

⁵ Նույն տեղում, էջ 258:

⁶ **Տ. Աբգարեանց**, Նոր-Ջուղայի դպրոցները, Նոր-Ջուղա, 1914, էջ 10:

⁷ **Պ. Պետրոսեան**, Պատմություն Նոր Ջուղայի, աշխատասիրած հանգուցեալ պրն. Յարութիւն Թ. Տեր Յովհաննեսնցից, հ. 2, Նոր Ջուղա, 1881, էջ 280:

⁸ Տե՛ս Յուզակ Չեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանաց թանգարանի, հ. Բ, կազմեց Լ. Գ. Մինասեան, խմբ.՝ Օ. Ս. Եզանեանի, Վիեննա, 1972, էջ 2-3:

զատ հարաբերվելու աշխարհի հետ, փոխառելու նորագույնը, մինչդեռ մայր կենտրոնը, պայմանավորված Իրանի սոցիալ-քաղաքական իրողություններով, պարփակվել էր ինքն իր մեջ և զգում էր օտար ափեր հեռացած հայրենակիցների օգնության կարիքը: Եվ պատահական չէր, որ Գևորգ Ավետյան Չաքարյանցի կազմած ձեռագիր դասագիրքը համապատասխանում է նոր չափանիշներին և կրթական գործի կազմակերպման առաջանցիկ քայլ է ջուղայահայության կրթական կյանքում:

1846 թ. Բատավիայում «ի հայրապետութեան տեառն Ներսէսի եւ յառաջնորդութեան տեառն Յովհաննու Սուրենեանի» գրված ձեռագրի հեղինակի մասին կենսագրական տվյալները հիմնականում վերաբերում են նրա գիտամանկավարժական գործունեությանը: Բացի քննվող ձեռագրից, մեզ են հասել Գևորգ Ավետյան Չաքարյանցի մի քանի այլ երկեր ևս, որոնք վկայում են նրա ժամանակի ուսյալ անձանցից լինելու մասին: Վենետիկում 1845 թ. Չաքարյանցի անգլերենից կատարված թարգմանությամբ հրատարակվել է չինական բարոյախոսական առակների ժողովածու՝ «Տնտեսութիւն մարդկային կենաց» խորագրով⁹, իսկ 1846 թ. Կալկաթայի Հայկյան մարդասիրական ճեմարանի տպարանում՝ նրա «Յանդիմանութիւն անձին» բարոյախրատական բնույթի երկը՝ «ի զբօսանս միայնակեաց անձին իմոյ եւ յօգուտ համարիլն բարեւեր ծաղկափթիթ պարմանեաց»¹⁰: 1852 թ. Կալկաթայի Ազգասեր Արարատյան տպարանում լույս է տեսել «Չավա կամ ընդհանուր ծանօթութիւն բազմակողմ ծովու Արեւելեան Հնդկաց ուր շարժի Հոլանդացոց տերութիւն» երկը, որում Չաքարյանցը «համառօտիւ առեալ յաշխարհագրութենէ Հնդկաց, Հոլանդացոց... յօգուտ սիրելի ազգի իմոյ»¹¹: Երուսաղեմի Ս. Հակոբեանց տպարանի՝ 1940 թ. հրատարակած գրացուցակում տեղ են գտել Ավետյան Չաքարյանցի ևս երկու աշխատություն՝ «Կարգադրութիւն Առողջութեան»¹² և «Մարգարեական Յարակցութիւն ընդ մէջ Հին եւ նոր Կտակարանաց»¹³ խորագրերով:

Հ^մ306 ձեռագիրը Ավետյան Չաքարյանցը գրել է Բատավիայում՝ Բնդունեգայի ներկայիս մայրաքաղաք Չակարտայում¹⁴, որտեղ հայերը

⁹ Տե՛ս «Տնտեսութիւն մարդկային կենաց, Խրատք պիտանիք, թարգմանեալքի Սինեացոց լեզուէ հանգղիական բարբառ փոխեաց ի մերս **Գևորգ Աւետ Չաքարեան**, Ջուղայեցի ի Պաթալիա, ի Վենետիկ», 1845, 76 էջ (http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/armbook/books/tntesutyun_kenac1845.pdf)

¹⁰ **Գ. Աւետեան Չաքարեանց**, Յանդիմանութիւն անձին, Կալկաթա, 1846, 53 էջ (http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/armbook/books/Jandimanutin_anzin_1846.pdf)

¹¹ **Գ. Աւետեան Չաքարեանց**, Չավա կամ ընդհանուր ծանօթութիւն բազմակողմ ծովու Արեւելեան Հնդկաց ուր շարժի Հոլանդացոց տերութիւն, Կալկաթա, 1852, 339 էջ (<http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/haygirq/book/java1852.pdf>)

¹² **Գ. Աւետեան Չաքարեանց**, Կարգադրութիւն Առողջութեան, Յերուսաղեմ, 1871, 262 էջ:

¹³ **Գ. Աւետեան Չաքարեանց**, Մարգարեական Յարակցութիւն ընդ մէջ Հին եւ նոր Կտակարանաց, Յերուսաղեմ, 1875, 83 էջ:

¹⁴ Բատավիան Բնդունեգայի ներկայիս մայրաքաղաք Չակարտայի հին անվանումն է, որը մինչև 1527 թ. կոչվել է *Մունդա Կելապա*, այնուհետև, մինչև 1619 թ. *Չայկարտա*, իսկ մինչև 1942 թ. Բատավիա: Նախկինում *Sunda Kelapa* անունը կրող այս քաղաքը 1527 թ. պորտուգալացիների հաղթանակից հետո վերանվանվել է *Չայկարտա*

գաղթել են XVII դարում հիմնականում Նոր Ջուղայից և Հնդկաստանից, մասնավորապես Մադրասից: Արևելյան այս երկրներում հաստատված իրանահայերն ամուր կապով միշտ կապված են մնացել համայնքի հետ, նյութական միջոցներով օժանդակել հայրենակիցներին դպրոցներ հիմնելու, դրանք պահելու հարցերում, ինչպես նաև հայրենակիցներին են փոխանցել տեղացի ժողովուրդներից փոխառած ուսումնա-դաստիարակչական առաջավոր մեթոդները:

Ավետյան Ջաքարյանցը ձեռագրի առաջաբանում թողել է հետևյալ տեղեկությունները. «Պարտիք ազգասիրութեան ի վաղնջուց ստիպեր զիս առ այս գործ, որ կոչի՝ Պարսկերէն եւ հայերէն քերականութիւն, բայց եւ կարծիք մի անգէն խափան առնէր զայս ստիպողութիւն մինչև ցայս վայր: Այս է ընդունեայն վաստակն եւ անօգուտ ջանն, զոր յայսմ առնել ունէի: Քանզի յառաջ քան զայս յազգ մեր հազիվ գտանիր ոք, որ ցանկայր ուսանել զգիր Պարսիցոց: Այլ այժմ լսեմք, զի խնամօք ամենավեհին յերկրորդ հայրենիս մեր ի Նոր Ջուղա, ի ձեռն խոհական եւ քաջ հովուաց հաստատեալ են երեք դպրոցք, յորս մանկունք սիրելի ազգի մերոյ բացի հայերէնն, ուսանեն նաեւ զպարսկերէն»¹⁵:

Գրչի այս բացատրություններից կարելի է եզրակացնել, որ հայ մանուկները մինչ այդ չեն ցանկացել սովորել պարսկերեն: Խնդիրը հավանաբար արաբատառ գրի դժվարություններն էին, կամ այն կյանքին ծառայեցնելու անհրաժեշտության պակասը: Սակայն փոխվում են իրողությունները, քրիստոնեական և իսլամական աշխարհների հարաբերությունները, նորովի է դիտարկվում համայնքի դերն Իրանի հասարակական կառույցում, և պարսկերենի գրագետ իմացությունը դառնում է հրամայական¹⁶: Բաֆֆին, որը նույն շրջանում դասավանդել է Թավրիզի

(սանսկրիտ՝ *Jaya Krta*՝ հերոսական արարք): 1619-1621 թթ. Ջայակարտա հին քաղաքի տեղում կառուցվել է Բատավիան՝ որպես Ասիայում նիդեռլանդական տիրապետության տակ գտնվող տարածքների վարչական կենտրոն, և կոչվել հին գերմանական բատավների ցեղի անունով, որոնք Հռոմեական կայսրության շրջանում բնակվում էին Հոլանդիայի տարածքում: Արդեն XIX դարի 50-ական թթ. հայերը Բատավիայում կառուցում են եկեղեցի, բացում նաև հայկական դպրոց՝ «Մանուկ և Հարությունյան ուսումնարան» անվամբ: Բատավիայի մասին հիշատակումներ հանդիպում ենք նաև Կ. Ջուղայեցու «Աշխարհաժողովում» (տե՛ս Կ. Ջուղայեցի, Աշխարհաժողով, աշխ. Ս. Բալթարյանի, Եր., 2021, էջ 105, 116, 185): Բատավիայի մասին տե՛ս նաև Ռ. Աբրահամյան, Ինդոնեզիայի հայ գաղթօջախների պատմությունից, ՊԲՀ, հ. 1, Եր., 1992, էջ 33-41:

¹⁵ Գ. Աւետեան Ջաքարեանց, Պարսկերէն եւ հայերէն քերականութիւն (Ս. Ամենափրկիչ, Հ⁴:306), Բատավիա, 1846, էջ 3:

¹⁶ Հատկանշական է, որ այդ շրջանում Կ. Պոլսում, Թեհրանում և Լոնդոնում արևելյան լեզուներով հրատարակվող մամուլի էջերում բուռն վեճեր էին ընթանում պարսկերեն գիրը բարեփոխելու ուղիներ գտնելու հարցի շուրջ, քանի որ ժամանակի առաջադեմ մտավորականության համոզմամբ՝ իսլամական ժողովուրդների հետամնացության գլխավոր պատճառներից էր նաև արաբատառ գիրը: Ըստ իրանցի հետազոտող Ֆերեշթե Նուրայիի հայազգի անվանի հասարակական-պետական գործիչ, գրող Մելքոն խանը (1833-1908), փորձելով բարեփոխել պարսկական գիրը, ստեղծել է պարսկերենի «*մայքոմյան*» կոչվող այբուբենը, որը, խարսխված լինելով արաբական գրի վրա, գրվում էր ոչ թե աջից ձախ, այլ ձախից աջ: «*Մայքոմյան*» այբուբենում ներառված են եղել նաև պարսկերենի բոլոր չգրվող ձայնավորները, և տառերը գրվել են ոչ թե իրար կցված, այլ անջատ, որը, ըստ հեղինակի,

Արամյան դպրոցում և ի մոտո ծանոթ էր ժամանակի կրթության և մանկավարժության խնդիրներին, իր «Պարսկական նամակներում» գրում է. «Պարսիկները այժմ սեփական տառեր չունին, նրանք գործ են ածում արաբական տառեր, որի թե գրության ձևը և թե՛ կարդալու դժվարությունն ամբողջ տարիներով մաշում է խեղճ երեխաներին, մինչև որ նրանք կարողանում են հասարակ ընթերցանությունը սովորել: Երեխան, մի քանի տարի չարչարվելով, հազիվ ուսանում է ընթերցանությունը, այն էլ գրության մի քանի ձևերով միայն, որովհետև գրության ձևերն այնքան շատ են, որ ամբողջ կյանքում պետք է սովորել»¹⁷:

Գուցե այս խնդրով պայմանավորված՝ «պարսկերենի մեջ առաջադիմելը» խնդիր է եղել նաև հայ մանուկների համար՝ չմոռանալով նաև կրոնական գործոնը, քանի որ արաբական այբուբենը ընկալվել է որպես իսլամի սուրբ գրքի՝ Դուրանի լեզվի գիր և հայերի համար ոչ անհրաժեշտ¹⁸: Կարծում ենք, որ այդ շրջանում հայկական դպրոցներում ուսուցման և տրվող գիտելիքների ցածր մակարդակի պատճառ կարող էր լինել նաև պատրաստված ուսուցիչների և ուսումնական ձեռնարկների բացակայությունը:

Սույն ձեռագրի գոյությունը խոսում է XIX դարում իրանահայության կրթական կյանքում ի հայտ եկած նոր մարտահրավերների մասին: Երկիրը զարգանում էր, և հայ քաղաքացին այլևս կարիք ուներ ինտեգրվելու Իրանի հասարակական-տնտեսական, պետական և մշակութային կյանքին, ինչը պահանջում էր պարսկերենի գրագետ իմացություն: Պարսկերեն գրի ուսուցումը, ինչպես նկատում է Բաֆֆին, «պարսկահայության համար, որ անազատ պայմաններում մեկուսացած, նեղ համայնքային կյանքով էր ապրում և մի կերպ խղճուկ գոյություն պահպանում», կարող էր դառնալ միջոց՝ երկրի ներքին կյանքին առավել գործուն մասնակցություն ունենալու, նաև համայնքի իրավունքները ներկայացնելու ու պաշտպանելու համար¹⁹: Մարդն այլևս ուզում էր լինել տվյալ պետության և համաշխարհային քաղաքակրթության մի մասնիկը: Պատահական չէ, որ պատմական նոր իրողությունները պահանջ էին առաջադրել ստեղծել ժամանակի ոգուն համապատասխան

«ժամանակի հետամնաց Պարսկաստանում» պետք է նպաստեր տպագիր խոսքի զարգացմանը, գրագիտության տարածմանն ու մշակույթի վերելքին, (տե՛ս **Ferešte Nurāyi**, tahyiy dar afqār-e Mirzā Malqom Xān Nāzemaddovle, Tehrān, 1352/1973, էջ 104):

¹⁷ **Բաֆֆի**, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Եր., 1959, էջ 612-613:

¹⁸ Հայոց եկեղեցու դիմակայումը հավատափոխության գործընթացներին հատկապես դժվար է եղել մուսուլմանական իշխանության տակ ապրող հայադավան համայնքներում: Իրանի հայ բնակչությանը մահմեդականացնելու քաղաքականության մեջ Սեֆյանները կիրառում էին երեք հիմնական մեթոդ՝ ուժային կամ բռնի, տնտեսական և քարոզչական: Հայ եկեղեցու կողմից սխտրաստիկ, վիճաբանական գրականության, նաև սուրբ գրությունների պարսկերեն թարգմանությունների ստեղծման հովանավորումը պայմանավորված էր պարսկախոս հայ քրիստոնյա բնակչության գոյությամբ և նպատակ ուներ քրիստոնեական գիտելիքի շրջանառության միջոցով ամրապնդել հայ համայնքի կրոնական ինքնությունը (այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Զ. Կիրակոսյան**, Մատենադարանի հայատառ պարսկերեն Ավետարանի ձեռագրերը, էջ 63-103):

¹⁹ **Բ. Չուգասյան**, Բաֆֆին պարսից մշակույթի և գրականության մասին, ԼՀԳ, №1, 1987, էջ 19-20:

դպրոցներ, որոնցում կկիրառվեին ուսուցման առաջադեմ մեթոդներ: Աշխարհի տարբեր անկյուններում ապրող ջուդայեցի մեկենասների շնորհիվ հիմնված աշխարհիկ դպրոցներում կարևորվում էր նաև լեզուների ուսուցումը: Ձեռագրի՝ Բատավիայում գրված լինելու փաստն ինքնին հուշում է ինդոնեզահայության՝ հոլանդացիների հետ շփման արդյունքում ունեցած կրթական առավել առաջադեմ մեթոդների մասին, ինչը նրանք ցանկանում էին փոխանցել հայրենի Ջուդա:

2. Ձեռագրի կազմման մեթոդաբանությունը:

«Պարսկյերեն եւ հայերեն քերականութիւն» ձեռագրում քերականությունը գրված է պարզ ու մատչելի, զուրկ երկարաշունչ նկարագրություններից, սահմանումները սեղմ են՝ էական դիտված մի քանի հատկանիշների հիմքով: Հեղինակն այն երբեմն հասցրել է պարզունակության աստիճանի՝ հավանաբար հաշվի առնելով հանգամանքը, որ ուսումնական ձեռնարկ է կազմում:

Ձեռագիր դասագիրքը կազմելիս թե ինչ աղբյուրներից է օգտվել հեղինակը, դժվար է կռահել, քանի որ XIX դարի առաջին կեսին Նոր Ջուդայի դպրոցներում, բացի կրոնից և հայագիտական մի շարք առարկաներից, մյուս գիտությունների գծով գրեթե չեն եղել ուսումնական գրքեր²⁰: Եթե փորձենք ենթադրել, որ նա ձեռքի տակ ունեցել է պարսկերենի քերականության վերաբերյալ աշխատություններ, ապա դրանք պետք է լինեին մինչև XVIII դարը պարսից լեզվի քերականությունն ամփոփող *Ֆարհանգները*՝ երկլեզու բառարանները, որոնք միջնադարյան կրթական համակարգում պարսկերեն ուսուցանելու յուրահատուկ գործիքներ էին²¹: Օսմանյան կայսրությունում (XIII-XIV դարերից սկսած), ավելի ուշ նաև Հնդկաստանում (XVII դար) մշակութային և ուսումնական նպատակներով ստեղծված այս ուսումնակրթական, թարգմանական-բացատրական բնույթի երկերում պարսից լեզվի քերականությունն իր կառուցվածքով, քերականական տեր-

²⁰ Առաջին տպագիր դասագիրքը Նոր Ջուդայում լույս է տեսել 1872 թ.՝ Մանուկ Հորդանանյանի՝ Սուրբ Ամենափրկիչ վանքին նվիրված աշխատանքի (մամուլի) հիման վրա (**Տ. Աբգարյան**, Նոր-Ջուդայի դպրոցները, էջ 24, տե՛ս նաև **Լ. Մինասյան**, նշվ. աշխ., էջ 58): Գիրքը կոչվում էր «Այբբենարան ի պետս մանկանց»: Այս դասագրքով աշակերտները նախ սովորում էին վանկեր, հետո դրանցով կազմում էին բառեր և ապա նախադասություններ: Բնականաբար, ուսուցումն սկսվում էր միավանկ բառերից և աստիճանաբար ավելանում: 1873 թ. Նոր Ջուդայում տպագրվում է երկրորդ դասագիրքը՝ «Միականոն Սաղմոս Դաւթի կամ հեգարան ի պետս մանկանց» վերնագրով: Մինչև 1880-ական թթ. Նոր Ջուդայի դպրոցներում կիրառվող դասագրքերի թվում էին 1. «Համառոտ պատմութիւն հայոց» (1877 թ.), 2. «Հավատապատում, այն է մանր ուսմունք քրիստոնէական հաւատոյ» (1877 թ.), 3. Արսեն Բագրատունու «Տարեք հայերեն քերականութեան» (1878 թ.), 4. «Համառոտ պատմութիւն Սուրբ գրոց ի պետս դպրոցաց» (1879 թ.), 5. «Հրահանգ քրիստոնէական հավատոյ, ըստ ուղղափառ դաւանութեան եկեղեցու Հայաստանեայց» (1879 թ.) (տե՛ս **Լ. Մինասյան**, նշվ. աշխ., էջ 61): Ավելի ուշ՝ դպրոցների միավորումից հետո, մի շարք դասագրքեր բերվում են Կովկասից, մասնավորապես Թիֆլիսից:

²¹ Տե՛ս **Կ. Կիրակոսյան**, **Ա. Մարգարյան**, Միջնադարյան պարսկերեն-օսմաներեն երկլեզու բառարանները որպես կրթական գործիքներ (ըստ Մատենադարանի արաբատար ձեռագրաֆոնդի ուշմիջնադարյան պարսկերեն-օսմաներեն բառարանների), Հայագիտության հարցեր, № 2 (11), Եր., 2017, էջ 39-47:

միններով հիշեցնում է արաբերենի քերականությունը: Ուստի դժվար թե դրանք հիմք դառնային նորամեթոդ դասագրքի համար: Քննվող ձեռագրում գրիչը պարսկերենի քերականությունը շարադրել է՝ ելնելով ոչ թե բառերը ըստ խոսքիմասային պատկանելության՝ անվանական (*asāmī*) և անորոշ դերբայական (*mašadir*) առանձնացնելու սկզբունքից, որն ընդունված էր երկլեզու ուսումնական բառարանագրության մեթոդաբանության մեջ²², այլ այն համապատասխանեցրել է հայերենի քերականությանը: Ավելին՝ ձեռագրում պարսկերենի քերականությունն իր կառուցվածքով հիշեցնում է հունալատինաստիպ քերականությունները, որոնք ավանդաբար բաղկացած են քերականության չորս բաժնից՝ գիր («horuf»), վանկ («hejā»), բառ («kalām»), բան («kalame»): Սա հայերենի զարգացման այն շրջանն էր, երբ քերականությունն առանձնանում է փիլիսոփայությունից և բանասիրությունից, և խոսքի մասերի սահմանման հիմքեր են դառնում մի կողմից բառերի իմաստային (նյութական), մյուս կողմից՝ քերականական (գործառական) հատկությունների ընդհանրությունները: Ձանազանվում են թեքվող և չթեքվող խոսքի մասերը, տարբերակվում *խոսքի մաս* և *նախադասության անդամ* հասկացությունները:

Հատկանշական է, որ արաբերենի քերականական համակարգից պարսկերենն առանձնացնելու և այն գուտ որպես լեզվաբանության առանձին ճյուղ դիտարկելու պատմությունը կապվում է Միրզա Հաբիբ Իսֆահանիի անվան հետ, ով 1872 թ. գրել է «Լեզվի քերականություն» («Dastur-e soxan») աշխատությունը՝ հիմքում ունենալով արևմտյան, մասնավորապես ֆրանսիական քերականական դպրոցի փորձը²³: Ստամբուլում հաստատված իրանցի գիտնականը, դասավանդելով արաբերեն և պարսկերեն, նաև ծանոթանալով ֆրանսերենին և թուրքերենին, զգում է պարսկերենի քերականության դասագիրք ունենալու անհրաժեշտությունը: Այս աշխատությամբ Էսֆահանին առաջինն էր, որ դասակարգեց պարսից քերականական խոսքի մասերը՝ առանձնացնելով 10-ը²⁴, ի տարբերություն անցյալի փորձի, երբ վերլուծություններ արվում էին երկու հիմնական անդամների՝ անվան և բայի շուրջ: Խոսքը պարսից դպրության մասին է, քանի որ Արևմուտքում արդեն տպագրվում էին պարսկերենի քերականության գրքեր: 1771 թ. բրիտանացի արևելագետ Վիլյամ Ջոնսի հեղինակությամբ հրատարակվել էր «Պարսից լեզվի քերակա-

²² Քերականական նյութի ընդգրկումը պարսկական ֆարհանգներում սկզբնավորվել է XI դարից: Դրա առաջին նմուշն է *Farhang-i Ja' farī* -ն (1040/1630-31 թթ.):

²³ Տե՛ս **Сухоруков А. Н., Сухорукова А. Б.** История изучения грамматики персидского языка в Иране и сопредельных с ним странах до конца 19 века, «Филология. Социальные коммуникации», том 25 (64), № 3, ч. 1, 2012 թ., էջ 276:

²⁴ Էսֆահանին ավելացրել է նաև անորոշ դերանունը (*kenāyāt*) և բայից կախյալ խոսքի մասերը («зависимые от глагола части речи» (*far-efe'ī*), սակայն չի պահպանել պարսկերենին ոչ բնորոշ հոդը, ինչի արդյունքում ստացվել է 10 խոսքի մաս: Էսֆահանին է իրանական լեզվաբանություն ներմուծել այնպիսի եզրույթներ, ինչպիսիք են հասարակ անուն (*esm-e ām*), հատուկ անուն (*esm-e xās*), թանձրացական գոյական (*esm-e jens*), ածանցավոր գոյական (*esm-e moštaq*) (Տե՛ս **Сухоруков А. Н., Сухорукова А. Б.**, նշվ. աշխ., էջ 277):

նություն» գրքի առաջին հրատարակությունը²⁵:

Եթե փորձենք ձեռագիր ուսումնական ձեռնարկը համեմատել նույն ժամանակաշրջանում իրանցիների համար գրված պարսկերենի դասագրքերի հետ, ապա պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ բուն իրանական աշխարհիկ տիպի դպրոցները հիմնադրվել են հիմնականում XIX դարի 70-ական թվականներին, իսկ ներկայացվող ձեռագիրը 1846 թ. արդեն կիրառում է պարսկերենի քերականության դասավանդման նոր մոտեցում: Մինչ այդ կրթությունը սխոլաստիկ բնույթ ուներ, որի հիմքում ընկած էր աստվածաբանությունը: Կրթական գործն ամբողջությամբ գտնվում էր իսլամական հոգևորականության ձեռքում. դասավանդվում էին Ղուրան, ֆիկհ, շարիաթ, հադիսներ, գրականություն, աշխարհագրություն և թվաբանություն: Պատմություն և աշխարհագրություն դասավանդվում էին իրանցի և արաբ միջնադարյան հեղինակների ստեղծագործություններով, իսկ գրականության դեպքում՝ պարսկալեզու դասական հեղինակների ստեղծագործություններն անգիր անել տալով:

XIX դարի երկրորդ կեսին իրանական առաջադեմ հասարակության ներկայացուցիչները, լինելով եվրոպական երկրներում և Ռուսաստանում, ծանոթանալով այդ երկրների կրթական գործին, հանդես են գալիս միջնադարյան սխոլաստիկ կրթությունը նորով փոխարինելու պահանջով: Նրանք սկսում են լայնորեն քննարկել կրթության «եվրոպականացման» հարցը: Առաջ են քաշվում աշխարհիկ բնույթի դպրոցների ցանցի և դասագրքերի ստեղծման հարցեր:

Մեզ հասած պարսկերեն առաջին դասագիրքը՝ «Naxostnāme»-ն, հրատարակվել է 1905 թ. Իրանի կրթության նախարարության կողմից և նախատեսված է եղել տարրական դպրոցի աշակերտների համար²⁶, ինչն ինքնին փաստում է Հ^մ306 «Պարսկերեն եւ հայերեն քերականութիւն» ձեռնարկի առաջանցիկությունն այս ասպարեզում: Վերոհիշյալ երկհատոր դասագրքի հեղինակը հայազգի գրող, թարգմանիչ Մաթեոս Խան Մելիքյանցն էր, որն ուսուցչական աշխատանքից գատ, բարձր պաշտոններ է զբաղեցրել Իրանի պետական կառավարման համակարգում:

Ի տարբերություն ձեռագիր ուսումնական ձեռնարկի, որում առավելապես շեշտադրված են լեզվի ուսուցման տեսական գիտելիքները՝ «Naxostnāme»-ում պարսկերենի ուսուցումն արդեն կենտրոնանում է գործնական գիտելիքների վրա՝ ընդգրկելով նաև ուսումնառության նյութեր, որոնք լրացված են թեմատիկ նկարներով և գործնական առաջադրանքներով: Մեթոդի նման փոփոխությունը պատահական չէր, քանի որ այդ դասագիրքը գրված էր ֆրանսիական ուսումնական ծրագրերի օրինակով:

Հաշվի առնելով Հ^մ306 «Պարսկերեն եւ հայերեն քերականութիւն» դասագրքի կազմության ժամանակաշրջանը՝ առավել նկատելի է դառ-

²⁵ Տե՛ս **William Jones**, A Grammar of the Persian Language, London, 1771, 232 էջ:

²⁶ Դասագրքի առաջին հատորը լույս է տեսել 1905 թ., իսկ երկրորդը՝ 1908 թ.:

նում հայ համայնքի և իրանական պետական դպրոցի միջև եղած ժամանակային և դրանից բխած մեթոդական խզումը՝ հոգուտ հայկականի:

Հայերին պարսկերեն ուսուցանելու համար կազմված դասագրքերից ուշագրավ է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի և Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի փորձը: Սակայն, քանի որ դա դուրս է մեր հողվածի բուն նպատակից, միայն հակիրճ նշենք, որ իրանահայ դպրոցների ուսումնական ծրագրերին անդրադառնալիս անհնար է չառնչվել կովկասահայ և ռուսահայ իրականության մեջ լուսավորության ջանք կրած այդ կրթօջախների ուսումնական ծրագրերին և գործունեությանը:

Լազարյան ճեմարանում պարսից լեզվի ուսուցումը սկսվել է ուսումնական հաստատության հիմնադրման առաջին իսկ օրվանից և կապվում է Հովակիմ (Միքայել) վարդապետ Սալանթյանի անվան հետ, որը հայագիտական առարկաներից բացի, դասավանդել է նաև թուրքերեն, արաբերեն և պարսկերեն²⁷: 1825 թ. Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ Հ. Ալամդարյանի կազմած «Ցուցակ պարտավորութեանց վարժապետաց» վերնագրով կանոնադրության մեջ դասավանդվելիք առարկաների թվում ներառված են նաև պարսկերեն ընթերցանություն, վալեյազարություն և քերականություն²⁸:

Լազարյան ճեմարանում պարսկերենի ուսուցման համար կիրառվել են Բոլդիբրևի «Պարսից քրեստոմատիա», Ի. Բերեգինի «Պարսից լեզվի քերականություն» և Ոսկան Իոնիսյանցի «Պարսից լեզվի դասագիրք» ռուսալեզու ձեռնարկները²⁹: Որոշ ուսումնասիրողներ նշում են նաև «Պարսից լեզվի համառոտ քերականություն» աշխատությունը՝ գրված 1841 թ. Թիֆլիսում կովկասաբնակ մուսուլման զինվորական Աբբասդուլի խան Բաքիխանովի կողմից³⁰: Ենթադրվում է նաև, որ ճեմարանում հայ սաների համար որպես դասագիրք ծառայել է նաև Գևորգ դպիր Պալատացու «Պարսկերեն-հայերեն» բառարանը՝ գրված 1826 թ. Կ. Պոլսում:

Այս դասագրքերի և Հ⁴306 «Պարսկերեն և հայերեն քերականություն» ուսումնական ձեռնարկի քննությունը ցույց է տալիս, որ Ջուղայի դպրոցների համար գրված ձեռնարկն իր մեթոդաբանությամբ քիչ է տարբերվում Լազարյան ճեմարանում պարսկերենի ուսուցման համար ընդունված մոտեցումներից: Երկու դեպքում էլ լեզվի ուսուցումը հիմնվում է քերականական գիտելիքների վրա, որպես օրինակներ բերվում են հատվածներ պարսից դասական պոեզիայից: Դասապրոցեսում մեծ տեղ է հատկացվում բառարաններին, որտեղից քաղվում էր լեզվի հիմնական բառապաշարը:

²⁷ Տե՛ս **Меликян Г., Хромов А.** История преподавания персидского языка в Лазаревском институте восточных языков, ԲԵՀ, № 1(67), Եր., 1989, էջ 189:

²⁸ **Մ. Սանթրոսյան**, Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին, Եր., 1964, էջ 386:

²⁹ Բոլդիբրևի «Պարսից քրեստոմատիա»-ն հրատարակվել է 1826 թ. և ընդգրկում է երկու բաժին՝ պոեզիա և արձակ: Այդ դասագիրքը վերահրատարակվել է 1834 թ., որին ավելացվել է երրորդ մասը՝ պարսկերենի բառարանը: Ի. Բերեգինի հեղինակմամբ «Պարսից լեզվի քերականություն» ուսումնական ձեռնարկը լույս է տեսել 1853 թ., իսկ Ոսկան Իոնիսյանցի «Պարսից լեզվի դասագիրքը»՝ 1856 թ.:

³⁰ Տե՛ս **Меликян Г., Хромов А.**, նշվ. աշխ., էջ 190:

Բատավիայում գրված ձեռնարկը ստեղծվել է ավելի վաղ, քան քերականության վերոնշյալ դասագրքերը: Լագարյան ձեռնարանում Ստեփան Լագարյանցի՝ պարսկերեն դասավանդելու մասին նրա ուսանողներից Կուչուկ Իռաննեստվը գրում է, որ առաջին կուրսում չկային ձեռնարկներ, ինչի պատճառով պրոֆեսորը տրտնջում էր: Այդ պատճառով նա ստիպված էր լինում թելադրել քերականությունը, իսկ ընթերցանության տեքստերը՝ գրել գրատախտակին: «Մենք արտագրում էինք, բարձր կարդում, իսկ ձեռագրագիտության օրինակներ պրոֆեսորը գրում էր մեր տետրերում, որպեսզի գրելով վարժվենք: Արդեն 2-րդ և 3-րդ կուրսերում հայտնվել են Բոլդիբևի «Պարսկերենի քրեստոմատիա»-ն և Սաադիի «Գուլեստան»-ը: Այն կարդալիս օգտվում էինք Լագարյանցի կողմից թարգմանված ռուսերեն օրինակից»³¹, - եզրափակում է Իռաննեստվը:

2.1. Սաադիի «Գուլեստան» ստեղծագործությունը ձեռագիր դասագրքում:

Ինչպես արդեն նշեցինք, Սաադիի «Գուլեստան»-ի 8-րդ գլխի հայերեն թարգմանությունն ընդգրկված է նաև քննվող ձեռագրում: Հայտնի է, որ մեծամուն իրանցու այս ստեղծագործությունը ողջ միջնադարում ծառայել է որպես պարսից լեզվի դասագիրք ոչ միայն Իրանում, այլև Օսմանյան կայսրությունում, Հնդկաստանում, գրեթե ողջ իսլամական աշխարհում, անգամ Եվրոպայում³²: Չինաստանում XIV-XVI դարերում մուսուլման չինացիները մզկիթներում սովորում էին պարսկերեն՝ կարդալով Սաադիի «Գուլեստանը»: Ավանդույթ, որը պահպանվել է մինչև XX դարը³³:

Սաադիի «Գուլեստան»-ը ուսումնական նպատակով օգտագործելը կարող էր պայմանավորված լինել ստեղծագործության մի շարք առանձնահատկություններով. երկն ունի դիդակտիկ, բարոյախրատական բովանդակություն, գրված է հանգավորված արձակով՝ *սաջուլ*, որի դեպքում արձակ պատմությունները միահյուսված են չափածոյով, շեշտվում են նաև մարդու բարոյական նկարագրի հղկման խնդիրները:

Միջնադարյան մեր ձեռագրերում (XV դ.) պահպանված սուղ տվյալները ևս վկայում են, որ Հայաստանում նույնպես ծանոթ են եղել Սաադիի ստեղծագործություններին: Ասվածը փաստում է նաև «Գուլեստան»-ից հայատառ պարսկերեն հիշատակումները Ղուկաս Վանանդեցու երկու գրքում (1702 թ., 1704 թ.) և Պետրոս Քյութարին վերագրվող Սաադիի քառյակի թարգմանությունը³⁴: Սակայն XIX դարում Գևորգ դպիր Պալատացու կազմած, Կոստանդնուպոլսում հրատարակված պարսկե-

³¹ Նույն տեղում, էջ 192:

³² Այդ մասին առավել մանրամասն տե՛ս **P. Babinski**, Ottoman Philology and the Origins of Persian Studies in Western Europe: The Gulistān's Orientalist Readers, 2019 (https://www.academia.edu/44391106/Ottoman_Philology_and_the_Origins_of_Persian_Studies_in_Western_Europe_The_Gulist%C4%81n_s_Orientalist_Readers), նաև **Munir Drkić**, "Caught between Two Empires: The Teaching of Persian in Bosnia at the Time of Transition from Ottoman to Austro-Hungarian Rule", *Diyār* 2/2, 2021, էջ 186-207:

³³ Տե՛ս **Ходжамуродова Ш.** Особенности изучения и переводы «Гулестан»-а Саади в Китае, автореферат, Душанбе, 2020, էջ 5:

³⁴ Տե՛ս **Մինասյան**, Պարսկական դասական քնարերգությունը հայերեն, ԼՀԳ, հ. 4, 1991, էջ 36-37:

րեն-հայերեն բառարանում Սաադիի ստեղծագործությունից մեջբերված հատվածները բանաստեղծի՝ առայժմ մեզ հայտնի հայերեն ամենավաղ տպագիր թարգմանություններն են³⁵:

Ձեռագիր ուսումնական ձեռնարկում հեղինակի կողմից «Գոլեստան»-ի 8-րդ գլխի թարգմանությունը դասագրքում ներառելը կրկին վկայում է այս ստեղծագործության ուսումնադաստիարակչական նշանակության և իրանական միջավայրում հայերի ընդհանուր աշխարհայացքային խնդիրների մասին:

Եզրակացություններ:

XIX դարում Նոր Ջուղայի հայության շրջանում ներմուծվում է կրթական գործի կազմակերպման նոր մեթոդաբանություն, մասնավորապես օտար լեզուների ուսուցման, որի մաս էր կազմում նաև պարսկերենը: Հ^Գ306 «Պարս[կ]երեն եւ հայերեն քերականութիւն» ձեռագիրը փաստում է, որ հայերի կողմից պարսկերենի դասագրքային կանոնակարգված ուսուցումը XIX դարի առաջին կեսին ներմուծվել է իրանահպատակ հայության միջավայր, որով նոր հիմքի վրա է դրվել պարսկերենի ուսուցումը: Եվ այս ձեռագիրը նաև թույլ է տալիս խոսել պարսկերենի ուսուցման դասագրքերի կազմման պատմության մեջ հայերի ունեցած առաջատար դերի մասին:

АСТХИК ГЕГАМЯН – Из истории учебников, составленных для обучения армян персидскому языку (согласно рукописи – "Персидская и армянская грамматика")*. – Начавшаяся среди персидских армян в XVI-XVII вв. народно-просветительская работа и книгопечатание ознаменовались также возрождением арменоведения, направленного на сохранение национальной, религиозной и культурной самобытности персидских армян в персидско-говорящей среде. Армяне, живущие на границах персидского владычества, были вынуждены овладеть разговорным персидским языком для повседневного общения. Позднее становится актуальным и знание письменного персидского языка, о чем свидетельствует единственный документ-рукопись, хранящийся в скриптории монастыря Св. Всеспасителя в Новой Джульфе - № 306 «Персидская и армянская грамматика». Рукопись была составлена в 1846 году в Батавии «под руководством Иоанна Суреняна и патриарха Нерсеса», писцом является «Геворг Аветян Закарьянц Джугаеци (из Джульфы)». Во введении информация, оставленная Геворгом Аветяном Закарьянцем, свидетельствует о том, что в XIX веке среди армян, находившихся под персидским владычеством, появились совершенно новые требования к использованию персидского языка. Мы читаем: «Моя вторая родина, наша Новая Джульфа, под разумным руководством отважных вожаков основали три школы, где дети нашего любимого народа будут изучать не только армянский язык, но и персидский язык».

Рукопись № 306 «Персидская и армянская грамматика» включает в себя персидскую грамматику, поэтическое стихосложение, персидско-армянский словарь,

³⁵ Տե՛ս **Բ. Չուգասյան**, Հայ-իրանական գրական առնչություններ (V-XVIII դդ.), Եր., 1963, էջ 200:

* Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета по науке МОНКС РА в рамках научного проекта № 21Т-6В125. Результаты исследования были представлены в качестве материала конференции на 8-й Молодежной конференции, прошедшей в Матенадаране 1-3 декабря 2022 года.

перевод 8-й главы «Гулистана» Саади и оглавление. Примечательно, что рукопись начинается с обучения персидскому алфавиту, и ее можно считать комплексным пособием по обучению персидскому языку.

В статье на основе дошедших до нас рукописных учебников и предметных указателей становится возможным определить период становления арабского письма и письменного персидского языка частью образовательного процесса среди армян. Анализ представленного в рукописи материала и способа его изложения также показывает методику преподавания письменного персидского языка среди персидских армян, сравнивая ее с другими учебниками персидского языка, созданными для местных жителей в тот же период. Изучая содержание рукописи, важно также понять, какую роль выполнял отрывок из поэмы «Гулистан», включенный в учебник, в образовательной работе в армянской среде.

Ключевые слова: *Грамматика, рукопись, учебник, словарь, школа, письменный персидский, арабское письмо, литературный памятник, Голестан*

ASTGHİK GEGHAMYAN - *From the History of the Textbooks Compiled to Teach Persian Language to Armenians (The Manuscript "Persian and Armenian Grammar")*. - Among Iranian Armenians in the 16th-17th centuries, the revival of the Armenian school, which aimed to preserve the national, religious, and cultural identity of the Armenians in a Persian-speaking environment, also characterized national education and printing. Armenians living on the borders of the Iranian regime were forced to master spoken Persian due to the need for daily communication. Later, knowledge of written Persian also became relevant, as evidenced by a unique manuscript number 306 "Persian and Armenian Grammar" preserved in the scriptorium of Amenprakhich Monastery of Saint New Julfa. It was written in 1846. In Batavia, led by Patriarchate Father Nurses and Father Yovhannu Surenian and written by Georg Avetian Zakarianz Jughaetsi. In the preface, the information left by Gevorg Avetyan Zakaryants testifies that in the 19th century, there were completely new demands for the use of Persian among Iranian Armenians: "My second country New Julfa, schools are established in New Julfa by a thoughtful and brave shepherd, children from our beloved nation will learn Persian apart from our Armenian."

The manuscript consists of Persian grammar, versification, a Persian-Armenian dictionary, a translation, and the contents of Chapter 8 of Saadi's "Golestan". It is noteworthy that the manual begins with the teaching of the Persian alphabet and can be considered a holistic guide for teaching Persian.

In the article, based on the manuscript textbook and lists of school subjects that have reached us, it is possible to determine the period when the Arabic script and the written Persian language became part of the educational work among the Armenians. Through the presentation and examination of the material found in the manuscript, the methodology of teaching written Persian among Iran-speaking Armenians is also introduced, comparing it with other Persian textbooks created for the locals in the same period. When studying the content of the manuscript, it is also important to understand how much "Golestan" contained in the textbook served as a teaching tool in the Armenian environment.

Key words: *grammar, manuscript, study guide, dictionary, school, written Persian, Arabic script, literary work, Golestan*

* This work has been supported by the RA MESCS Science Committee within the frame of the research project № 21T-6B125.

ՍՈՒԲՅԵԿՏԻՎՆ ՈՒ ՕԲՅԵԿՏԻՎՆ ԻԲՐԵՎ ՀԱԿԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄ. ՆՈՐ ՀԱՅԱՑՔ ԴԱՍԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԻՆ

ՄԿՐՏԻՉ Ս. ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Մարդու աշխարհընկալման սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ տարբերակումը միշտ էլ հետաքրքրել է փիլիսոփաներին, նշանագետներին ու որոշ չափով՝ նաև լեզվաբաններին: Ավելին, սուբյեկտիվ իմաստը տարբեր լեզվաբաններ տարբեր կերպ են մեկնաբանում, և որպես հետևանք՝ սուբյեկտիվ իմաստի՝ որպես լեզվաբանական երևույթի մասին տեսակետները տարբեր բնույթ են ստանում տարբեր լեզվաբանների մոտ: Տարբեր են նաև այն տեսակետները, թե լեզվաբանական տեսանկյունից ով է առաջինը ձևակերպել սուբյեկտիվ իմաստի մասին գաղափարը: Ընդ որում, իմաստի սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ լինելը երբեմն բացահայտ, երբեմն էլ ոչ այդքան բացահայտ առկա է այն աշխատություններում, որոնք քիչ թե շատ վերաբերում են բառի գործածությանը: Թերևս Էդուարդ Ադայանն այն սակավաթիվ հայ լեզվաբաններից է, որ առանձին անդրադարձ է կատարել բառի սուբյեկտիվ իմաստին՝ տարանջատելով այն դեպքերը, երբ օբյեկտիվ հասկացությունն նշանակող բառի իմաստը ձեռք է բերում սուբյեկտիվ իմաստ կամ իմաստային երանգավորում: Ըստ այդմ՝ սույն հոդվածը նպատակ ունի նախ քննել սուբյեկտիվ իմաստի ըմբռնումը լեզվաբանության մեջ, նկարագրել Վ. Ֆոն Հումբոլդտի, Շարլ Բալիի և Էմիլ Բենվենիստի մոտեցումները խնդրի շուրջ, այնուհետև սուբյեկտիվի ու օբյեկտիվի, սուբյեկտիվության և միջսուբյեկտիվության հարաբերությունները ճանաչողական լեզվաբանության տեսանկյունից (Լանգակեր, Նույց) և վերջապես՝ ներկայացնել Էդուարդ Ադայանի հայացքները բառի սուբյեկտիվ իմաստի դրսևորման վերաբերյալ, որոնք արտացոլվել են նրա տարբեր տարիների աշխատություններում:

Բանալի բառեր – իմաստային հակադրություն, սուբյեկտիվի ու օբյեկտիվի հակադրություն, միջսուբյեկտիվություն, հաղորդակցություն և խոսք, Էդուարդ Ադայան

Հարուստ մշակութային անցյալ ունեցող ցանկացած լեզու հաղորդակիցներին տալիս է հաղորդակցվելու, սեփական մտքերն արտահայտելու բազմաթիվ միջոցներ: Եվ այդ միջոցները կարող են տարբեր դրսևորումներ ունենալ՝ հնչերանգից մինչև նախադասության շարադասություն: Երբեմն միևնույն բառը կարող է լինել չեզոք, հաղորդակցման մասնակիցներին լիովին ըմբռնելի, իսկ երբեմն էլ կարող է հանդես գալ իբրև տարբեր իմաստներով հագեցած հաղորդագրություն: Անշուշտ, այստեղ կարևոր դեր ունի այն հանգամանքը, թե ինչպես է հասցեատերն ընկալում այդ հաղորդագրությունը՝ որպես սուբյեկտի վ,

թե՞ օբյեկտիվ: Բնականաբար հասկանալի է, որ լեզուն հասարակական երևույթ է, և հասարակության անդամների համաձայնությամբ են լեզվի բառերի որոշ իմաստներ համարվում սուբյեկտիվ կամ օբյեկտիվ: Ավելին, հասարակության զարգացման ու փոփոխության հետ փոփոխվում են նաև այդ հասարակության համար հաղորդակցման միջոց ծառայող լեզվի սուբյեկտիվ կամ օբյեկտիվ իմաստները: Այս առումով դեռ 19-րդ դարում փիլիսոփա, լեզվաբան Ալեքսանդր Պոտեբնյան գրել է. «Օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հասկացությունները հարաբերական են, և, անկասկած, կգա ժամանակ, երբ այն, ինչ մեզ թվում էր որպես բնության առանձնահատկություն (свойство), կպարզվի, որ մեր ժամանակի հայացքի հատկանիշն է միայն»¹:

Լեզվաբանական ուսումնասիրությունների ժամանակ բացահայտորեն կամ ոչ այդքան բացահայտ միջոտ էլ անդրադարձ է կատարվել լեզվի գործառույթի և իմաստի ձևավորման գործում մարդու ունեցած դերին: Այդ մոտեցումները նույնքան տարբեր էին, որքան այն տեսությունները, թե ով է առաջինը բացահայտորեն անդրադարձել սուբյեկտիվությանը՝ որպես լեզվաբանական խնդրի: Այսպես, խորհրդային լեզվաբաններն այդ դերը հիմնականում վերագրում էին գերմանացի փիլիսոփա, լեզվաբան Վիլհելմ ֆոն Հումբոլդտին², իսկ անհա ֆրանսիացի լեզվաբաններ Պատրիկ Շարոդոն ու Դոմենիք Մենգրնոն շեշտում են, որ լեզվաբանական ուսումնասիրություններում սուբյեկտիվության գործոնին իբրև իրական լեզվական խնդրի, առաջինն անդրադարձել է Էմիլ Բենվենիստը³:

Սույն հոդվածը համառոտ ակնարկ է սուբյեկտիվության և օբյեկտիվության ըմբռնմանն ինչպես արտասահմանյան լեզվաբանների տեսություններում, այնպես էլ հայ լեզվաբանների աշխատություններում և հատկապես Էդուարդ Ադայանի աշխատություններում, քանի որ այս հոդվածով նաև փորձ է արվում հասկանալու Ադայանի մոտեցումները իմաստի սուբյեկտիվությանը՝ ի համեմատ մյուս լեզվաբանների տեսությունների:

Սուբյեկտիվ իմաստի ըմբռնումը լեզվաբանության մեջ

Ըստ Վիլհելմ ֆոն Հումբոլդտի՝ լեզվի էությունը սուբյեկտիվության առաջնայնությունն է⁴: Նա ընդգծում է, որ իրերը սուբյեկտիվ լեզվի միջոցով են ընկալվում: Ընդ որում, բառը ոչ թե առարկայի դրոշմն է, այլ «մեր հոգում այդ առարկայի ստեղծած պատկերի»⁵: Ապա շեշտում է, որ ցանկացած օբյեկտիվ ընկալմանն անխուսափելիորեն խառնվում է

¹ **Потебня А.** Эстетика и поэтика, М., 1976, с. 205.

² **Sté u Колшанский Г. В.** Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. М., 1975, էջ 5:

³ **Sté u Charaudeau, P., Maingueneau, D.,** Dictionnaire d'analyse du discours. Paris, 2002, էջ 552:

⁴ **Sté u Гумбольдт В. фон** Язык и философия культуры. М., 1985, էջ 406:

⁵ **Гумбольдт В. фон** Избранные труды по языкознанию. М., 1984, с. 80.

սուբյեկտիվը, յուրաքանչյուր մարդկային անհատականություն, նույնիսկ անկախ լեզվից, կարելի է համարել աշխարհընկալման առանձնահատուկ տեսակետ (позиция): Նա նշում է, որ այս տեսակետը առավելապես ձևավորվում է հենց լեզվի շնորհիվ:

Հումբոլդտն այն կարծիքին էր, որ յուրաքանչյուր ազգ ինքն է իր լեզվում ներդնում օբյեկտիվ իրականության կամ էլ սուբյեկտիվության չափաբաժինը⁶: Մարդն օբյեկտիվ իրականությունն ընկալում է սուբյեկտիվ ճանապարհով, և դա տեղի է ունենում միայն լեզվի միջոցով: Հումբոլդտը գրում է. «Ճանաչելիության նկատմամբ լինելով սուբյեկտիվ լեզուն օբյեկտիվ է մարդու նկատմամբ, քանի որ յուրաքանչյուր լեզու մարդու ընդհանուր էության արձագանքն է»⁷:

Սուբյեկտիվության խնդրին անդրադարձել է նաև Շարլ Բալին, որը նշում է, որ իրական խոսքում (parler) ուշագրավն այն է, որ այդտեղ արտահայտված միտքը *սուբյեկտիվ, կոնկրետ և հուզական* բնույթ ունի⁸: Բալին գտնում է, որ ինքնաբուխ խոսքը երբեք օբյեկտիվ չի լինում, և այն մտքից անբաժան է, ընդ որում խոսողը գլխավորապես արտահայտում է ոչ թե մտքեր ու դատողություններ, այլ իր տպավորությունն այդ իրերից: Լեզվաբանն ընդգծում է, որ եթե ինքնաբուխ, կենդանի միտքը անհատական է, ապա լեզուն համընդհանուր է, քանի որ արտահայտված մտքերն ու արտահայտման միջոցները տարբեր բաներ են⁹: Այսինքն՝ պետք է եզրակացնել, որ լեզուն ունի սուբյեկտիվ արտահայտման բոլոր միջոցները, սակայն անհատի ինքնաբուխ խոսքում է այդ լեզուն դառնում սուբյեկտիվ, և, ինչպես Բալին է շեշտում, անհատական խոսքը հասկանալի է դառնում հանրությանը միայն ու միայն լեզվական միջոցների շնորհիվ¹⁰: Ավելին, երբեմն անհատական լեզվի ու համընդհանուր լեզվի բաժանարար գիծը, ըստ Բալիի, վերացական է: Ըստ այդմ՝ կենդանի խոսքի սուբյեկտիվությունը պայմանավորում է խոսակցական լեզվի կոնկրետ լինելը, քանի որ սովորական մարդուն օտար է վերացարկումը: Եվ վերջապես, խոսակցական լեզուն հիմնականում հուզական (affectif) է¹¹:

Այսինքն՝ Բալին գտնում է, որ հաղորդակցության ժամանակ ինքնաբուխ խոսքը սուբյեկտիվ է, քանի որ խոսողը ժամանակ չի ունեցել խորհելու ու նոր արտահայտվելու, ընդ որում, խոսակցի մտքի կամ խոսքի սուբյեկտիվության աստիճանը պայմանավորված է տվյալ լեզվի հասարակական բնույթով և մտքի արագ փոխանցման անհրաժեշտությամբ: Բալին գրում է. «Անշուշտ, առանձին վերցրած յուրաքանչյուր խոսող անձ մտավոր կամ հուզական առումով կարող է էական-

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 104:

⁷ Նույն տեղում, էջ 320:

⁸ Տե՛ս **Bally Ch.**, *Traité de stylistique française*, Vol 1, 3ème ed. Genève, Paris, 1951, էջ 271:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 287:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 288:

րեն տարբերվել մյուսից, սակայն այս հարցում մեկ անգամ ևս դրսևորվում է մեզ հետաքրքրող միտումների հավաքական բնույթը. արագ, ամբողջական հաղորդակցության կենսական անհրաժեշտությունը հանգեցնում է անհատական հատկանիշների հավասարեցմանը»¹²:

Եվ ուրեմն՝ ինքնաբուխ խոսքը, լինելով սուբյեկտիվ, պետք է հասկանալի լինի հաղորդակցության մյուս մասնակցին կամ մասնակիցներին: Իհարկե, Բալին ոճագիտության տեսանկյունից է մոտենում սուբյեկտիվությանը. սուբյեկտիվությունը նա մեծ մասամբ դիտարկում է ինքնաբուխ խոսքում:

Այլ մոտեցում է դրսևորում ֆրանսիացի հայտնի լեզվաբան Էմիլ Բենվենիստը: Նա իր «Լեզվի սուբյեկտիվության մասին» հոդվածի առաջին պարբերությունը սկսում է հարցով. «Եթե լեզուն, ինչպես ընդունված է ասել, հաղորդակցության գործիք է, ապա ինչի ն է այն պարտական իր այդ հատկության համար»¹³: Ապա քննելով լեզվի դերը հաղորդակցության ժամանակ՝ փաստում է, որ լեզվի համեմատությունը նյութական, մարդու կողմից ստեղծված գործիքի հետ պետք է անվստահություն ներշնչի մեզ: Բենվենիստը գրում է. «Խոսել գործիքի մասին նշանակում է մարդուն հակադրել բնությանը: Բահը, նետը, անիվը բնության մեջ չկան: Մրանք պատրաստել է մարդը: Մինչդեռ լեզուն մարդու էության (nature) մեջ է, և մարդը չի պատրաստել այն»¹⁴:

Այնուհետև Բենվենիստը նշում է, որ խոսքը (parole) լեզվի առկայացումն է, քանի որ հաղորդակցման գործառույթ իրականացնելու համար այն պետք է ունենա լեզվի «լիազորությունը»: Նա գրում է. «Հենց լեզվում և լեզվի միջոցով է մարդը սահմանվում իբրև *սուբյեկտ*, քանի որ միայն լեզուն է արտացոլում իրականությունը, *իր* իրականությունը, որը նաև *լինելու* իրականությունն է, որտեղ էլ ստեղծվում է «Ego»-ի հասկացությունը»¹⁵:

Բենվենիստն ընդգծում է, որ «սուբյեկտիվությունը» խոսողի ունակությունն է իրեն ներկայացնելու որպես «սուբյեկտ»: Ավելին, գիտնականը շեշտում է, որ «այդ «սուբյեկտիվությունը» դիտարկում ենք թե՛ ֆենոմենոլոգիայի, թե՛ հոգեբանության տեսանկյունից, այն ընդամենը լեզվի հիմնարար հատկության դրսևորումն է մարդ էակի մեջ: «Ego» է նա, ով *ասում* է «ego»: Այստեղ գտնում ենք «սուբյեկտիվության» հիմքը, որը որոշվում է «դեմքի» լեզվական կարգավիճակով»¹⁶:

Բենվենիստի համար սուբյեկտիվությունն առկայանում է լեզվի միջոցով, և հենց լեզուն է մարդուն հնարավորություն տալիս ինքնագիտակցությունը դրսևորելու: Ընդ որում, այդ ինքնագիտակցությունը դրսևորվում է միայն հակադրության ժամանակ: Այդ հակադրությունը

¹² Նույն տեղում, էջ 288:

¹³ Benveniste E. Problèmes de linguistique générale, Vol. 1. Paris, 1966, p. 258.

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 259:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 260:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 259:

տեղի է ունենում առաջին հերթին անձնական դերանուններ գործածելիս, քանի որ խոսողի «ես»-ը հաղորդակցության ժամանակ դառնում է «դու», երբ նրան է դիմում նրա հաղորդակիցը, որն էլ իր հերթին է ներկայանում որպես «ես»: Բենվենիստն այս առնչությամբ գրում է. «Լեզուն հնարավոր է միայն այն պատճառով, որ յուրաքանչյուր խոսող անձ/խոսակից իր խոսքում իրեն ներկայացնում է որպես *սուբյեկտ* (sujet), որն ինքն իր խոսքում իրեն ներկայացնում է որպես *ես*: Այդ պատճառով էլ *ես*-ը ներկայանում է որպես այլ անձ, որը, բացարձակապես արտաքին լինելով իմ «ես»-ից, դառնում է իմ արձագանքը, որին ասում եմ դու, որն էլ իր հերթին ինձ է դու ասում»¹⁷:

Բենվենիստը նշում է, որ թեև անձնական դերանունները սուբյեկտիվության առաջին հենակետերից են, նրանցից բացի, խոսքում (discours) գոյություն ունեն նաև ցուցայնության (deixis) այլ ցուցիչներ, ինչպես օրինակ՝ *այս, այստեղ, հիմա, վաղը* և այլն, և որոշ բայեր, օրինակ՝ *կարծել, ենթադրել*, որոնք որոշակիություն են ստանում խոսքի ժամանակ, այսինքն՝ կախված են խոսողից, նրա «ես»-ից¹⁸:

Սուբյեկտիվությունն ըստ ճանաչողական լեզվաբանության

ճանաչողական լեզվաբանության մեջ սուբյեկտիվությունը արտացոլվում է լեզվական արտահայտության մեջ, քանի որ վերջինս ոչ միայն նշանակում է, այլ նաև ներառում է, թե տվյալ իրավիճակը կամ երևույթը ինչպես է ընդունում և ըմբռնում խոսողը¹⁹: Այս երևույթը նկարագրելու կամ բացատրելու համար Ռոնալդ Լանգակերը ներմուծում է *մեկնաբանություն* (mental construing): Նա իր առաջ քաշած հասկացությունն այսպես է մեկնում. «Մեկնաբանությունը (construal) նույն իրավիճակն այլընտրանքային ձևերով պատկերացնելու և պատկերելու մեր կարողությունն է: [...] Արտահայտության իմաստը կախված է ինչպես հայեցակարգային բովանդակությունից (conceptual content), այնպես էլ այդ բովանդակության մեկնաբանությունից: Բովանդակությունը մոտավորապես համեմատելի է ճշմարտության պայմանների, իրերի վիճակի կամ նկարագրված օբյեկտիվ իրավիճակի հետ»²⁰:

Լանգակերը ընդգծում է, որ աշխարհը չի դրոշմվում մեր ուղեղում, ավելին, աշխարհի ընկալումը (conception) իրականում երբեք չեզոք չի լինում, այլ ենթադրում է մտավոր գործունեություն, որն էլ ձևավորվում է տվյալ անձի փորձից (previous experience), ունակություններից (capabilities), պահի ընկալման իրավիճակից:

Ըստ Լանգակերի՝ նկարագրված իմաստի սուբյեկտիվությունը և օբյեկտիվությունը ավելի ակնառու են դառնում տեսակետի դեպքում: Նրա

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 260:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 262:

¹⁹ Տե՛ս **Скребинова Т.** Когнитивная лингвистика. Классические теории, новые подходы. М., 2018, էջ 155:

²⁰ **Langacker R. W.**, "Chapter 6: Construal". In: E. Dąbrowska, D. Divjak (eds.), Cognitive Linguistics - Foundations of Language, Berlin. Boston, 2019, p. 140.

կարծիքով՝ առավելագույն օբյեկտիվության հասնում են այն ժամանակ, երբ դիտարկման օբյեկտն ունի հստակ սահմաններ և առանձնացված է դիտարկողից և գտնվում է նրա տեսադաշտում, իսկ առավելագույն սուբյեկտիվությունն ի հայտ է գալիս այն ժամանակ, երբ դիտարկողը տարրալուծվում է դիտարկման օբյեկտում: Միտքը պարզաբանելու համար նա բերում է թատրոնի հանդիսատեսի ու բեմի ներկայացման օրինակը. որքան շատ է դիտողը տարվում խաղով, այդքան շատ է տարրալուծվում խաղում: Լանգակերը բերում է նաև ակնոցի օրինակը. միայն ակնոցը հանելուց է ընդգծվում ակնոցի՝ որպես օբյեկտի դերը, իսկ ակնոցը կրելիս այն դառնում է դիտարկվող սուբյեկտի մաս²¹:

Ինչպես արդեն նշվեց, սուբյեկտիվությունը կարող է դրսևորվել կախված այն բանից, թե խոսողն ինչպես է մեկնաբանում օբյեկտիվ իրականությունը: Լանգակերի օրինակներից է նաև, թե խոսողն ինչպես է նկարագրում լամպի ու սեղանի հարաբերությունը. լամպը սեղանի վրա՝ է, թե՛ սեղանն է լամպի տակ, որն էլ նման է այն օրինակին, որին հաճախ դիմում են՝ նկարագրելու կիսատ բաժակի պարունակությունը՝ բաժակը կիսով չափ դատարկ է, թե՛ կիսով չափ լիքը:

Սուբյեկտիվության և օբյեկտիվության հարաբերությանը ավելանում է ևս մեկ տարր՝ միջսուբյեկտիվություն (intersubjectivity), որը ենթադրում է, որ օբյեկտիվ իրականության մասին սուբյեկտիվ պատկերացումը պատկանում է հաղորդակցության մասնակիցներից յուրաքանչյուրին: Նյուցի ներկայացմամբ՝ սուբյեկտիվության և միջսուբյեկտիվության տարբերությունը որոշվում է այն չափանիշով, թե խոսողը որքան պատասխանատվություն է ստանձնում իրականությունը/փաստերը (evidence) գնահատելիս. լիակատար պատասխանատվություն (personal responsibility), թե՛ այդ գնահատականին համաձայն են նաև ուրիշները (միջսուբյեկտիվություն)²²: Իսկ ահա Բենվենիստը գտնում է, որ լեզվական հաղորդակցությունը հնարավոր է միջսուբյեկտիվության (intersubjectivité) առկայության դեպքում միայն²³:

Այսինքն՝ սուբյեկտիվը միայն հաղորդողին է պատկանում, միջսուբյեկտիվ իմաստը՝ հաղորդակցության մասնակիցներին, իսկ օբյեկտիվը, կարելի է ասել, հատուկ է տվյալ հասարակության մեծամասնությանը, և սրա շնորհիվ է, որ հաղորդակցությունը տեղի է ունենում կամ էլ ավելի տեղին է ասել՝ հաջողությամբ է պսակվում:

Սուբյեկտիվ իմաստի ըմբռնումը հայ լեզվաբանների աշխատություններում

Շայ լեզվաբանների աշխատություններում սուբյեկտիվությանը՝ որպես քննության առարկայի, շատ քիչ են անդրադարձել, այն էլ առավելապես ոճագիտության տեսանկյունից՝ իբրև վերաբերմունքի, գնա-

²¹ Տե՛ս **Langacker R. W.**, *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*, Oxford, 2008, էջ 77:

²² Տե՛ս **Nuyts J.**, *Epistemic modality, language, and conceptualization: A cognitive pragmatic perspective*, A., 2001, էջ 75:

²³ Տե՛ս **Benveniste, E.**, նշվ. աշխ., էջ 266:

հատության արտահայտման միջոցի. օրինակ՝ Պողոս Պողոսյանը տարանջատում է սուբյեկտիվության վերաբերմունք արտահայտող և չարտահայտող համանիշներ և այլն²⁴:

Գևորգ Ջահուկյանը նախադասության կադապավորման տեսանկյունից է անդրադառնում օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ իմաստին: Ջահուկյանը գրում է. «Նախադասությունը այն միավորն է, որի մեջ հանդես են գալիս լեզվական բոլոր իմաստները և ձևերը», իսկ «յուրաքանչյուր նախադասության բովանդակություն ստացվում է օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ որոշ կողմերի դրսևորմամբ»²⁵: Ընդ որում, սուբյեկտիվը հաղորդման ժամանակ դառնում է օբյեկտիվ: Այսպես է Ջահուկյանը մեկնում այս երևույթը. «Օբյեկտիվ առումով նախադասության բովանդակությունը իրական աշխարհի որևէ հարաբերության արտահայտություն է՝ լինի այդ հարաբերությունը նյութական թե հոգեկան բնույթի. հոգեկան բնույթի լինելու դեպքում այն հանդես է գալիս որպես հաղորդման օբյեկտ, այսինքն՝ սուբյեկտիվն օբյեկտիվանում է: Սուբյեկտիվ առումով նախադասությունը բնորոշվում է որոշ իրադրությամբ (սիտուացիայով), որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հաղորդման հարաբերությունը դեպի արտահայտողը (հաղորդողը), հաղորդակիցը, հաղորդման առարկան և հաղորդման ընդհանուր շղթան (կոնտեքստը)»²⁶:

Սուբյեկտիվ իմաստի ավելի ընդգրկուն մոտեցում կարելի է նկատել Էդուարդ Աղայանի աշխատություններում: Եվ այսպես, բառերի իմաստները, ըստ Աղայանի, հասկացություններ անվանելուց զատ, «արտահայտում են օբյեկտիվ առարկաների, երևույթների և այլնի նկատմամբ մարդկանց ունեցած վերաբերմունքը, նրանց հասարակական գնահատությունը»²⁷: Աղայանը պնդում է, որ «մարդն ակտիվորեն է ճանաչում» առարկաները և իր վերաբերմունքն է արտահայտում դրանց նկատմամբ²⁸: Եվ որպես հետևանք՝ բառը, (օբյեկտիվ) հասկացություն անվանելուց բացի, արտահայտում է նաև որոշակի վերաբերմունք: Այսինքն՝ Աղայանը նշում է, որ բառի իմաստը ներառում է օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ իմաստներ: Օբյեկտիվը գոյություն ունեցող երևույթների ու առարկաների անվանումներն են, իսկ սուբյեկտիվը՝ այդ երևույթների, առարկաների (որոնց Աղայանն անվանում է հասկացություններ) նկատմամբ մարդկանց, հասարակության ունեցած վերաբերմունքն ու գնահատանքը: Ընդ որում, Աղայանն ընդգծում է, որ օբյեկտիվ առարկաներն ու հատկանիշները իրենց արտահայտած իմաստով նույնական չեն: Նա գրում է. «... օբյեկտիվ առարկաները գործընթացները,

²⁴ Տե՛ս Պ. Պողոսյան, Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքները (խոսքի տեսություն), Գիրք Ա, Եր., 1990, էջ 189:

²⁵ Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսության հիմունքներ, Եր., 1974, էջ 22:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 22-23:

²⁷ Է. Բ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Եր., 1984, էջ 35:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 35:

հատկանիշները և այլն նույնպես իրենց դրսևորումների մեջ բացարձակապես նույնական չեն. միևնույն երևույթը կարող է ունենալ բուռն կամ թույլ, դուրեկան կամ տհաճ դրսևորումներ և այլն, և այլն: Այս բոլորը, բնականաբար, արտացոլվում են բառի մեջ, առարկաների, երևույթների հատկանիշների և այլնի հասկացություններն օժտելով զանազան երանգավորումներով, վերաբերմունքով, գնահատությամբ»²⁹:

Արդ, բառն արտահայտում է օբյեկտիվ իրականությունը, երևույթները, ինչպես նաև մարդկանց սուբյեկտիվ վերաբերմունքն ու գնահատականը, բայց այդ օբյեկտիվ իրականությունը, երևույթը կարող են նաև տարբեր դրսևորումներ ունենալ: Այսինքն՝ տարբեր բառեր միևնույն հասկացությունը կարող են տարբեր կերպ նկարագրել: Աղայանի օրինակներից մեկը **ուսուցիչ** և **վարժապետ** բառերի տարբերությունն է, որտեղ **ուսուցիչը** չեզոք կամ էլ դրական իմաստ է արտահայտում, իսկ **վարժապետը**՝ արհամարհական, բացասական իմաստ³⁰:

Աղայանը շեշտում է, որ որոշ հասկացություններ, առարկաներ կարող են մարդկանց մոտ առաջացնել վատ կամ լավ հիշողություններ, գուգորդվել դժբախտության կամ ուրախության հետ: Ինչպես վերևում արդեն նշվեց, Աղայանը շեշտում է, որ մարդն ակտիվորեն է ճանաչում իրեն շրջապատող աշխարհը և որպես արդյունք՝ երևույթներն ու հասկացությունները, իրենց հիմնական իմաստից զատ, կարող են արտահայտել նաև երանգավորված իմաստ՝ բացասական կամ դրական: Աղայանը բերում է **օձի** և **մեղվի** օրինակները, համապատասխանաբար՝ բացասական և դրական երանգավորում ունեցող, հավելյալ իմաստով օժտված բառեր, որոնք, արտահայտելով օբյեկտիվ հասկացություններ, միևնույն ժամանակ արտահայտում են նաև մարդու վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ: Սա էլ Աղայանն անվանում է բառի սուբյեկտիվ իմաստ³¹:

Սուբյեկտիվ իմաստի առաջացման առնչությամբ Աղայանը մատնանշում է. «Բառիմաստի սուբյեկտիվ տարրը կարող է առաջանալ բառի գործածության, իմաստի, գործառական հատկանիշների, պատմական զարգացման ու փոփոխությունների հետևանքով, բայց կարող է նաև հենց բառի ու նրա արտահայտած իմաստի գոյացման գործընթացում ծագել որպես տվյալ հասկացության հիմք»³²: Ավելին, բառի փոխաբերական իմաստով գործածության արդյունքում տեղի է ունենում իմաստափոխություն, և բուն իմաստին ավելանում են զգացական վերաբերմունք արտահայտող իմաստներ: Իր միտքը պարզաբանելու համար լեզվաբանը բերում է **ուտել** և **խժռել** բայերի օրինակները, որտեղ առաջինը չեզոք է, իսկ երկրորդը՝ բացասական երանգավորմամբ: Մինչդեռ **ուտել** բայը, լինելով չեզոք, փոխաբերաբար կարող է նաև բա-

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 36:

³¹ Տե՛ս նույն տեղը:

³² Նույն տեղում, էջ 36-37:

ցասական իմաստ արտահայտել, օրինակ՝ «յուրացնել, վատնել»³³:

Բառերի հավելյալ իմաստները, բնականաբար, առաջանում են ժամանակի ընթացքում, որն էլ կարծես արտացոլում է այն, թե ինչպես է հասարակության մեծ մասը բառը գործածել ինչ-որ առարկա, երեվոյթ, իսկ ավելի հաճախ՝ մարդկանց նկարագրելու համար: Եվ թերևս սա է պատճառը, որ Աղայանը շեշտադրում է, որ «հասկացության գոյացման պրոցեսում որոշ օժանդակ դեր կարող են կատարել նաև առարկայի ձևը, գույնը և ուրիշ արտաքին հատկանիշներ, մանավանդ այն դեպքում, երբ բառային անվանում է տրվում չճանաչված, հետևաբար պրակտիկ գործունեության մեջ չգիտակցված առարկային կամ երևույթին»³⁴: Բայց և այնպես, ժամանակի ընթացքում վերոհիշյալ հատկանիշները երկրորդական պլան են մղվում: Աղայանն այսպես է բացատրում տվյալ երևույթը. « ... հասարակական գործունեության զարգացման հետ ու նրա շնորհիվ առարկաների արտաքին հատկանիշները, որպես նրանց ճանաչման աղբյուր, մտածողության ու լեզվի զարգացման ավելի բարձր աստիճաններում ետին պլանն են մղվում: Ուստի և՛ երբ խոսվում է հասկացության սուբյեկտիվ բնույթի մասին, պետք է նկատի ունենալ առարկաների, երևույթների և այլն հասարակության կյանքում ունեցած դերը ու պիտանիությունը, մարդկանց հարաբերությունը դրանց հետ և դրան համապատասխան գնահատությունը»³⁵:

Աղայանը պնդում է, որ մարդիկ արտաքին առարկաները ճանաչում են դրանց հետ կրկնվող հարաբերությունների շնորհիվ և դարձնում «գիտակցության սեփականությունը՝ այդ առարկայի հասկացությունը պարունակող անվանումներով՝ բառերով և ոչ թե առարկաների պատկերացումներով»³⁶: Ընդ որում, պատկերացումը նախորդում է հասկացության գոյացմանը, քանի որ « ... նախքան առարկայի հասկացությունը կազմելը, մենք պրակտիկ գործունեության մեջ ընկալում ենք այդ առարկաները զգայության միջոցով, կազմում ենք նրանց պատկերացումները, և այդ կոնկրետ ընկալումների ու պատկերացումների հիման վրա կազմում ընդհանուր և վերացած հասկացություն»³⁷:

Ավելին, Աղայանն ընդգծում է, որ ձևի ու բովանդակության միասնությունը առաջանում է հենց բառի ծագման ընթացքում, որն էլ արտացոլվում է բառիմաստի հիմքում, իսկ «բառիմաստը տվյալ լեզվական հանրության կողմից հասարակական գործունեության շնորհիվ օբյեկտիվ իրականության սուբյեկտիվ ճանաչողությունն է, արտահայտված բառային ձևով»³⁸:

Իսկ մեկ այլ տեղ Աղայանը գրում է, որ « ... բոլոր վերաբերմունքնե-

³³ Նույն տեղում, էջ 38:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 41:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 41-42:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 42:

³⁸ Նույն տեղում:

րը, որոնք արտահայտվում են բառերի մեջ՝ նրանց իմաստի հիմքը կազմող հասկացության հետ միասին, սուբյեկտիվ տարրն են կազմում և կոչվում են բառի սուբյեկտիվ իմաստ»³⁹: Իսկ ինչ վերաբերում է սուբյեկտիվ իմաստի դերին, ըստ Աղայանի, այն կարող է բազմաբնույթ դրսևորումներ ունենալ և արտահայտել քաղաքական-գաղափարախոսական վերաբերմունք, կամ գեղագիտական, սովորությանին (ավանդական), կենցաղային գնահատություն, կամ էլ «կարող է բխել առարկայի (երևույթի, հատկանիշի և այլնի) էությունից (մարդու համար վնասակար կամ օգտակար), կարող է լուրջ հասարակական ըմբռնումներից, նախապաշարումներից և այլնից բխել»⁴⁰:

Եվ ասի, արդեն դասական աշխատություն համարվող «Լեզվաբանության հիմունքներ»-ի՝ բառագիտությանը վերաբերող գլխում Աղայանն առանձին անդրադարձ է կատարում զգացական (էմոցիոնալ) խոսքին: Ամփոփելով արդեն օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ իմաստի վերաբերյալ մտքերը՝ Աղայանը բառն ու նրա արտահայտած իմաստը տեղափոխում է խոսք, այսինքն՝ հաղորդակցություն: Նա նշում է, որ մարդն իր ներքին աշխարհը դրսևորում է լեզվում և դրա համար էլ «բառերը կոնկրետ խոսքի մեջ իրենց գործածությամբ արտահայտում են ոչ միայն օբյեկտիվ իրականության առարկաների ու երևույթների հասկացությունները, այլ հաճախ՝ նաև մարդու վերաբերմունքն այդ առարկաների ու երևույթների նկատմամբ»⁴¹: Եվ որպես հետևանք՝ այդ բառը, ունենալով օբյեկտիվ իմաստ, արտահայտում է նաև սուբյեկտիվ իմաստ, այսինքն՝ խոսողի վերաբերմունքը: Աղայանը գրում է. «... բառի իմաստն ընդգրկում է երկու մոմենտ՝ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ. օբյեկտիվն այն ընդհանուրն է, որ բառն ունի անկախ կերպով, որպես տվյալ առարկայի (երևույթի և այլն) ընդհանուր հասկացություն, իսկ սուբյեկտիվն այն է, որ բառը տվյալ խոսքի մեջ արտահայտում է խոսողի վերաբերմունքը հենց այդ առարկայի (երևույթի և այլն) նկատմամբ: Սրանից էլ բխում է այն, որ խոսքի մեջ բառերը հանդես են գալիս ոչ միայն իբրև **մտքի նշաններ**, այլև՝ **իբրև զգացական նշաններ**, արտահայտելով խոսողի վերաբերմունքը, հոգեվիճակը, ցանկությունը և այլն»⁴²:

Հետաքրքիր է, որ Աղայանը շեշտում է լսողի դերը բառի սուբյեկտիվ կամ օբյեկտիվ ընկալման ժամանակ: Նա ոչ բացահայտ առաջադրում է համագործակցության գաղափարը խոսողի ու լսողի միջև. «Սովորական խոսակցության ժամանակ էլ լսողը կարող է գաղափար կազմել խոսողի հոգեկան վիճակի մասին, արտահայտվածի նկատմամբ ունեցած նրա վերաբերմունքի մասին՝ դատելով խոսողի բառերի ընտրությունից, նրանց դասավորությունից, հնչերանգից և այլն: Խո-

³⁹ **Գ. Բ. Ջահուկյան, Է. Բ. Աղայան** և այլք, Հայոց լեզու, I մաս, Ա պրակ, Եր., 1980, էջ 212-213:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 213:

⁴¹ **Է. Բ. Աղայան**, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987, էջ 355:

⁴² Նույն տեղում:

սողն էլ ձգտում է այդ բանին, այսինքն՝ աշխատում է լսողին հաղորդել իր վերաբերմունքը, իր այս կամ այն զգացմունքը, հոգեկան ապրումները՝ կապված իր արտահայտածի հետ»⁴³:

Բնականաբար, լսողի դերը կարևոր է բառի, խոսքի սուբյեկտիվության կամ օբյեկտիվության ընկալման առումով, քանի որ եթե տվյալ բառը խոսողի կողմից գործածվում է սուբյեկտիվ կերպով, ապա այդ «համագործակցության» բացակայության պարագայում լսողը կարող է չընկալել խոսողի միտքը՝ չհասկանալ նրա վերաբերմունքը, գնահատականն ու օբյեկտիվ իրականությունը և շփոթել մեկը մյուսի հետ:

Որպես հետևանք՝ Աղայանը պնդում է, որ լեզվում ստեղծվում է երկու համակարգ՝ բառիմաստների (հասկացությունների) արտահայտության համակարգ և զգացմունքների արտահայտության համակարգ, և լեզուն այս երկու համակարգերի միասնությունն է⁴⁴:

Աղայանը գտնում է, որ իր մտածածն ու զգացմունքները արտահայտելու համար «խոսողը դիմում է **հավելադիր բառերի (դե, էլի, է, լա՛վ և այլն), հնչերանգի, կրկնությունների** օգտագործմանը և, վերջապես, նույնիսկ «աղավաղումների»⁴⁵: Ինչպես նաև Աղայանն ավելացնում է, որ վերաբերմունք արտահայտելու համար հաճախ են գործածվում հակադրությունները, երբ ասում են մի բան, բայց իմաստը լրիվ հակառակն է. *լա՛վ ես ասում* (=լավ չես ասում, ասածդ ինձ դուր չի գալիս), *շա՛տ խելոքն ես* (= շատ խելոք չես), *մե՛ծ բան է* (= մեծ բան չէ) և այլն:

Աղայանը շեշտադրում է, որ մեր ապրումները, վերաբերմունքը, ցանկության դրսևորման միջոցները բազմազան են, սակայն դրանք չպետք է նույնացնել պատկերավոր կամ բանաստեղծական մտածողության հետ, քանի որ վերջինս արտահայտում է «օբյեկտիվը ավելի վառ, տպավորիչ գույներով, մինչդեռ զգացականն արտահայտում է սուբյեկտիվը, անհատականը՝ առանց փոխելու օբյեկտիվի էությունը»⁴⁶: Ընդ որում, Աղայանն ընդգծում է, որ սուբյեկտիվը ոչ թե անկախ, ինքնաբավ միավոր է, այլ հասարակական, քանի որ յուրաքանչյուր մարդ հասարակության անդամ է և իր մեջ է կրում տվյալ հասարակությանը հատուկ հոգեբանությունն ու գիտակցությունը, և ուրեմն այդ զգացականն էլ է հասարակական:

Եզրակացություն

Լեզուն, լինելով կենդանի օրգանիզմ և հաղորդակցման միջոց, բազմաթիվ միջոցներ է ստեղծում աշխարհը և այդ աշխարհում տեղի ունեցող երևույթները նկարագրելու համար: Ավելին, լեզվի հասարակական բնույթը, հաղորդակցման միջոց լինելը շեշտելուց զատ, պետք է նաև ընդգծել, որ հաղորդակցությունը հաջողություն է ունենում, երբ դրա մասնակիցները հասկանում են իրար, այսինքն՝ տեղի է ունենում երկխոսություն: Այդ

⁴³ Նույն տեղում, էջ 355- 356:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 356:

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 357:

երկխոսության համար կարևոր է, որ լսողը կարողանա ըմբռնել խոսողի հաղորդագրության սուբյեկտիվ ու օբյեկտիվ կողմերը: Իսկ երբ ինչ-որ երևույթի, մարդու կամ առարկայի նկարագրության ժամանակ տրված գնահատականները հասկանալի են հաղորդակցության մասնակիցներին, ապա կարելի է ասել, որ խոսքը, վերաբերմունքը, գնահատականը հաղորդակցության օբյեկտի հանդեպ միջսուբյեկտիվային են:

Այսպիսով, լեզվաբանության մեջ սուբյեկտիվության ու օբյեկտիվության վերաբերյալ մոտեցումները հիմնականում տարբեր են, և դրանք երբեմն ուսումնասիրվում են իմաստաբանության, իսկ ավելի հաճախ՝ ոճագիտության տեսանկյունից: Սակայն ինչպես Գիրոն է ասում. «... ոճագիտության և իմաստաբանության միջև միշտ կլինի ընդհանուր սահման, որը դժվար կլինի սահմանագծել, քանի որ դրանք երկու փոխլրացնող ու սերտորեն կապված գիտություններ են»⁴⁷:

МКРТЫЧ С. МКРТЧЯН – Субъективное и объективное как проявление оппозиции: новый взгляд на классические подходы. – Субъективная и объективная дифференциация человеческого восприятия мира всегда интересовала философов, семиотиков и отчасти лингвистов. Более того, субъективное значение интерпретируется разными лингвистами по-разному, и, как следствие, взгляды на субъективное значение как на языковое явление принимают у разных лингвистов разный характер. Существуют также различные взгляды на то, кто первым сформулировал идею субъективного значения с лингвистической точки зрения. В то же время субъективный и объективный характер значения иногда эксплицитно, а иногда и имплицитно присутствует в работах, которые более или менее относятся к употреблению слова. Пожалуй, Эдуард Агаян — один из немногих армянских языковедов, обративших внимание на субъективное значение слова с семантической точки зрения и подчеркнувших случаи, когда значение слова, обозначающее объективное понятие, приобретает субъективное значение и субъективную семантическую окраску. Соответственно, данная статья имеет целью сначала рассмотреть понимание субъективного значения в лингвистике, затем описать подходы В. фон Гумбольдта, Шарля Бали и Эмиля Бенвениста к проблеме, отношения между субъективным и объективным значением, субъективностью и интересубъективностью с точки зрения когнитивной лингвистики (Лангакер, Ньюц), и не в последнюю очередь представить взгляды Эдуарда Агаяна на проявление субъективного значения слова, которые нашли отражение в его работах разных лет.

Ключевые слова: семантическое противопоставление, субъективное и объективное противопоставление, межсубъективность, коммуникация и речь, Эдуард Агаян

МКРТԻՇ Տ. ՄԿՐՏՇՅԱՆ – Subjective and Objective as a Manifestation of Opposition: a New Perspective on Classical Approaches. – The subjective and objective differentiation of human perception of the world has always interested philosophers, semioticians, and to some extent linguists. Moreover, subjective meaning is interpreted differently by different linguists, and as a consequence, the views of subjective meaning as a linguistic phenomenon take on a different character among different linguists. There are also different views on who first formulated the idea of subjective meaning from a linguistic point of view. At the same time, the subjective and objective

⁴⁷ Guiraud P., La Sémantique [3e éd.]. Paris, 1962, p. 117.

nature of the meaning is sometimes explicitly and sometimes implicitly present in the works that more or less refer to the use of the word. Perhaps Eduard Aghayan is one of the few Armenian linguists who paid attention to the subjective meaning of the word from a semantic perspective and underlined the cases when the word meaning denoting an objective concept acquires subjective meaning and subjective semantic coloring. Accordingly, this article aims first to examine the understanding of subjective meaning in linguistics, then to describe V. Von Humboldt's, Charles Bali's, and Emile Benveniste's approaches to the problem, the relations between subjective and objective meaning, subjectivity and intersubjectivity from the point of view of cognitive linguistics (Langacker, Nuyts), and last but not least to present Eduard Aghayan's views on the manifestation of the subjective meaning of the word, which was reflected in his works of different years.

Key words: *semantic contrast, subjective and objective opposition, intersubjectivity, communication and speech, Eduard Aghayan*

Հ. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԻ ԵՎ Վ. ՌԱՍՊՈՒՏԻՆԻ
ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱԿԱՌԱԿ ՀԵՌԱՆԿԱՐԻ
ՄԿԶԲՈՒՆՔԻ ԴԻՏԱՆԿՅՈՒՆՆԵՑ

ԴԱՎԻԹ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Մեղիադաշտում տեղեկատվական սահմանների ընդլայնման, սոցիալական մեղիայի, սոցցանցերի ակտիվության միտումները, դրանցում կիրառվող նոր գործիքների բազմազանությունը հրապարակախոսության վերաիմաստավորման պահանջ են դնում մերօրյա մեղիափետագոտողների առջև: Սկսել են ի հայտ գալ նոր ժանրատեսակներ, որոնց մի մասը, հրապարակախոսական տարրեր պարունակելով հանդերձ, լսարանին փորձում է նորովի ներկայացնել մարդկային կյանքի պատմությունները, տեղեկատվական հասարակության մեջ ապրող մարդու հոգևոր ու գաղափարական հետաքրքրությունները և այլն: Այս համատեքստում հատկապես կարևորվում է նախորդ տասնամյակների գրական հեղինակությունների հրապարակախոսական երկերի ուսումնասիրությունը: Նրանց ստեղծած արժեքների հանդեպ մնայուն հետաքրքրությունը կնպաստի հաղթահարելու անցյալ-ներկա մշակութային անջրպետը, վերարժևորելու այն լավագույնը, ինչ ստեղծվել է ավագ սերնդի ներկայացուցիչների ջանքերով: Այս իրողությունն արդեն իսկ պայմանավորում է հողվածի արդիականությունը:

Քննության նյութը Հրանտ Մաթևոսյանի և Վալենտին Ռասպուտինի հրապարակախոսական երկերն են, որոնք վերջին տասնամյակներին մշտապես եղել են հետազոտողների տեսադաշտում¹, և որոնց համեմատական վերլուծության համար հիմք է ընդունվել գեղանկարչության մեջ հաճախ շրջանառվող հակառակ հեռանկարի սկզբունքը:

Նմանատիպ մի փորձ արդեն արվել է տարիներ առաջ՝ իբրև ուսումնասիրության օբյեկտ ընտրելով հայ և ռուս արձակագիրներ Մուշեղ Գալշոյանի և Վիկտոր Աստաֆևի էսսեները²: Ինչպես այն ժամանակ, այնպես էլ հիմա մեր հարցադրումը հետևյալն է. հնարավոր է արդյոք հակառակ հեռանկարի համատեքստում դիտարկել ոչ միայն գեղանկարչական, այլև հրապարակախոս-

¹ Տե՛ս Վ. Գրիգորյան, Հրանտ Մաթևոսյան. ստեղծագործությունը, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2013, Դ. Համբարձումյան, Հրանտ Մաթևոսյանի ֆենոմենը. cultural.am/hy/norutyunner/hodvacner/2285-hrant-matevosyani-fenomeny, «Восторгался вслух и громко: Татьяна Толстая о впечатлении Иосифа Бродского от знакомства с Грантом Матевосьяном», armmuseum.ru/news-blog/ipsif-brodsky-and-hrant-matevosyan-lisbon-1988, Каминский П. П. «Время и время тревог». Публицистика Валентина Распутина, М., «Флинта», 2012, Thompson M. Nature and Spirituality in Valentin Rasputin's Non-fiction, Oxford University Press, Oxford, 2015 և այլը:

² Տե՛ս «Հակառակ հեռանկարի սկզբունքը ժամանակակից էսսեներում (Մ. Գալշոյան և Վ. Աստաֆև) // Դ. Պետրոսյան, Պատում, մեղիափետ, հակառակ հեռանկար», Եր., ԵՊՀ հրատ., 2017, էջ 45-57:

սական ժանրի ստեղծագործությունները: Այս անգամ քննության են ենթարկվել Հ. Մաթևոսյանի և Վ. Ռասպուտինի հրապարակախոսական գործերը, որոնք ի հայտ են բերել այս ժանրում հակառակ հեռանկարին առնչվող ուշագրավ մի շարք առանձնահատկություններ: Հայ և ռուս գրողների հրապարակախոսությունը տեսական այս դիտանկյուններից մինչ այժմ չի ներկայացվել: Շարադրանքի ընթացքում հոդվածի մեթոդաբանության հիմքում առաջնային են եղել համեմատության, վերլուծության և համադրական մեթոդները:

Բանալի բառեր - *հակառակ հեռանկարի սկզբունք, հրապարակախոսություն, Հրանտ Մաթևոսյան, Վալենտին Ռասպուտին, Պավել Ֆլորենսկի, սրբապատկերային գործառնություններ, հեղինակ և լսարան*

Հրանտ Մաթևոսյանն ու Վալենտին Ռասպուտինը իրենց լավագույն գեղարվեստական ստեղծագործությունները հրապարակել են խորհրդային տարիներին, իսկ հետխորհրդային շրջանում աչքի են ընկել իրենց բազմաթիվ հրապարակախոսական երկերով: Երկուսն էլ տարիներ շարունակ հանդես են եկել մամուլում, և նրանց հեղինակավոր խոսքը հաճախ դարձել է հանրության լայն շերտերի քննարկման առարկա: Այս հեղինակների գրականության և հրապարակախոսության առանցքում են հայրենիքը, ազգային ու համամարդկային հանդեպ առանձնակի ուշադրությունը, անհատի գոյութենական խնդիրները և այլն:

Հակառակ հեռանկարը՝ որպես գեղանկարչության մեջ հայտնի տեսական դրույթ, 20-րդ դարասկզբին գիտական շրջանառության մեջ է դրվել Պավել Ֆլորենսկու և մի շարք այլ տեսաբանների աշխատություններում³: Այն գործնական կիրառություն ուներ դեռևս բյուզանդական և հին ռուսական գեղանկարչության մեջ, մասնավորապես սրբապատկերային արվեստում: Տեսաբաններն այն բնութագրելիս առանձնապես ուշադրություն են դարձնում հետևյալ իրողության վրա. «Հակառակ հեռանկարում արտացոլվելիս առարկաներն ընդարձակվում են դիտողից հեռացնելու դեպքում, ասես զծերի կենտրոնը գտնվում է ոչ թե հորիզոնի վրա, այլ հենց դիտողի ներսում: Հակառակ հեռանկարը կազմավորում է ամբողջական սիմվոլիկ տարածություն, որ կողմնորոշված է դեպի դիտողը և ենթադրում է նրա հոգևոր կապը խորհրդանշական պատկերների աշխարհի հետ: Հետևաբար հակառակ հեռանկարը պատասխանում է վերզգայական սրբազան բովանդակության տեսանելի, բայց նյութական որոշակի ձևից զուրկ մարմնավորման խնդրին»⁴:

Այժմ անդրադառնանք հիշյալ սկզբունքի կոնրետ դրսևորումներին:

³ Стéу **Флоренский П. А.** Обратная перспектива, Сочинения в 4-х тт. - Т.3(1), М., «Мысль», 1999, էջ 46-98, **Флоренский П. А.** Иконостас. Избранные труды по искусству. СПб., «Мифрил-Русская книга», 1993, էջ 1-175, **Штелер Т.** Обратная перспектива: Павел Флоренский и Морис Мерло-Понти о пространстве и линейной перспективе в искусстве Ренессанса. «Историко-философский ежегодник - 2006» / Ин-т философии РАН. М., «Наука», 2006, էջ 320-329, **Раушенбах Б. В.** Пространственные построения в живописи. Очерк основных методов. М., «Наука», 1980, էջ 94-139:

⁴ Перспектива. <http://ru.wikipedia.org/wiki>

1. Հեղինակի սրբապատկերային մի քանի գործառույթներ

2. Մաթևոսյանի և Վ. Ռասպուտինի ստեղծագործությունների համեմատական քննությունը հուշում է մեզ հստակեցնելու որոշ դրույթներ: Դրանք են՝

ա) ազգային և համամարդկային մշակույթներին առնչվող նրանց ստեղծագործական մտորումները,

բ) հակառակ հեռանկարի սկզբունքը՝ որպես արտաքին աշխարհը ներքին տեսողությամբ ընկալելու մեխանիզմ,

գ) տարածաժամանակային վեկտորները և հեղինակների հայացքների բազմակենտրոնությունը:

Մաթևոսյանի հրապարակախոսությունից առանձնացրել ենք «Ես ես եմ» և «Կատարելություն»⁵, իսկ Ռասպուտինից՝ «Իմ և քո Միբիրը», «Բացեք ռուս մարդուն ռուսական լույսը» էսսե-ակնարկները⁶: Անհրաժեշտության դեպքում հղում ենք կատարել նաև նրանց մի քանի այլ գործերի:

Նյութի տարածական ընկալման առումով Մաթևոսյանի տեսադաշտում Հայաստանն է, Խորհրդային Միությունը և Արևմուտքը, Ռասպուտինի դիտակետում՝ Միբիրը, Ռուսաստանը և կրկին Արևմուտքը:

Ժամանակի մարմնավորման առումով նրանք սևեռված են իրենց երկրի ու ժողովրդի ժամանակային երեք հատվածների (ներկա, անցյալ, ապագա) տեսապատկերի վրա:

Տարածության ընկալումը երկու գրողների դեպքում էլ սեփական ինքնության հաստատման առաջնային խնդիր է լուծում: Նրանց ինքնադրսևորման, գրող-հրապարակախոս ինքնակայացման և հակառակ հեռանկարին բնորոշ խորհրդանշական պատկերների խոշորացման ինվերսիան բացվում է ժամանակի չափումներում: Ուստի հենց այս հարթության մեջ է ակտիվանում հակառակ հեռանկարի հաջորդ վեկտորը՝ երկու գրողների հայացքների բազմակենտրոնությունը, որին էլ կցանկանայինք անդրադառնալ:

Հակառակ հեռանկարին բնորոշ հայացքի բազմակենտրոնության սկզբունքի ջատագովները և առաջին հերթին Պավել Ֆլորենսկին գտնում էին, որ նկարիչը ոչ միայն տեսողական ընկալմամբ, այլև հոգևոր հայացքի տարբեր կետերից է ներկայացնում աշխարհը, իրերն ու երևույթները, ինչն էլ հանգեցնում է այդ հայացքի բազմակենտրոն ուղղվածության⁷: Նման ընկալումը փոխանցվում է նկարը դիտողին:

Այս մոտեցումը կիրառում են նաև Հ. Մաթևոսյանն ու Վ. Ռասպու-

⁵ Տե՛ս **Հր. Մաթևոսյան**, Սպիտակ թղթի առջև, Եր., «Հայագիտակ» հրատ., 2004, էջ 51-60, 81-85:

⁶ Տե՛ս **Распутин В.** Время Достоевского, «Завтра», газета, 2007, № 11. Откройте русскому человеку русский свет, «День литературы», газета, 2001, № 063:

⁷ Տե՛ս **Ростова Н. Н.** Человек обратной перспективы как философско-антропологический тип (исследование феномена юродства), «Вестник ТГПУ. 2007. Выпуск 11(74). Серия: Гуманитарные науки (философия)», с. 105-111, Սրբապատկերներում հակառակ հեռանկարի սկզբունքի կիրառման մասին տե՛ս նաև **Флоренский П. А.** Иконостаc, էջ 1-175:

տինը: Հիշյալ էսսեներում նրանք հաճախ են փոխում իրենց և պատկերվող օբյեկտների դիրքերը: Եվ երբ կենտրոնանում են այս կամ այն պատկերի վրա, ապա դրանք ընթերցողի մտապատկերում մեծանում են խոշոր պլանով:

Այս գրողներից յուրաքանչյուրն ունի մատուցման իր կերպը: Մաթևոսյանը, օրինակ, իր «Ես ես եմ» էսսեն սկսում է հայկական էպոսի ճյուղերից մեկով (Փոքր Մեծի ճյուղ), երբեմն «կանգ առնում» միջնադարում, ապա հայտնվում 21-րդ դարասկզբի հորձանուտում, քիչ հետո հիշում խորհրդային տարիները և հատկապես խրուշչովյան ձնհալը ու հասնում 21-րդ դարասկզբ⁸: Մաթևոսյանի մոտ տարածությունը բացահայտվում է հոգևոր ժամանակի համատեքստում: Ահա թե ինչու նրա այս էսսեներում հայ ժողովրդի անցած **ճանապարհը** իմաստավորվում է **ժամանակի** տարբեր հատվածների ուղեկցությամբ, և ասելիքը խտանում է երկուսի համադրության մեջ. «Քո մշակութային գագաթները, խոշոր իրողությունները հարադրելով՝ Թումանյան, Կոմիտաս, Մարյան, Խաչատրյան, Չարենց, Սարոյան, Ալան Հովհաննես... վստահանում ես ասել, թե իմոնք այլ կոչում ու այլ ուղղվածություն ունեն...[...]Որպես կործանված հայրենիքի գավակներ, նրանք գրականության, մշակույթի մեջ ստեղծում են այն, ինչ որ պետք է իրականության մեջ լիներ»⁹:

Ռասպուտինի մոտ առանձնակի կարևորություն է ստանում տեղայնացվող տարածությունը և մասնավորապես Սիբիրը՝ որպես ճնշվալայր և ռուսական տերության կարևորագույն երկրամաս: Դրա բնորոշ արտահայտություններից է «Իմ և քո Սիբիրը», որ «Սիբիր, Սիբիր» ժողովածուի ծրագրային էսսեններից է: Ռուս գրողն այստեղ ներկայացնում է լուրջ հիմնախնդիրներ, որոնք գոյաբանական սպառնալիքի են վերածվել ոչ միայն Սիբիրի, այլև մարդկության համար, քանի որ բնության դեմ քաղաքակրթական նոր մարտահրավերները առաջին պլան են մղել այս տարածքի տիրոջ խնդիրը. «Մեր հողը, անգամ իրեն հասցված դաժան վերքերից և անցյալում ու ներկայում բազմաթիվ կորուստներից հետո դեռ մեծ է և շռայլ...[...]Կարգուկանոն է պետք նրան... և **Տեք** (ընդգծ. մերն է – Դ. Պ.)՝ հովանավոր ու պաշտպան, խելացի շինարար, հոգատար բժշկող...»¹⁰: Հենց այս առանցքային գաղափարն էլ հակառակ հեռանկարին բնորոշ ինվերսիայով մղում է հեղինակին սրբապատկերային ներգործության ուժ հաղորդելու իր ասելիքին: Ընթերցողի մեջ նա **խոշորացնում է Սիբիրի պատկերը** հատկապես նրա պատմական առաքելության դիտանկյունից: Եվ հողվածներից մեկում չի վարանում նշել. «Սիբիրն ավելի շատ Ռուսաստան է, քան Ռուսաստանը...»¹¹:

⁸ Տե՛ս **Հր. Մաթևոսյան**, նշվ. գիրքը, էջ 51-60:

⁹ Նույն տեղում, էջ 56:

¹⁰ **Распутин В.** Моя и твоя Сибирь <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%A0/rasputin-valentin/sibirj-sibirj/11>

¹¹ **Плеханова И. И.** Книга «Сибирь, Сибирь...» В. Распутина как лирико-философско-публицистический трактат, «Вестник Томского государственного университета. Филология», 2016, №3 (41), с. 130.

Մաթևոսյանի և Ռասպուտինի՝ մեր առանձնացրած հաջորդ երկու էսսեներում հեղինակների կենտրոնացումն **ուղղված է կոնկրետ անհատներին**: Մասնավորապես Հովհաննես Թումանյանին նվիրված էսսեում («Կատարելություն») Մաթևոսյանի վրձնահարվածներն արված են անսովոր տարերքով: Դրանք նոր գույներ են, որոնք թաքմացնում են թումանյանական մեր ընկալումները: Հայ ամենաժողովրդական գրողը Մաթևոսյանի հրապարակախոսական կտավի վրա հառնում է սրբապատկերի ուժով, որի կատարած գործի մեծությունը ծավալվում ու խոշորանում է ընթերցողի հոգևոր հեռանկարում. «Թումանյանից առաջ մենք ամեն ինչ ունեինք և ոչինչ չունեինք, ինչպես որ աստվածային Բանից առաջ ամեն ինչ կար և ոչինչ չկար: Մենք հող ու հայրենիք, բարեկամ ու թշնամի, ջանք ու տառապանք, խի՛նդ ու ծիծաղ և անգամ հազարամյա մշակույթ ունեինք... որի վերընթացն իզուր էր լինելու, եթե չպսակվեր իրենով՝ Արարատով: Մաքուր վաղորդայնի պես... Թումանյանը ցողվեց այդ ամենի վրա, փովեց, սփռվեց, բացեց, բացահայտեց այդ ամենն ու իրեն այդ ամբողջի մեջ և հավաքեց այդ ամբողջը իրենով ու իր շուրջ»¹²:

Ռասպուտինի էսսեներում նման սրբազնացման արժանանում է Ֆ. Դոստոևսկին: Եթե Մաթևոսյանը Թումանյանի մեջ հիմնականում ազգի հավաքական իմաստության ուժն էր մեծարում, և այդ կենտրոնացումի մեջ է Թումանյան սրբապատկերի հմայքը, ապա Ռասպուտինը Դոստոևսկու պատկերը ձուլում է նրա գործունեության առանձին դետալներով: Մի դեպքում նա բացահայտվում է որպես ռուս գրականության «դուխովնիկ», մյուս դեպքում՝ իր գրականությամբ ժողովրդի հավատը բյուրեղացնող առաջամարտիկ, երրորդ դեպքում՝ ռուս մարդու կերպարի հոգևոր վերափոխման քարոզիչ և այլն¹³: Այս դետալային վերլուծությունները հանգում են կարևոր մի ընդհանրացման, որը, իբրև կոչ, Դոստոևսկու խոսքերով Ռասպուտինը հղում է ռուս և միջազգային հանրությանը. «Բացեք ռուս մարդու համար ռուսական «լույսը», հնարավորություն տվեք նրան որոնելու այդ ոսկին, այդ գանձը, որ թաքցված է նրանից և պահված հողի մեջ: Ցույց տվեք նրան ապագայում ողջ մարդկության վերաթաքմացումն ու նրա հարությունը գուցե թե միայն ռուսական մտքով, ռուսական Աստծով ու Քրիստոսով և կտեսնեք, թե ինչպիսի հզոր ու արդարամիտ, իմաստուն և նուրբ հսկա կաճի զարմացած աշխարհի առաջ, զարմացած ու երկյուղած, որովհետև նրանք մեզնից սպասում են միայն սուր, սուր և բռնություն, որովհետև մեզ չեն պատկերացնում, իրենց կարծիքով, առանց բարբարոսության»¹⁴:

Մեր ընտրած հրապարակախոսական երկերում Մաթևոսյանի և Ռասպուտինի էսսե-կտավները բացահայտում են մի քանի ուշագրավ իրողություն: Նախ՝ անցյալի ու ներկայի ֆոնին նրանք հյուսում են ի-

¹² Հր. Մաթևոսյան, նշվ. գիրքը, էջ 81:

¹³ Տե՛ս **Распутин В.** Откройте русскому человеку русский свет...

¹⁴ Նույն տեղում:

րենց երկրի տարածաժամանակային պատկերը, որն ընթերցումից հետո շրջվում է (ինվերսիա) դեպի ընթերցողի հոգևոր աշխարհ և բացահայտում նրա մեջ հոգևոր հայրենիքը տարածության ու ժամանակի չչափազրվող սահմաններով: Իսկ այդ ինվերսիան արդեն իսկ հակառակ հեռանկարի սկզբունքի կարևորագույն գործառնություններից է:

Երկրորդ ի դեմս Թումանյանի/Դոստոևսկու՝ բյուրեղանում է լավագույն մտավորական գրողի սրբապատկերը, որը նույնպես հակառակ հեռանկարի սկզբունքով խոշորանում, ընդարձակվում է ընթերցող-«դիտողի» ներաշխարհում: Մրան գուգահեռ էսսենների վերջում սկսում է ուրվագծվել նաև մյուս սրբապատկերը՝ ի դեմս հեղինակի: Այլ խոսքով՝ նույն ստեղծագործության մեջ ծնունդ են առնում երկու սրբապատկերներ. առաջինը՝ անցյալից ճառագող, երկրորդը՝ անցյալն ու ներկան բացահայտող և իր իդեալ սրբապատկերի լույսը ընթերցողին մատուցող հեղինակի դիմապատկերը:

Իսկ այժմ՝ մի քանի խոսք լսարանի հետ Մաթևոսյանի և Ռասպուտինի երկխոսության որոշ նրբերանգների մասին:

2. Հեղինակը և լսարանը հակառակ հեռանկարի դիտանկյունից

Նախ՝ հստակեցնենք կարևոր մի իրողություն. երկու հեղինակներն էլ անցումային հասարակության փորձությունները տեսած գրողներ են, իսկ սա նշանակում է, որ նրանք ունեցել են առնվազն **երկու տարբեր լսարան**՝ խորհրդային և հետխորհրդային: Վերջինս նույնպես անցել և անցնում է լուրջ փորձությունների միջով, ուստի նրա ներսում գրողի, առավել ևս սրբապատկեր գրողի կերպարը միանշանակ չի ընկալվում:

Հ. Մաթևոսյանը և Վ. Ռասպուտինը տարիներ շարունակ գործ են ունեցել խորհրդային լսարանի հետ, որն առանձնանում էր իր հավաքական «ես»-ով, գաղափարական դրդապատճառներով, ընդհանրական շահի գիտակցմամբ¹⁵: Հենց այս իրողությունն էլ թերևս մեծացնում էր ընթերցողի ներսում հակառակ հեռանկարի սկզբունքով ծավալվող լայն արձագանքը, ինչը չի կարելի ասել հետխորհրդային կամ անցումային շրջանի լսարանի մասին:

Տեխնոլոգիական նոր զարգացումները 21-րդ դարասկզբին էապես փոխեցին լսարանի կառույցն ու որակը¹⁶: Այժմ վերջինիս առավելապես բնորոշ են գաղափարախոսության բացակայությունը, գրող-ընթերցող հորիզոնական հարաբերությունները, սոցցանցային ակտիվ երկխոսությունները, նաև՝ հատվածային լսարանը, մեդիայի անհատականացումն

¹⁵ Տե՛ս **Հ. Բայադյան**, Հրանտ Մաթևոսյանի հրապարակախոսությունը <https://hetq.am/hy/article/30627>, **Цветова Н. С.** Валентин Распутин в слове и за словом, СПб., изд. Алетея, 2018:

¹⁶ Տե՛ս «Чтение в XXI веке: традиции и тенденции. Материалы всероссийской научно-практической конференции». Екатеринбург, 29-30 мая 2014 г. <http://elib.uraic.ru/bitstream/123456789/12450/1/0017149.pdf>

ընդհանրապես: Ըստ այդմ՝ հակառակ հեռանկարն ընթերցողի ներսում ծավալվում է հիմնականում մակերեսային ու չտարրորշված չափումներով և **մեծ լսարան չի կարող ակնկալել**: Բարձր մշակույթի տեղատվության ֆոնին գերիշխողը «սերիալային մշակույթի» հետաքրքրություններով ապրող լսարանն է, որի համարժեքը ենթադրում է ոչ թե հակառակ հեռանկարի, այլ գծային նկարչության սկզբունքներին բնորոշ ընկալումներ: Դրանց անմիջական արտահայտությունները սփռված են սոցիալական մեդիայում՝ սոցցանցեր, տելեգրամյան լիքներ և այլն: Ուստի այս իրողությանը համաչափ են գրականության առիթով Ռասպուտինի հնչեցրած տազնապն ու մտահոգությունը. «Եթե նախկինում ...ամերոյակովները ինչ-որ ձևով նախազգուշացնում էին աշխարհին իրենց վտանգավորության մասին,- գրում է նա,- ապա այժմ ամերոյակովները դառնում են գրքերի ու հոդվածների հեղինակ: Նրանք դառնում են մտքերի տիրակալ: Եվ դառնում են հոծ ամբոխով, պաշտպանելով մեկը մյուսին այն բանի համար, որ զավթեն ողջ գրականությունը»¹⁷:

Նույն մտահոգությունն ունի նաև Մաթևոսյանը. «...Մեր թույլ գրիչները, կարճատեսի մեր թույլ հայացքները, վրձինները չեն կարողանում ընդգրկել էն ողբերգական խորը, մեծը, համաշխարհայինը, խորքայինը, կոսմիկականը, որ իրականությունն է: Իրականությունը մեր մշակույթից խուսափում է: Էս մեր թուլության պատճառով»¹⁸:

Երկու գրողների տազնապն ու անհանգստությունն ակնհայտ են, սակայն նրանց միտքը ժամանակի կարճ տարածությամբ չի բավարարվում: Բրողելյան հայտնի **երկար ժամանակի տևողությունն**¹⁹ ուղեկցում է Մաթևոսյանին ու Ռասպուտինին հատկապես ապագայի մասին մտորումներում: Այդ տևողությունը չափվում է հազարամյակներով և առնչվում տվյալ ազգի գոյատևման խորքային գործընթացներին, որոնք հակառակ հեռանկարին բնորոշ մտահոգևոր չափումները ուղղում են դեպի լսարան, այն է՝ ընթերցողի հոգևոր աշխարհ՝ վերածնելու ազգի ու երկրի անցնելիք ճանապարհի տևական ռիթմերը: «Ժողովուրդը ոչ միայն ապրողների ներկա սերունդն է, այլև անցյալում ապրած սերունդը, որ լիարժեք գիտի անցյալի փորձը, այլ նաև հույսեր փայփայող գա-

¹⁷ **Распутин В.** Время Достоевского...

¹⁸ **Հր. Մաթևոսյան**, նշվ. գիրքը, էջ 68:

¹⁹ Ֆրանսիական Անալների դպրոցի խոշորագույն ներկայացուցիչ Ֆեռնան Բրողելի առաջադրած հղացքն է ժամանակի կառույցի մասին: Նա պատմական գործընթացը դիտարկում է ժամանակային երեք չափումների համատեքստում՝ կարճ տևողություն, որին առավել բնորոշ են քաղաքական տեղաշարժերը, միջին տևողություն՝ բնութագրվում է տնտեսական տեղաշարժերով, և երկար տևողություն, որտեղ ժամանակի ընթացքը շատ դանդաղ է և չափվում է հարյուրամյակներով կամ հազարամյակներով: Բրողելը առանձնակի ուշադրություն էր դարձնում երկարատև պատմական գործընթացներին: Տե՛ս **Ա. Մտեփանյան, Ե. Մարգարյան**, ժամանակի կառույցը Ֆ. Բրողելի պատմահայեցողության ծիրում, «Պատմություն և կրթություն», Եր., 2005, թիվ 1-2, էջ 33-42: Տե՛ս նաև **Чеканцева З. А.** Время историка, «Образы времени и исторические представления. Россия-Восток-Запад», изд. «Круг», М., 2010, էջ 66-78, **И. Л. Тучкова И. Л.**, Специфика категории «историческая время» в трудах Ф. Броделя, www. Nbu.gov.ua

լիք սերունդը»²⁰, - գրում է Ռասպուտինը և մեկ այլ հրապարակման մեջ շարունակում. «Պատմության դժվարին պահերին նրա լավագույն հատվածը ժամանակավորապես նահանջում է դեպի իր հազարամյակները, ինչպես «պարտիզաններն անտառում», հավատարիմ մնալով սեփական ինքնության նախնական արժեքներին»²¹:

Սա Ռասպուտինի համոզմունքն է:

Նույն համոզմունքով է ապրել նաև Մաթևոսյանը. «Եղել է այն, ինչ լինելու էր: Կլինի այնպես, ինչպես լինելու է՝ հարատևելու ենք, հայրենիք միշտ ուզենալու ենք ունենալ, հայրենիք միշտ ունենալու ենք»²²: Այլ խոսքով՝ երկուսն էլ հավատում են հակառակ հեռանկարի խորքային անդրադարձով ստեղծված ու ստեղծվելիք **գրականության հարատևությանը**:

Ամփոփենք:

Հակառակ հեռանկարի սկզբունքը ինչպես գեղանկարչության մեջ, այնպես էլ հրապարակախոսական ժանրի ստեղծագործություններում ի հայտ է բերում նյութի ընկալման ու վերաիմաստավորման նոր հնարավորություններ: Հատկապես տարածաժամանակային վեկտորների և հեղինակի հայացքի բազմավեկտոր ուղղվածության շնորհիվ դրանցում բացահայտվում են ուշագրավ գործառույթներ:

Հ. Մաթևոսյանի և Վ. Ռասպուտինի պարագայում, անցումային հասարակությամբ պայմանավորված, փոխվում են ընթերցողական լսարանի (խորհրդային և հետխորհրդային տարիների մարդու) ընկալման չափումները, որոնք հանգեցնում են հակառակ հեռանկարի սեմանտիկ փոխակերպումների: Հուսով ենք՝ այս սկզբունքը հետագայում ևս կշարունակի գործել՝ նոր իմաստավորումների և բացահայտումների առիթներ տալով հետազոտողներին:

ДАВИД ПЕТРОСЯН – Публицистика Г. Матевосяна и В. Распутина с точки зрения принципа обратной перспективы. – Тенденции расширения информационных границ медиа, активность социальных сетей, их новые инструменты требуют переосмысления содержания и социальной значимости публицистики. В этом контексте особую важность представляет анализ творческого опыта литераторов-публицистов предыдущего поколения. Нами выбраны знаменитые писатели Г. Матевосян и В. Распутина, творчество которых рассматривается с точки зрения известного в живописи принципа обратной перспективы.

Тема исследовалась в двух направлениях: наличие иконописных функций, характерных для принципа обратной перспективы в публицистике вышеуказанных авторов, и проявления того же принципа в отношениях автора и аудитории.

В произведениях Г. Матевосяна и В. Распутина принцип обратной перспективы открывает новые возможности понимания и переосмысления материала. Именно благодаря пространственно-временным векторам и многовекторной направленности авторского взгляда в них были выявлены примечательные функции.

²⁰ **Распутин В.** Коренная порода нации, «Восточно-сибирская правда», 22 января 2000.

²¹ **Распутин В.** Мой манифест, «Наш современник», 1997, № 5, с. 42.

²² **Հր. Մաթևոսյան**, նշվ. գիրքը, էջ 305:

Оба автора, как писатели переходного периода, имели две разные аудитории: советскую и постсоветскую. Если советскую аудиторию отличали идеологические мотивы, осознание общего интереса, то для постсоветской аудитории характерны горизонтальные отношения писатель-читатель, активные диалоги в социальных сетях и т. д. В последнем случае обратная перспектива разворачивается в поверхностных измерениях. Тем не менее оба писателя верят в будущее высокой литературы, отраженной векторами обратной перспективы в духовном мире читателя.

Ключевые слова: *принцип обратной перспективы, публицистика, Грант Матевосян, Валентин Распутин, Павел Флоренский, иконические функции, автор и аудитория*

DAVID PETROSYAN – *Publicity of Hrant Matevosyan and Valentin Rasputin from the Point of View of the Principle of Reverse Perspective.* – The trends of expanding the information boundaries of the media, the activity of social networks, and their new tools require a rethinking of the content and social significance of journalism. In this context, the analysis of the creative experience of literary publicists of the previous generation is of particular importance. We have chosen the famous writers G. Matevosyan and V. Rasputin, whose works are analyzed, whose creative works are considered from the point of view of the principle of reverse perspective known in painting.

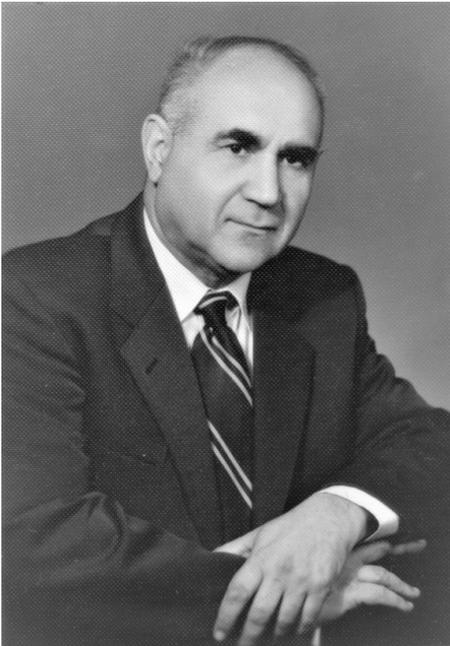
The theme was investigated in two main directions: the presence of iconic functions characteristic of the principle of reverse perspective in the above mentioned authors' journalism, and the manifestations of the same principle in the relationship between the author and the audience.

In the works of G. Matevosyan and V. Rasputin, the principle of reverse perspective opens up new ways. Rasputin's works, the principle of reverse perspective opens up new possibilities of understanding and rethinking the material. Due to the spatial and temporal vectors and multi-directional orientation of the author's point of view, remarkable functions have been revealed in them.

Both authors, as writers of a society in transition, had two different audiences: Soviet and post-Soviet. While the Soviet audience was distinguished by ideological motives, awareness of common interest, the post-Soviet audience was characterized by horizontal writer-reader relations, active dialogues in social networks, etc. In the latter case, the reverse perspective unfolds in superficial dimensions. However, both writers believe in the future of high literature reflected by the vectors of reverse perspective in the spiritual world of the reader.

Key words: *principle of reverse perspective, publicism, Hrant Matevosyan, Valentin Rasputin, Pavel Florensky, iconic functions, author and audience*

ԱԿԱԴ. ԷՂՎԱՐԴ ՋՐԲԱՇՅԱՆԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ՀՈՒՄԵՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ

2023 թ. նոյեմբերի 8-10-ը տեղի ունեցավ հորեյանական գիտաժողով՝ նվիրված մեծավաստակ գրականագետ, ակադեմիկոս Էղվարդ Ջրբաշյանի ծննդյան 100-ամյակին:

Եռօրյա գիտաժողովի բացումը նոյեմբերի 8-ին էր՝ ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի նիստերի դահլիճում. այն նախագահում էր հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, ակադեմիկոս Յուրի Սուվարյանը: Նա ներկայացրեց Էղվարդ Ջրբաշյանի անցած գիտական ուղին, նրա մեծագույն վաստակը XX դարի երկրորդ կեսի խորհրդահայ գրականագիտության կայացման և

զարգացման գործում, շուրջ կեսդարյա ներդրումը, որ նա ունի ԳԱԱ գրականության ինստիտուտի պատմության մեջ:

Ողջույնի խոսքով հանդես եկան ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն, պրոֆեսոր Աննա Ասատրյանը, բանասիրական գիտությունների դոկտորներ Դավիթ Գասպարյանը, Սուրեն Աբրահամյանը, գիտնականի դուստրը՝ Աշխեն Ջրբաշյանը:

Ակադեմիայի նախագահության նիստերի դահլիճում հնչեցին նաև հետաքրքիր ու արժեքավոր զեկուցումներ՝ նվիրված Էղվարդ Ջրբաշյանի գիտական և գիտակազմակերպչական գործունեությանը: Պրոֆեսոր - Ժենյա Քալանթարյանը խոսեց Ջրբաշյան գիտնականին՝ նրա գրականագիտական հետաքրքրությունների լայն շրջանակի և հիմնական ուղղությունների մասին: Բանասիրական գիտությունների դոկտոր Սուսաննա - Հովհաննիսյանի զեկուցումը վերնագրված էր «Էղվարդ Ջրբաշյանը՝ իբրև հայ գրականագիտության հենասյուն», որտեղ նա ներկայացրեց ակադեմիկոսին իբրև մարդու, գիտնականի և գիտության կազմակերպչի, XX դարավերջի հայ գրականագիտության յուրօրինակ «հենասյան»:

ԳԱԱ թղթակից անդամ Աելիտա Դոլուխանյանը հանգամանալիքնությամբ անդրադարձավ Էդ. Ջրբաշյանի «Վահան Տերյանի տաղա-

չափական համակարգը» մենագրությանը, ցույց տվեց այն նորույթը, որ նա բերեց տերյանագիտություն այդ գրքով, իսկ բանասիրության դոկտոր Պետրոս Դեմիրճյանը քննության ենթարկեց Խաչատուր Աբովյանի գրական-պատմական սխրանքի ջրբաշանական գնահատականը: Նիստի վերջում հանդես եկավ ԳԱԱ հիմնադրող գրադարանի տնօրեն, բ.գ.թ. Մայա Գրիգորյանը, որը ներկայացրեց գրադարանի աշխատակազմի լայնածավալ աշխատանքը բոլոր ակադեմիկոսների և մասնավորապես Էդվարդ Ջրբաշյանի գիտական ժառանգության թվայնացման ուղղությամբ:

Նոյեմբերի 9-ի նիստը տեղի ունեցավ Երևանի պետական համալսարանի հայ բանասիրության ֆակուլտետի մեծ դահլիճում. այն վարում էր ակադ. Հր. Թամրազյանի անվան հայ գրականության պատմության և գրականության տեսության ամբիոնի վարիչ, պրոֆ. Ալբերտ Մակարյանը: Նիստին մասնակցում էին ոչ միայն գիտնականի կրտսեր գործընկերները, աշխատակիցներն ու մտերիմները, այլև բարձր կուրսերի ուսանողներ, մագիստրանտներ և ասպիրանտներ: Ողջույնի խոսքով հանդես եկավ հայ բանասիրության ֆակուլտետի դեկան, բ.գ.թ., դոցենտ Արշալույս Գալստյանը, որն ընդգծեց Էդ. Ջրբաշյանի գիտական ժառանգությունը նորովի արժևորելու կարևորությունը գրականագետների նոր սերնդի դաստիարակության և կրթության գործում: Ալբերտ Մակարյանը կարևորեց այն լայն մտահորիզոնը, որ բնորոշ էր Ջրբաշյանին՝ իբրև գրականագետի, միութենական գիտական լայն հանրության հետ նրա կապերը, որոնք հնարավորություն տվեցին միջազգային մակարդակի բարձրացնելու հայ գրականագիտական միտքը, հարստացնելու այն տեսական և գրական-պատմական նոր մոտեցումներով: Հնչեցին հետաքրքիր և արժեքավոր զեկուցումներ: Պրոֆ. Սամվել Մուրադյանն իր ելույթում ընդգծեց Ջրբաշյանի ավանդը իսահակյանագիտության մեջ և կարևորեց մեծ բանաստեղծին նվիրված նրա գիտական հոդվածների մեծ արժեքը՝ հատկապես կարևորելով «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի քնարական հերոսի մեկնությանը նվիրված աշխատությունը:

Հայ նորագույն գրականության պատմության և գրաքննադատության ամբիոնի վարիչ, բ.գ.թ., դոցենտ Սեյրան Գրիգորյանն իր զեկուցման մեջ («Հատվածի ժանրը Վ. Տերյանի և Ե. Չարենցի պոեզիայում») ներկայացրեց գրական-պատմական ուշագրավ փաստեր. 1918 թ. Ե. Չարենցը տպագրում է «Հատված» վերնագրով մի ստեղծագործություն՝ քաղաքացիություն տալով «հատված» կոչվող բանաստեղծական ժանրին, որը հայ պոեզիա էր ներմուծել Վ. Տերյանը իր «Ոսկի հեքիաթ» շարքի համանուն վերնագրով մի բանաստեղծությամբ: Գրականագետն ընդգծեց, որ բանաստեղծության առեղծվածին և հատկապես նրա ժանրային բնույթին տերյանագիտության մեջ ամենաշատը մոտեցել է ակադ. Էդ. Ջրբաշյանը, որի դրույթներն էլ ընկած են իր զեկուցման հիմքում:

Բ.գ.թ., դոցենտ Վաչագան Ավագյանը անդրադարձավ Սունդուկյանի «Վարինկի վեչեր» պատմվածքին նվիրված Ջրբաշյանի արժեքավոր հոդվածին, դրա տեղը և դերը սունդուկյանագիտության մեջ: Նիստի վերջին հատվածում իրենց զեկուցումներով հանդես եկան երիտասարդ գրականագետներ և ուսանողներ Գոհար Վահանյանը (Ե. Չարենցի տուն-թանգարանի գիտաշխատող), Թովմաս Չարլզ Տողրամաճյանը (ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի մագիստրատուրայի ուսանող), Էլեն Գրիգորյանը (հայ բանասիրության ֆակուլտետի 4-րդ - կուրսի ուսանողուհի), որոնց զեկուցումները նույնպես կառուցված էին Ջրբաշյանի գրականագիտական մի շարք դրույթների համատեքստում:

Հատկապես հարուստ և բազմազան էր ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում կայացած երկու նիստերի օրակարգը: Ելույթ ունեցան ոչ միայն ինստիտուտի գիտաշխատողներ, այլև արտերկրից ժամանած գիտնականներ, եղան նաև Աթենքից և Հռոմից հեռավար միացումներով զեկուցումներ: Ողջույնի խոսքով հանդես եկավ Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագիր Հովհաննես Այվազյանը, որն ընդգծեց ինչպես խորհրդային, այնպես էլ հետխորհրդային տարիներին Ջրբաշյանի ունեցած գիտական և կազմակերպչական մեծ դերը Հայկական հանրագիտարանի ստեղծման գործում: Նա նաև նշեց, որ 2020 թ. տպագրված «Հովհաննես Թումանյան. Հանրագիտարան» հրատարակության մեջ տեսակարար մեծ կշիռ ունեն Էդվարդ Ջրբաշյանի թումանյանագիտական աշխատությունները:

Պրոֆ. Մագդա Ջանփոլադյանը հանգամանալի անդրադարձ կատարեց Ջրբաշյանի՝ Ե. Չարենցի անմահ գործին՝ «Ես իմ անուշ Հայաստանի» բանաստեղծությանը նվիրված աշխատություններին՝ ցույց տալով այն ներդրումը, որ ունի մեծ գիտնականը այդ բանաստեղծության բնագրագիտական աղբյուրների բացահայտման, ճշգրտման և մեկնաբանման գործում: Ուշագրավ էր բանասիրության դոկտոր Մարգարիտա Խաչատրյանի ելույթը, որտեղ նա հատկապես շեշտեց Էդվարդ Ջրբաշյան մարդու, գիտնականի և ուսուցչի լուսավոր կերպարը: Բ.գ.թ., դոց. Վահան Նավասարդյանն իր ելույթում ներկայացրեց այն մեծ ներդրումը, որ ունեցավ Ջրբաշյանը XX դարի երկրորդ կեսի հայ ոտանավորի տեսության զարգացման և տաղագետների նոր սերնդի պատրաստման գործում: 1930-ականներին Մ. Աբեղյանի «Հայոց լեզվի տաղաչափություն. մետրիկա» աշխատության երևան գալուց հետո տաղագիտությունը մեզանում կարծես մտել էր փակուղի, և միայն 1960-70-ական թթ. Ջրբաշյանը հիմնավորեց հայկական ոտանավորի վանկական բնույթի մասին տեսությունը՝ զարկ տալով տաղագիտական նոր ուսումնասիրությունների և մեկնությունների: Բանասիրության դոկտոր Եվա Մնացականյանի զեկուցման հիմքում ընկած էր Հովհ. Թումանյանի «Դեպի Անհունը» պոեմի ջրբաշյանական մեկնության քննությունը, իսկ Բ.գ.թ. դոցենտ Սիրանուշ Մարգարյանն անդրադարձ կա-

տարեց Ջրբաշյանի տեսական մի հոդվածի, որը նա կարդացել էր 1979 թ. Ավստրիայի Բնաբույս քաղաքում՝ Համեմատական գրականագիտության միջազգային կազմակերպության 9-րդ համաժողովում: Մարգարյանը ցույց տվեց, թե ինչպես է Ջրբաշյանը կարողացել կապել հայ գրականության մեջ նկատվող երևույթները և ուղղությունները համաշխարհային գրական գործընթացների հետ:

Հետաքրքիր զեկուցումներով հանդես եկան Ռուսաստանի Դաշնությունից հատուկ գիտաժողովին մասնակցելու համար ժամանած հյուրերը՝ Դոնարա Մկրտչյանը (Մանկո Պետերբուրգի պետական համալսարանի դասախոս) և Աիդա Մարջանյանը (Մոսկվայում ՀՀ դեսպանատան մշակույթի կենտրոնում գործող հայագիտական ամբիոն): Մկրտչյանը անդրադարձ կատարեց հայ պոեզիայի չորս նշանավոր դեմքերի՝ Թումանյանի, Իսահակյանի, Տերյանի, Չարենցի՝ ջրբաշյանական բնութագրմամբ՝ «չորս գագաթների» պետերբուրգյան կյանքին ու գործունեությանը, ներկայացրեց նաև նորահայտ փաստեր՝ ցույց տալով պետերբուրգյան մշակութային կյանքի մեծ ազդեցությունը հայ բանաստեղծների վրա: Աիդա Մարջանյանը ընդգծեց ներաշխարհային «պայծառացումները» Վահան Տերյանի բանաստեղծական շարքերում՝ դրանք դիտարկելով ռուս և եվրոպական սիմվոլիզմի համատեքստում: Մասնակիցներն առանձնակի ուշադրությամբ ունկնդրեցին հեռավար կապով միացած Նաիրա Թամամյանի (Աթենք) և Աննա Հունանյանի (Հռոմ) զեկուցումները. վերջինս նվիրված էր Մեծարենցի պոեզիայի ջրբաշյանական մեկնությանը:

Բ.գ.թ. Արքմենիկ Նիկողոսյանը ներկայացրեց Եղիշե Չարենցի ակադեմիական հրատարակությունը կազմելու սկզբունքները՝ նշելով, որ աշխատանքների ընթացքում հրատարակության խմբագրական կազմը հատուկ ուշադրություն է դարձնում և հետևում այն սկզբունքներին, որոնք մեծ պատասխանատվությամբ մշակվել են Էդ. Ջրբաշյանի կողմից Հովհ. Թումանյանի ակադեմիական տասհատորյակի ստեղծման և հրատարակման ընթացքում:

Գիտաժողովին ուշագրավ զեկուցումներով հանդես եկան նաև բանասիրության դոկտոր Վանո Եղիազարյանը, թեկնածուներ Ալա Խառատյանը, Նաիրա Բալայանը, Արմեն Մանուկյանը, Նունե Մկրտչյանը, Սիրանուշ Փարսադանյանը:

Խմբագրության կողմից. Էդ. Ջրբաշյանը նաև «Բանբեր Երևանի համալսարանի» գիտական հանդեսի հիմնադիր գլխավոր խմբագիրն էր (1967-1977) և իր խորը գիտելիքներով ու գիտնականին վայել սկզբունքային մոտեցումներով նպաստել է հանդեսի բարձր հեղինակությանը թե՛ համալսարանականների, թե՛ գիտական այլ հաստատությունների ներկայացուցիչների շրջանում:

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

1. **Վաչագան Ավագյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայ գրականության պատմության և գրականության տեսության ամբիոնի դոցենտ
Вачаган Авагян – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории армянской литературы и теории литературы ЕГУ
Vachagan Avagyan – Candidate of Philology, Associate Professor at YSU Chair of Armenian Literature History and Literary Theory
Էլ. փոստ՝ vachagan.avagyan@ysu.am
2. **Արժրուհի Ավագյան** – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ հայ նորագույն գրականության պատմության և գրաքննադատության ամբիոնի պրոֆեսոր
Артсрун Авагян – доктор филологических наук, профессор кафедры истории современной армянской литературы и литературной критики
Artsrun Avagyan – Sc. D. in Philology, Professor at YSU Chair of History of Modern Armenian Literature and Literary Criticism
Էլ. փոստ՝ a.avagyan@ysu.am
3. **Սարգիս Ավետյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի դոցենտ
Саргис Аветян – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории армянского языка и общего языкознания ЕГУ
Sargis Avetyan – Candidate in Philology, Associate Professor at YSU Chair of History of the Armenian Language and General Linguistics
Էլ. փոստ՝ sargisavetyan@ysu.am
4. **Վարդան Պետրոսյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի դոցենտ
Вардан Петросян – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории армянского языка и общего языкознания ЕГУ
Vardan Petrosyan – Candidate in Philology, Associate Professor at YSU Chair of History of the Armenian Language and General Linguistics
Էլ. փոստ՝ vz.petrosyan@ysu.am
5. **Նարինե Դիլբարյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի դոցենտ
Нарине Дилбарян – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории армянского языка и общего языкознания ЕГУ
Narine Dilbaryan – Candidate of Philology, Associate Professor at YSU Chair of History of the Armenian Language and General Linguistics
Էլ. փոստ՝ narine.dilbaryan@ysu.am
6. **Աննա Աբաջյան** – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի վարիչ
Анна Абаджян – доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой истории армянского языка и общего языкознания ЕГУ
Anna Abajyan – Sc. D. in Philology, Professor, Head of YSU Chair of History of the Armenian Language and General Linguistics
Էլ. փոստ՝ abajyan.anna@ysu.am
7. **Անահիտ Յուզբաշյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Анаит Юзбашян – кандидат филологических наук, доцент
Anahit Yuzbashyan – Candidate in Philology, Associate Professor
Էլ. փոստ՝ anahit.yuzbashyan@ysu.am

- 8. Գայանե Մուրադյան** – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ անգլիական բանասիրության ամբիոնի պրոֆեսոր
Гаяне Мурадян – доктор филологических наук, профессор кафедры английской филологии ЕГУ
Gaiane Muradian – Sc. D. in Philology, Professor at YSU Chair of English Philology
 Էլ. փոստ՝ g.murad@ysu.am
- 9. Շուշանիկ Պարոնյան** – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ միջմշակութային հաղորդակցության անգլերենի ամբիոնի վարիչ
Шушаник Паронян – доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой английского языка и межкультурной коммуникации ЕГУ
Sushanik Paronyan – Sc. D. in Philology, Professor, Head of YSU Chair of English for Cross-Cultural Communication
 Էլ. փոստ՝ shushanik.paronyan@ysu.am
- 10. Աստղիկ Գեղամյան** – ԵՊՀ իրանագիտության ամբիոնի դասախոս
Астхик Гегамян – преподаватель кафедры иранистики ЕГУ
Astghik Geghamyan – Lecturer of YSU Chair of Iranian Studies
 Էլ. փոստ՝ geghamyanastghik@ysu.am
- 11. Մկրտիչ Ս. Մկրտչյան** – ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող
Мкртыч С. Мкртчян – младший научный сотрудник отделения общего и сравнительного языкознания Института языка им. Р. Ачаряна НАН РА
Mkrtich S. Mkrtchyan – Junior Researcher of the Department of General and Comparative Linguistics of the H. Acharyan Institute of Language NAS RA
 Էլ. փոստ՝ mkrtchyan09@gmail.com
- 12. Դավիթ Պետրոսյան** – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ նոր մեդիայի և հաղորդակցության ամբիոնի վարիչ
Давид Петросян – доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой новых медиа и коммуникации ЕГУ
David Petrosyan – Sc. D. in Philology, Head of YSU Chair of New Media and Communication
 Էլ. փոստ՝ davidpetrosyan@ysu.am

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERARY CRITICISM

- Վաչագան Ավագյան* – Նար-Դոսը «Անահիտ» հանդեսում և Արշակ Չոպանյանի գնահատականներում 3
Вачаган Авагян – Нар-Дос в журнале «Анаид» и в оценках Аршака Чобаняна
Vachagan Avagyan – Nar-Dos in "Anahid" Journal and Archag Tchobanian's Evaluations
- Արծրուն Ավագյան* – Մեծ եղեռնի Արմտանի վկան 15
Арирун Авагян – Свидетель Геноцида армян из Армтана
Arcrun Avagyan – The Witness of the Armenian Genocide from Armtan

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ
LINGUISTICS

- Սարգիս Ավետյան* – Արարատյան բարբառում եզակի հրամայականի մեկ կարևոր առանձնահատկության շուրջ (անգլ.) 30
Sargis Avetyan – Об одной важной особенности императива единственного числа в Араратском диалекте (англ.)
Sargis Avetyan – On One Important Peculiarity of the Imperative Singular in the Dialect of Ararat
- Վարդան Պետրոսյան* – Հ.-ե. երկբարբառային համակարգից սերած երկբարբառակերպերը հին հայերենում (տարածամասնակյա և սպա-ժամանակյա քննություն) 39
Вардан Петросян – Древнеармянские дифтонгоиды, происходящие из индоевропейской дифтонгоидной системы (диахроническое и ахроническое исследование)
Vardan Petrosyan – Diachronic and Achronic Nature of Old Armenian Diphthongoids Deriving from IE Diphthongal System
- Նարինե Դիլբարյան* – Օրենք և կրոն իմաստային դաշտերի միավորները Դավիթ Ալավկա Ռդդու «Կանոնական արբենսդրություն» երկում 49
Нарине Дилбарян – Словасемантических полей права и религии в труде Давида Сына Алавка «Канонический кодекс»
Narine Dilbaryan – The Words of the Semantic Fields of Law and Religion in the Work of David Son of Alavk "Canonical Code"
- Աննա Աբաջյան, Անահիտ Յուզբաշյան* – Տարածական բաժանումներ արտահայտող եզրույթները գրարարում 73
Анна Абаджян, Анаит Юзбашян – Термины, выражающие пространственные разделения в габаре
Anna Abajyan, Anahit Yuzbashyan – Terms Expressing Spatial Divisions in Old Armenian

<i>Փայանե Մուրադյան, Ճուշանիկ Պարոնյան</i> – Իմացաբանություն և գիտաֆանտաստիկ գրականության լեզու (անգլ.).....	84
<i>Gayane Muradyan, Shushanik Paronyan</i> – Эпистемология и язык научной фантастики (англ.)	
<i>Gaiane Muradian, Shushanik Paronyan</i> – Epistemology and Language of Science Fiction	
<i>Աստղիկ Չեղամյան</i> – Հայերին պարսկերեն ուսուցանելու համար կազմված դասագրքերի պատմությունից (ըստ «Պարսկերեն և հայերեն քերականություն» ձեռագրի).....	97
<i>Астхик Гегамян</i> – Из истории учебников, составленных для обучения армян персидскому языку (согласно рукописи – «Персидская и армянская грамматика»)	
<i>Astghik Geghamyan</i> - From the History of the Textbooks Compiled to Teach Persian Language to Armenians (The Manuscript "Persian and Armenian Grammar")	
<i>Սկրտիչ Ս. Սկրտչյան</i> – Սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ իրրև հակադրության դրսևորում. նոր հայացք դասական մոտեցումներին.....	110
<i>Мкртыч С. Мкртчян</i> – Субъективное и объективное как проявление оппозиции: новый взгляд на классические подходы	
<i>Mkrtich S. Mkrtchyan</i> – Subjective and Objective as a Manifestation of Opposition: a New Perspective on Classical Approaches	

**ԺՌԻՌՆԱԼԻՍՏԻԿԱ
ЖУРНАЛИСТИКА
JOURNALISM**

<i>Գավիթ Պետրոսյան</i> – Հ. Մաթևոսյանի և Վ. Ռասպուտինի հրապարակախոսությունը հակառակ հեռանկարի սկզբունքի դիտանկյունից	123
<i>Давид Петросян</i> – Публицистика Г. Матевосяна и В. Распутина с точки зрения принципа обратной перспективы	
<i>David Petrosyan</i> – Publicity of Hrant Matevosyan and Valentin Rasputin from the Point of View of the Principle of Reverse Perspective	

**ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅՈՒՆ
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ
SCIENTIFIC LIFE**

Ակադ. Էդվարդ Ջրբաշյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հոբելյանական գիտաժողով.....	132
Юбилейная научная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения акад. Эдварда Джрбашяна	
Anniversary Scientific Conference Dedicated to the 100 th Anniversary of Birth of Acad. Edward Jrbashyan	
Տեղեկություններ հեղինակների մասին.....	136
Сведения об авторах	
Information about the Authors	

Խմբագրության հասցեն. Երևան, Ալեք Մանուկյան փող., 1
Адрес редакции: Ереван, ул. Алека Манукяна 1
Address: 1, Alex Manoogian str., Yerevan

Կայք՝ journals.y-su.am
Էլ. փոստ՝ ephbanber@ysu.am

Հեռ. 060 710 218, 060 710 219

Հրատարակչական խմբագիր՝
Издательский редактор
Publishing Editor

Արմեն Հովակիմյան
Армен Овакимян
Armen Novakimyan

Վերստուգող սրբագրիչ՝
Контрольный корректор
Proofreader

Գայանե Գրիգորյան
Гаяне Григорян
Gayane Grigoryan

Թողարկման պատասխանատու՝
Ответственный выпуска
Issued by

Հասմիկ Եսայան
Hasmik Yesayan
Hasmik Yesayan

Ստորագրված է տպագրության 11. 11. 2023: